

УКРАЇНА в контексті історичного розвитку Європи

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра історії

УКРАЇНА **в контексті** **історичного розвитку** **Європи**

Київ 2021

У45 **Україна в контексті історичного розвитку Європи:** підручник для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей / С. Ю. Боєва, В. Ю. Бузань, А. А. Кізлова та ін. За редакцією д. і. н. проф. С. О. Костилюєвої. К. : Арт Економі, 2021. 304 с. іл.

ISBN 978-617-7805-49-5

У підручнику визначається місце України в європейському просторі. Історія України постає у соціально-економічному, політичному та культурному вимірах у контексті європейської традиції. Підкреслюється особливе значення системи знань про історичне минуле України та її культуру як стратегічного ресурсу в сучасному інформаційному суспільстві в умовах посилення глобалізації.

Підручник призначений для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей всіх форм навчання.

Автори:

Боєва С. Ю., кандидат історичних наук, доцент (розділ 3); Бузань В. Ю., кандидат історичних наук (розділ 8.1); Кізлова А. А., доктор історичних наук (розділ 1); Костилюєва С. О., доктор історичних наук, професор (розділ 9); Лабур О. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 8.2); Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор (розділ 7.1, 7.2); Лебедев І. К., кандидат історичних наук, доцент (розділ 5); Лихолат А. І., кандидат історичних наук, доцент (розділ 6); Махінько А. І., кандидат історичних наук (розділ 4); Тарнавський І. С., доктор історичних наук, доцент (розділ 2); Шевчук Т. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 7.1); Чолій С. В., кандидат історичних наук, доцент (вступ).

Рецензенти:

Ігнатуша О. М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Щербак В. О., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Протокол № 8 від 14.12.2020.

УДК 94(477:4)(075.8)

ЗМІСТ

ВСТУП

1. Предмет, завдання, періодизація, значення	5
2. Джерела та методи. Історіографія	8
Рекомендовані джерела та література	12

РОЗДІЛ 1. КАМ'ЯНА ДОБА, ЕПОХИ МІДІ Й БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПИ

1.1. Розселення і господарство	13
1.2. Соціальні відносини	19
1.3. Світогляд	25
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси	33
Хрестоматійні матеріали	34

РОЗДІЛ 2. ЕПОХА АНТИЧНОСТІ

2.1. Давньогрецька цивілізація. Розквіт еллінізму	42
2.2. Римська цивілізація, формування основ європейського мислення	50
2.3. Античні міста-колонії Північного Причорномор'я та Криму	59
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси	64
Хрестоматійні матеріали	64

РОЗДІЛ 3. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ В РАНЬОМУ Й ВИСОКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

3.1. Поняття «Європейське Середньовіччя». Формування ранньосередньовічної Європи (V–IX ст.). Поява Русі	73
3.2. Західноєвропейський політичний процес X–XI ст. і давньоруська державність. Русь у європейському культурно-політичному просторі	81
3.3. Суспільство Високого Середньовіччя і початки централізації держав у Західній Європі (XII–XIII ст.). Роздробленість Русі й роль Галицько- Волинського князівства у політичному процесі Центральної Європи	91
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси	100
Хрестоматійні матеріали	100

РОЗДІЛ 4. РЕНЕСАНС І РЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ, ЇХ ВІДЛУННЯ В УКРАЇНІ

4.1. Європейське Відродження та поширення гуманістичних ідей	109
4.2. Реформація та Контрреформація, релігійні війни	115

4.3. Особливості суспільного устрою українських земель у складі держав Європи120
4.4. Занепад Візантійської імперії, становище слов'янських країн Балканського півострова124
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси129
Хрестоматійні матеріали129

РОЗДІЛ 5. ЕПОХА АБСОЛЮТИЗМУ І ПРОСВІТНИЦТВА В ЄВРОПІ

5.1. Абсолютизм як соціополітичне явище в Європі. Козацька доба в Україні139
5.2. Революції XVII ст. Просвітництво в Європі144
5.3. Просвітництво в Україні. Києво-Могилянська академія, її роль у поширенні передових ідей153
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси159
Хрестоматійні матеріали160

**РОЗДІЛ 6. ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ І ЄВРОПИ У ХІХ СТОЛІТТІ. НАРОДЖЕННЯ НАЦІЙ**

6.1. Виникнення індустріального суспільства в Європі. Економічна модернізація на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперій168
6.2. Становлення сучасних націй у Європі. Ідейно-політичні течії174
6.3. Національне відродження vs націєтворення. Український національний рух180
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси188
Хрестоматійні матеріали189

РОЗДІЛ 7. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТИНЕНТ У ВИРІ СВІТОВИХ ВОЄН ХХ СТОЛІТТЯ

7.1. Перша світова війна та її відлуння в Європі та на українських землях198
7.2. Тоталітарні й авторитарні режими в Європі206
7.3. Україна у Другій світовій війні212
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси220
Хрестоматійні матеріали221

РОЗДІЛ 8. БІПОЛЯРНИЙ СВІТ

8.1. Протистояння між західним та східним блоками в часи холодної війни230
8.2. Україна у складі СРСР: модернізація за залізною завісою243
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси257
Хрестоматійні матеріали258

РОЗДІЛ 9. СУЧАСНА УКРАЇНА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РОЗВИТКУ

9.1. Ідея єдиної Європи в історичній ретроспективі265
9.2. Євроінтеграція: від післявоєнного періоду до сьогодення274
9.3. Передумови, етапи європейської інтеграції України282
Рекомендовані джерела, література та електронні ресурси292
Хрестоматійні матеріали293

ВСТУП

Підручник підготовлено для опанування навчальної дисципліни «Україна в контексті історичного розвитку Європи», яка є складовою історичного циклу на перетині історії України та світової, зокрема європейської історії. Вона вивчає насамперед минуле нашого регіону в світовій перспективі. Отже, основним об'єктом фокусування цієї дисципліни є конкретний історичний регіон, частина світу «Європа», до якої належить і належала територія нашої країни. В контексті вивчення дисципліни зроблено акцент на тому, що Україна як історична реальність протягом свого існування та розвитку тісно контактувала з європейським культурно-історичним простором, що зумовило формування України як частини цього простору.

1. Предмет, завдання, періодизація, значення

Предметом вивчення навчальної дисципліни є розвиток людства в межах географічно та історично окреслених регіонів «Європа» й «Україна», історичні й культурні паралелі його існування. Одразу необхідно зазначити, що в світовій історичній науці немає чітких визначень цих двох понять і меж між ними. Кожне з них можемо сприймати з різних поглядів: географічного, історичного, культурного тощо. Важливим компонентом розуміння цих термінів є й історичний контекст, адже в різні історичні епохи ці поняття мали різний, часом кардинально відмінний зміст.

У нашому розумінні поняття «Європа» — це насамперед культурний простір, заснований на розвитку античної та християнської традиції, котрий географічно збігається з межами однойменної частини світу. Поняття ж «Україна» окреслює насамперед сучасну (з 1991 р.) адміністративну територію української незалежної держави та прилеглі історико-етнографічні регіони, де проживала та проживає українська діаспора.

Завдання навчальної дисципліни — на основі історичних фактів і документів створити комплексне бачення історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору.

Важливим значенням запропонованого навчального курсу є гуманізація та гуманітаризація системи вищої технічної освіти як частини Державної національної програми «Освіта». В контексті названої програми означена дисципліна сприяє найповнішому розкриттю здібностей студента та забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей під час здобуття освіти й формування випускника-спеціаліста. Для досягнення цієї мети ми демонструємо зв'язок технічних наук та конкретних розробок із загальною культурою людства. Технічний спеціаліст має володіти широким спектром як загальнонаукових, так і специфічних гуманітарних знань, які не можна опанувати без загальної гуманітарної підготовки. Гуманітаризація освіти є важливою складовою загальної гуманізації життя суспільства, реакцією й адаптацією системи освіти до новітніх запитів техносфери. Саме для цього гуманітарні навчальні курси збагачують і доповнюють знання з окремих предметів, що в сумі формує єдиний образ світу, гуманітарне та системне мислення.

Гуманітаризація технічної освіти є актуальною у зв'язку з подальшою інтенсифікацією науково-технічного прогресу, погіршенням екологічної ситуації в світі, браком ресурсів та загостренням міждержавних конфліктів. Моральні цінності людини, про які йдеться в гуманітарних курсах, є універсальними, без їх усвідомлення суспільство не може нормально функціонувати. Загальні тенденції гуманізації й гуманітаризації вищої технічної освіти відповідають європейським і світовим тенденціям у галузі.

Основним компонентом вивчення історії є історична періодизація — поділ усього часу існування людства на періоди відповідно до конкретних історичних тенденцій, які переважали в межах кожного з них.

Головними завданнями періодизації є систематизування історичного матеріалу, а також звичайна доцільність — набагато легше та зрозуміліше вивчати не весь історичний процес одразу, а конкретні його частини та компоненти.

Необхідно зазначити, що періодизація всієї світової історії європоцентрична — перші схеми періодизації було запроваджено саме в Європі, пізніше їх поширили й на решту світу, хоча європейська модель періодизації не завжди пасує історії конкретних країн Америки, Африки чи Азії.

Майже обов'язковим компонентом будь-якої схеми періодизації є умовність конкретних історичних подій, які наукове співтовариство визнає віховими або ж надзвичайно важливими й тому обирає для того, щоб вони стали початком або кінцем тієї чи іншої історичної епохи. Цей процес доволі показово простежується на прикладі поняття ери в історії. Ера — історичний період, пов'язаний з комплексом важливих чи визначних подій у єдиному контексті. Найвідомішою сучасною ерою є т. зв. «наша ера» або ж ера християнського літочислення, відповідно до якої ми зараз живемо. Також вона відома в історії під назвою AD (anno Domini, «року Божого») і має своїм початком умовну дату народження Ісуса Христа як Спасителя в християнстві. Так

само як і з історичною періодизацією, ця ера є по суті нав'язаною решті світу в зв'язку з тривалим домінуванням християнської релігії у світі.

Водночас, історія містить приклади інших ер, які спільноти світу використовували й використовують досі. В різноманітні ери можемо побачити високий рівень умовності дат, які визначали початок літочислення для різних соціумів. Це, наприклад, різні варіанти літочислення «від створення світу» (як християнське *anno mundi*), від створення державного утворення (давньоримське «від заснування міста», *ab urbe condita*, французький революційний календар кінця XVIII ст.), від дня народження або початку правління конкретної особи («ера Діоклетіана», *anno Diocletiani III* ст.), від часу важливої релігійної події (хіджра ісламу, AD) тощо. Залежно від історичного періоду ті чи інші події втрачали актуальність, що зумовило появу нових ер та умовно важливих подій.

Щодо періодизації історії діє абсолютно аналогічний принцип виокремлення важливих подій, які більшість дослідників визнає віховими, щоб виділити ті чи інші періоди. Важливими факторами періодизації європейської історії та історії України є те, що незважаючи на різні принципи періодизації обидві схеми виокремлення періодів корелюють між собою. Дана тенденція лише підтверджує те, що Україна в історичному розвитку була надзвичайно пов'язаною з історичними процесами в Європі.

Класична схема періодизації європейської історії засновується на традиціях європейського історіописання, в ній виділяються такі періоди.

- Доцивілізаційний (доісторичний).
- Антична цивілізація (30 ст. до н. е. — 476 р. н. е.).
- Середні віки (476–1492 рр.).
- Нова історія (1492–1914 (1918) рр.).
- Новітня історія (з 1914 (1918) р.).

В такій схемі періодизації наявні як конкретні історичні дати початку або закінчення періодів (падіння Західної Римської імперії 476 р., Перша світова війна 1914–1918 рр.), так і різне бачення переходу з одного періоду в інший. Наприклад, виникнення Античної цивілізації було тривалим процесом, який у зв'язку з історичною давністю доволі важко датувати. Аналогічно, перехід від Середньовіччя до Нової історії був тривалим, тож називаються різні умовні дати даного переходу — відкриття Америки 1492 р. в результаті плавання Колумба, Османське завоювання Константинополя 1453 р., Англійська чи Нідерландська буржуазні революції XVI–XVII ст. тощо.

Одна зі схем періодизації української історії засновується на українському державотворенні, етапи котрого мають конкретні історичні межі, але іноді розтягнуті в часі.

1. Докнязівський (додержавний) період.
2. Період Київської Русі (близько 860 р. — середина XIV ст.).
3. Період Великого Князівства Литовського та Польщі (до 1648 р.).

4. Козацький період (до кінця XVIII ст.).
5. Під владою імперій (кінець XVIII ст. — 1917 р.).
6. Період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.).
7. Радянський період (1917–1991 рр.).
8. Період незалежності (з 1991 р.).

Важливою особливістю цієї періодизації української історії є те, що вона загалом корелює з європейською схемою. Хоча в період Античності на території України ще не існувало цілісної повноцінної держави, протягом наступних періодів європейської історії тут створювалися різні державні утворення (Київська Русь, Козацька держава, УНР, незалежна Україна). В кожному з таких періодів українські державні структури розвивалися в контексті європейських традицій державотворення та культурного життя, що й стало визначальним фактором поєднання українського та загальноєвропейського історичного контенту.

Відомо, що існують різні версії періодизації історії загалом та історії України зокрема. Вибір якоїсь однієї з них для використання залежить від того, наскільки критерії цієї періодизації задовольняють конкретний дослідницький інтерес.

2. Джерела та методи. Історіографія

Як і кожна історична дисципліна, запропонований навчальний курс засновується насамперед на аналізі різноманітних джерел. Особливістю розвитку історичної науки на сучасному етапі є те, що в науковому обігу може паралельно існувати кілька поглядів на ту саму наукову проблему чи подію. Такі точки зору мають назву наукового нарративу, тобто розповіді, яку веде конкретний історик про своє бачення тієї чи іншої події. Множинність наративів зумовлена змагальністю науки. Той історик, який використовує найдосконаліші методи та може залучити якомога більшу кількість джерел, розраховує на популярність і поширеність свого нарративу. Паралельно з одним поглядом на конкретні історичні події в науковому обігу будь-коли може з'явитися ще один паралельний наратив з елементами критики або навіть повного заперечення попереднього.

Для того, щоб довести доцільність свого бачення історичних процесів, історики використовують низку методів як загальнонаукового, так і суто історичного ґатунку.

Найважливішими серед принципів дослідження є історизм та об'єктивність. Історизм передбачає розгляд кожного конкретного історичного явища чи події виключно у зв'язку з історичними передумовами та наслідками, в усій конкретності й різноманітності. Принцип об'єктивності спонукає історика бути незаангажованим у діяльності, критично ставитися до джерел незалежно від його особистих поглядів чи переконань, не підганяти факти під наперед задану схему.

Використовуючи названі два принципи, а також низку методів опрацювання інформації, історики намагаються залучити якомога ширше коло джерел з досліджуваних питань.

Існує багато різних типологій та класифікацій історичних джерел. За однією з них виділяють три основні групи джерел, які несуть інформацію про минуле.

Перш за все, це писемні або історичні джерела. До них належать різноманітні пам'ятки писемності: документи, життєписи, художні твори, написи та графіті, щоденники тощо. Перші писемні джерела з'явилися з винайденням писемності близько 5 тис. р. до н. е. Писемні джерела аж до середини 1 тис. до н. е. переважно фрагментарні, що не дає можливості однозначно їх інтерпретувати. Конкретні історичні події чи явища давньої історії часто описані лише в одному джерелі, що дає історикам змогу тлумачити їх тільки однобічно. Зростання кількості писемних джерел пов'язане з виникненням перших цивілізацій, зокрема Античної з її загальною освітою для вільних чоловіків. Також саме з епохи Античності походять перші суто історичні праці та хроніки, навмисне створені для фіксації й аналізу історичної інформації. Коло джерел цієї групи було доповнено в часи Середньовіччя, наприклад відомими для території України літописами часів Русі. Чисельність писемних джерел надзвичайно зростає у зв'язку з технічним прогресом та розвитком державних інститутів. Винайдення книгодрукування в XV ст. збільшила кількість копій писемних джерел. Це значно підвищило шанси конкретних робіт дійти до нащадків, навіть якщо оригінал і більшість копій буде знищено. Виникнення централізованих бюрократичних держав у XVIII ст. спровокувало створення спеціальних архівних установ, які централізовано збирали офіційні документи. Це, в свою чергу, значно полегшило працю істориків, які досліджують нову та новітню історію, а також допомогло зберегти масиви документальних даних від знищення. Друкарські машинки, технології копіювання зображень і текстів, офсетний друк дали змогу виготовляти мільйони копій необхідної писемної інформації, що в принципі зняло питання оригінальності інформації й неможливості її отримання.

Другою групою джерел є матеріальні або речові. З самого початку існування людство оточує себе великою кількістю предметів матеріальної культури, котрими користується в побуті. Матеріальні предмети оточували й оточують людину протягом життя, і часто — навіть після смерті. До них ми відносимо як мініатюрні об'єкти, так і велетенські архітектурні споруди. Матеріальні об'єкти найдавніших часів є чи не єдиною можливістю реконструювати повсякденне життя і побут давніх людей, так само як і їхній зовнішній вигляд. Водночас це створює певні проблеми інтерпретації, особливо якщо ми маємо лише обмежений набір матеріальних об'єктів конкретного історичного періоду.

Аналогічно писемним джерелам, у зв'язку з технічним прогресом і запровадженням масового фабрично-заводського виробництва з XVIII ст. меншає оригінальних матеріальних об'єктів. Їм на зміну приходять типові вироби, які можна зустріти в конкретному регіоні, а часом і в цілому світі, в тисячах абсолютно однакових примірників. Разом з істориками, зокрема археологами, матеріальні об'єкти життя людини активно вивчають соціальні антропологі.

Третя група джерел — це джерела усні. Вони збереглися насамперед в усній традиції, яка дуже довго передавалася з покоління до покоління. До неї належать як

комплекси традиційних уявлень і вірувань про навколишній світ, так і художні (наприклад, твори Гомера до їх писемної фіксації передавались виключно усно) чи релігійні (Авеста) твори. Протягом останніх століть більшість пам'яток усної традиції було зафіксовано на папері, тож вони частково перетворилися з усних джерел на писемні. Окрім того, до усних джерел можемо віднести поведінкові традиції, особливості мовлення (діалекти), топоніми й особисті імена та прізвища тощо. Всі ці різновиди усних джерел несуть конкретну історичну інформацію при вмінні її правильно інтерпретувати.

Окрім наведених трьох груп джерел виділяються й інші, які перебувають на перетині названих груп і тому не можуть бути віднесені до якоїсь із них. Як приклади можемо навести зображальні джерела, кіно- або фоноджерела, електронні джерела тощо.

Остання з цих груп джерел виникла порівняно недавно і є результатом технічного прогресу. Особливість типу в тому, що він поступово починає фіксувати в собі за допомогою новітніх технологій абсолютно всі попередні види джерел. Очевидно, за ним майбутнє.

Важливим компонентом вивчення історії є історіографія — комплекс досліджень та історичної літератури, присвячених розкриттю певної історичної теми або групи тем. Історіографія включає науковий аналіз певної проблеми в сукупності з аналізом джерел та дає змогу створити загальне уявлення про дослідження проблеми, побачити основні варіанти її інтерпретації. Історіографія є для істориків важливим підґрунтям для створення наративів, адже іноді єдине, що ми знаємо про конкретні історичні події, — це саме опис їх в історичних працях. Водночас оригінальні джерела з конкретної теми можуть бути втраченими.

Історіографія містить також важливі концептуальні дані й теорії про загальні принципи розвитку історичного процесу. Такі праці показують історіософські теорії, які намагаються пояснити причинно-наслідковий розвиток історії загалом, створити загальну модель того, як людство розвивається. Зважаючи на те, що наша дисципліна фокусується на конкретному ареалі розвитку людства — Європі, ми більш повно розкриємо одну з таких концепцій — цивілізаційну теорію розвитку людства.

Цивілізаційну теорію підтримують численні дослідники історії в світі. Одними з її авторів визнають Освальда Шпенглера та Арнольда Джона Тойнбі. Останній, зокрема, сформулював її ключові положення в праці «Дослідження історії».

Цивілізаційна теорія ґрунтується на кількох важливих концептуальних твердженнях. Перш за все, вона виділяє поняття цивілізації — частини людської спільноти, яка в конкретних історичних умовах отримує можливість розвиватися. Залежно від таких можливостей, цивілізація може сформуватись або залишитися недоформованою у варіанті первісного суспільства чи «загальмованої цивілізації». Та частина суспільства, яка все ж сформує цивілізацію, зазвичай проходить певний цикл розвитку, який може тривати багато століть — розвиток, пік розвитку й неминучий занепад цивілізації. Стосовно характерних рис цивілізації, то виділяються насамперед релігійні та духовні фактори, такі як спільна (світова) релігія, спільний епос, культура,

література, мова, так само як політичні риси — формування «світової держави» на піку розвитку. Багато цивілізацій (а Тойнбі виділяв їх 21) є дочірніми, тобто сформованими на руїнах цивілізацій-попередників.

У нашому контексті необхідно звернути увагу на те, що першоосною всього цивілізаційного розвитку Європи вважається давня Еллінська цивілізація, яка після періоду Античності дала поштовх формуванню Західної та Східної європейських цивілізацій, останню часто ділять на Візантійську й Руську.

В загальному поділі Європи на цивілізаційні осередки Україна та її історичний розвиток посідають важливе місце. Особливість географічного розташування та історичних подій призводить до змалювання України як зони зіткнення (біфуркації) двох цивілізацій. Окремі дослідники концентрують увагу на релігійному, культурному, історичному, мовному, національному і т. д. «розломі» української території, адже протягом історії сучасна територія України справді була місцем зіткнення різноманітних культур. Основною метою нашого курсу є демонстрація на основі важливого історичного матеріалу особливостей впливу сусідніх цивілізацій, зокрема Західноєвропейської, на формування та розвиток України як політичної й історичної реальності.

1. Визначте предмет та завдання навчальної дисципліни «Україна в контексті історичного розвитку Європи».
2. Чому важливо, щоб майбутні технічні спеціалісти вивчали гуманітарні дисципліни? Обґрунтуйте свою позицію.
3. Чому більшість важливих (віхових) дат історії є умовними?
4. Окресліть головні принципи періодизації історії Європи та України? В чому їх подібність та розбіжності?
5. В чому причина європоцентричності періодизації світової історії?
6. Наведіть приклади основних груп історичних джерел.
7. Чим можна пояснити існування в історіографії паралельних наративів?
8. Якими є базові принципи розвитку історичного процесу відповідно до цивілізаційного підходу?

Ера — початковий момент системи літочислення; тривалий історичний період.

Історіографія — 1) історія історичної науки; 2) комплекс історичних праць з окремої визначеної теми.

Наратив — розповідь про історичні події, які продовжують одна одну, організовані як оповідання, текст або фільм, котрі містять пояснення й аналіз конкретних подій.

Періодизація — поділ розвитку певних явищ на частини (періоди), які за своєю суттю відрізняються загальними ознаками та особливостями розвитку або існування.

Усні джерела — історичні джерела усного походження, як наприклад усна традиція, особливості мовлення тощо.

Цивілізація — найвищий рівень розвитку матеріальної та духовної культури людства, зазвичай наступний після варварства. Цивілізацію часто протиставляють варварству.

476 р. — падіння Західної Римської імперії.

Бл. 860 р. — заснування Руської держави з центром у Києві.

1492 р. — Колумбове відкриття Америки.

1648р. — початок Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

1914–1918 рр. — Перша світова війна.

1917–1921 рр. — період національно-визвольних змагань на українських землях.

1991 р. — здобуття незалежності України.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна. К. : Основи, 1995. С. 46–53, 89–170.

Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 2 / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. К. : Основи, 1995. С. 146–178.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М., 2004. С. 1–13.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ, 2003. С. 5–35.

Основна література

Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Д., 2003. С. 3–21.

Герасимова І. Г., Дерун В. Г. Гуманізація вищої освіти: досвід і проблеми». URL : <http://pandia.ru/text/79/508/17457.php>

Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Історичне джерелознавство: навч. пос. істор. спец. ВНЗ. К. : Либідь, 2002. С. 68–118.

Додаткова література

Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. № 5 (52). 2012. С. 79–87.

Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Я. Дашкевич. Львів: Піраміда, 2011. С. 47–50 та ін.

Скирда А. Є., Адарюкова Л. Б. Гуманітаризація системи вищої технічної освіти України: її ціль, задачі та принципи впровадження // Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Педагогіка, Психологія і Соціологія». № 1 (13). 2013. С. 1–5.

Шелухін В. Україна в координатах світ-системи: між світ-економікою та світ-імперією (зауваги щодо перспектив) // Незалежний культурологічний часопис І. Липень 2013 р.

Karácsonyi D, Kocsis K, Kovály K, Molnár J, Póti L. East-West Dichotomy and Political conflict in Ukraine — Was Huntington right? // Hungarian Geographical Bulletin. 2014. № 63:(2). P. 99–134.

РОЗДІЛ 1

КАМ'ЯНА ДОБА, ЕПОХИ МІДІ Й БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПИ

- 1.1. Розселення і господарство.
- 1.2. Соціальні відносини.
- 1.3. Світогляд.

1.1. Розселення і господарство

Для характеристики найдавніших часів доцільно скористатись археологічною періодизацією, основний критерій якої — найважливіші зрушення в матеріально-технічному розвитку.

Ранню кам'яну добу (палеоліт) дослідники для зручнішого орієнтування в матеріалі поділили на кілька частин. Європи стосуються такі.

Ашель. Тривала епоха найдавніших людей — *архантропів*. Один із поширених їх видів — *пітекантропи*.

Найдавніший Ашель відомий за пам'ятками в Африці. Близько 1,4 млн. р. тому люди розселились і в Європі. Саме в *Ашелі* перші людські істоти з'явилися на території України (Закарпаття, Наддністрянщина, Донбас, Житомирщина).

В *середньому палеоліті* з'явилися давні люди — палеоантропи. Одним із їх поширених видів були характерні для Європи неандертальці (Рис. 1.1.1¹).

В Україні досліджено близько 200 пам'яток.

¹ A reconstruction of a Neanderthal woman from the Saint Césaire site in France. (Photo: S. Entressangle/ E. Daynès — Reconstruction Atelier Daynès Paris). URL : <https://www.pinterest.ch/pin/241435230003264324/>

Рис. 1.1.1. Неандертальська жінка з Сен-Сесара (Скульптор — Е. Дайнес)

В пізньому палеоліті переважали нові люди — неоантропи (*homo sapiens sapiens*, людина розумна), котрі живуть і донині. Ранні неоантропи — *кроманьйонці*: на території України відомо понад 1000 пам'яток, пов'язаних з їх діяльністю. В печерах Криму неандертальці мешкали одночасно з кроманьйонцями до 28 тис. р. тому, а, на думку деяких українських дослідників, до 20 тис. р. тому.

В кінці *середньої кам'яної доби (мезоліт)* люди почали розселятися до Шотландії, Скандинавії, Прибалтики. На території України відомо майже 1000 пам'яток цього часу. Це переважно тимчасові сто-

янки біля маленьких річок, навколо трохи постійніших і більших поселень (інтенсивніше заселяються Середня Наддніпрянина, Одещина, Полісся, Крим, Надпоріжжя).

У нову кам'яну добу (*неоліт*), мідно-кам'яну добу (*енеоліт*), а також епоху *бронзи* людям уже майже не довелося робити географічних відкриттів. Втім, вони все-таки освоювали нові землі в різних природних умовах. Зокрема в *добу бронзи* у Європі відбулися великі зміни: внаслідок міграцій великих потоків населення етнокультурна карта вже в середині III тис до н. е. набула зовсім іншого вигляду, ніж на його початку.

Щодо Ашелю, ще тривають дискусії серед дослідників, чи були тогочасні люди «падальниками». Але точно відомо, що полювання поступово стало одним з видів діяльності людини. Важливо, що в Ашелі вже існували добре збалансовані дерев'яні списи без наконечників. Археологи знаходять їх у торф'яних болотах Німеччини, Великої Британії, Іспанії та припускають, що в інших місцевостях такі списи теж були. Отже, ймовірно, вже архантропи навчилися вбивати тварин на відстані. Втім, підвищений травматизм верхньої частини тіла, на думку антропологів, свідчить про переважно контактне полювання.

В Ашелі одним із найпоширеніших знарядь стали кам'яні ручні рубила та скребла (Рис. 1.1.2¹). З'явилися кам'яні шила й проколки для шкіри.

Близько 300 тис. р. тому люди, зокрема і в Європі, почали систематично використовувати вогонь від лісових і болотяних пожеж. Окремі дослідники припускають, що деякі спільноти ознайомилися з вогнем близько 800 тис., а то й 1,5 млн. р. тому. В середньому палеоліті вогонь почали видобувати: за допомогою тертя, пиляння чи крем'яного кресала.

Довго вважалося, що кип'ятити воду розпеченим камінням у шкіряних бурдюках навчилися в пізньому палеоліті. Втім, антрополог Дж. Спет припустив, що неандертальці теж варили їжу.

¹ Скребло, ашель, Франція, Нормандія. URL : <https://tinyurl.com/qrrvurm>

Неандертальці навчилися виготовляти крем'яні ножі. Загалом знаряддя ставали все спеціалізованішими, але виготовлялися переважно з місцевої сировини, обмін якою на відстані понад 7 км іще був слабким. Мисливці, як і в попередню добу, ще не спеціалізувалися на якомусь конкретному виді дичини.

З подальшим опануванням вогню (особливо в пізньому палеоліті) поширилось *загінне полювання*. Люди з факелами виганяли звіра на засідку. Таке полювання було дуже ефективне. Так, одночасно могли загнати понад 1000 особин. Убивали не лише дорослих тварин, а й малят. Не робили винятку для вагітних самиць (на стоянках знаходили черепа ембріонів мамонта). Тому вважається, що загінне полювання стало однією з причин вимирання мамонтів, мастодонтів, шерстистих носорогів. Усе далі від заселених місцевостей відходили олені та дикі коні.

Водночас розвивалося збиральництво ягід, плодів, лишайників, листя, їстівних коренів, яєць птахів і рептилій, молюсків, червів, комах. На поселеннях пізнього палеоліту знаходять кам'яні терочники для розтирання коріння, злакових зернят і горіхів. Тоді ж почали їсти гриби. Дуже важлива знахідка — бивневі мотики, адже ними згодом почали обробляти землю під культурні рослини.

Коли забракло великих тварин, люди, щоб вижити, вдосконалили полювання. Близько 13 тис. р. тому (наприкінці палеоліту) винайдено *лук і стріли*. Це дало змогу ефективно полювати на дрібних звірів і птахів. Політ списа продовжували списометалкою. Дрібних звірів ловили пастками: археологи знаходять кістяки пещців без лапок.

В пізньому палеоліті почали запасати м'ясо в холодній воді. Так, в озерах Німеччини знайдено скелети оленів, придавлені до дна каменями.

Загалом пізньопалеолітичні мешканці Європи належали до таких типів господарського освоєння середовища:

1. Колективні мисливці прильодовикової зони (включно з територією України, де одні культури полювали на бізонів, інші — на північних оленів, а інші добували, за рахунок труподства або ж мисливства, мамонтів).

2. Мисливці та збирачі субтропічної й помірної зони.

Крем'яні ножі пізнього палеоліту не поступаються сучасним металевим. Окрім кам'яних, використовували знаряддя з кістки й рогу — шила, ударні палиці. Близько 20 тис. р. тому винайшли голку та ложку. Кроманьйонці почали закріплювати ко 20 тис. р. тому винайшли голку та ложку. Кроманьйонці почали закріплювати кам'яні наконечники на дерев'яних або кістяних руків'ях (це знадобилось, аби зробити дротик, спис і гарпун). Загалом застосовували понад 20 видів спеціалізованих знарядь праці. Систематично використовували сировину, експортовану здалеку.

Рис. 1.1.2. Ранньопалеолітичне скребло

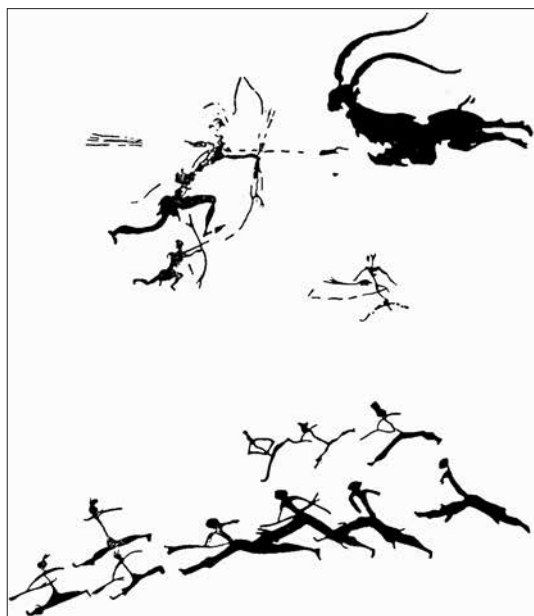

Рис. 1.1.3. Полювання на гірських цапів у мезоліті (Іспанія)

Великою перевагою кроманьйонців, особливо в льодовиковий період, було вміння досконало обробляти шкури, зокрема шити одяг. «Модельєри» з часів пізнього палеоліту навіть підганяли вбрання по фігурі.

В мезоліті розтанув льодовик, змінилися межі кліматичних поясів, контури берегів світового океану, Європа почала швидко вкриватися лісами, тож постали нові вимоги в пристосуванні до природного середовища.

Загальною тенденцією стало використання луків і стріл (Рис. 1.1.3¹), зростає роль індивідуального полювання, рибальства.

Почали їсти раків, усе більше споживали молюсків. В особливо голодні періоди поширювалось людоїдство.

Також популярнішим стало приручення собак, хоча найдавніші відомі рештки соба-

ки поряд з людиною датуються віком від 13 до 17 тис. р.

Стрімко розвивалися знаряддя з дрібними крем'яними вкладками (мікролітами): списи, дротики, гарпуни, стріли й серпи. Деталь, що випала, легко можна було замінити. В кінці мезоліту відродилося виробництво великих сокир, виникли тесла й кирки. Всі ці знаряддя допомагали освоювати ліси. Рибалки користувалися гарпунами, плетеними сітками й кістяними гачками. З'явилися плоти й видовбані зі стовбура дерева човни.

В підсумку, сенс усіх господарських досягнень первісної людини зводився до того, щоб розширити її екологічну нішу. Обсяг цієї ніші залежить від харчових ресурсів. Але ж за сприятливих умов чисельність людей за 50 років може подвоїтись, а за 400 років — вирости в 256 разів.

Коли забракло ресурсів, які давало привласнювальне господарювання, відбулося те, що Г. Чайлд назвав «неолітична революція». Люди навчились обробляти землю, сіяти зерно і збирати врожай, тобто вести відтворювальне господарювання.

У Європі відтворювальне господарювання було запозичено. У VIII тис. до н. е. землероби з'явилися на Балканах, у VII тис. до н. е. — в долині Дунаю. В Греції й на Криті тоді вже сіяли пшеницю, бобові, розводили овець, але ще не вміли робити кераміки. При цьому в лісах Східної Європи її почали виготовляти задовго до вирощування культурних рослин.

¹ Рисунок в скальних навесах іспанського Леванта. Сцена охоти на горного козла і група бегущих воинов. URL : <https://tinyurl.com/vh1rpu7>

На території України першими до відтворювального господарювання перейшли носії культури *Караново-Старчево-Кереш-Криш*, які заселили в першій половині VII тис. до н. е. верхів'я р. Тиса, зокрема Закарпаття.

Головним знаряддям землероба спочатку була мотика. Через кілька обробіток ділянка виснажувалася. Густина населення могла досягати лише близько 10 чел. на км².

Рис. 1.1.4. Ткацький верстат доби неоліту

У VI тис. до н. е. носії культури *лінійно-стрічкової кераміки* почали освоювати лісистою центральною Європу завдяки винайденню підсічно-вогневого обробітку землі. Втім, у лісовій і лісовій зоні сучасної України скотарство й рільництво впроваджувались майже на тисячу років пізніше, ніж у степу. Давні мисливці з цих земель або зазнавали винищення, або підкорювалися й переймали культуру прибульців.

Більшість сучасних фахівців вважають, що скотарство виникло одночасно з землеробством чи навіть пізніше, коли з'явився надлишок харчів, тож дитинчат загинув під час полювання тварин почали вигодовувати. За іншою версією, перейти до скотарства довелося, коли різко зменшилися популяції дичини. У IX–VIII тис. до н. е. на Близькому Сході одомашнили козу й вівцю, трохи згодом (одночасно в різних регіонах Євразії) — велику рогату худобу. Нещодавно науковці встановили: в Південній та Центральній Європі так широко використовували продукти бджільництва, що ймовірно, вже існували організовані пасіки.

Вже після збирання перших урожаїв постала проблема: як захистити їх від гризунів. На допомогу прийшло винайдення кераміки — першого штучного матеріалу. Липний посуд виходив нерівний, товстостінний, але давав змогу не тільки надійно зберігати зерно, а й готувати справжні варені страви.

Великим досягненням стало відкриття прядильних властивостей волокон кропиви, конопель, льону, згодом — шерсті та пуху, з яких почали робити нитки. Близько 7 тис. років тому створили ткацький верстат (Рис. 1.1.4¹).

До оббивання, сколювання й відтискування каменю додалися його шліфування й полірування. З'явилися складні столярні й будівельні конструкції з дерева, лижі, сани, човни. З переходом до землеробства поширилися кам'яні пести, ступи, зернотерки.

¹ Neolithic Lake Willage Model. Weaving. URL : <https://tinyurl.com/tvnvhvs>

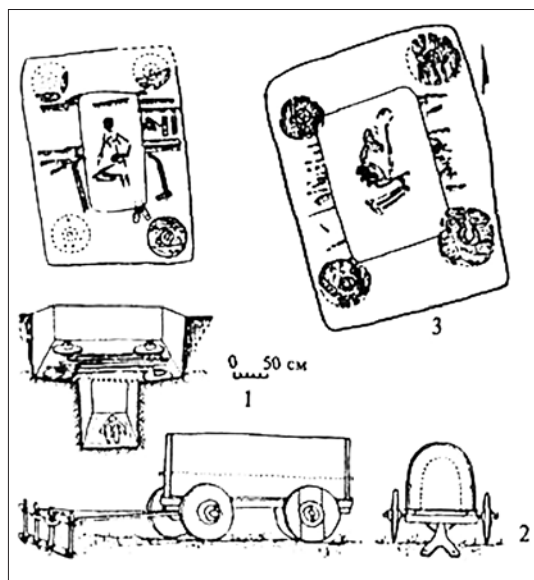

Рис. 1.1.5. Поховання ямної спільності з возом

культура кулястих амфор (від р. Ельба та Балтійського моря до Румунії, включно з Волинню й Поділлям) — скотарсько-землеробською, середньостогівська (від лісостепу України до р. Дон) — осілою скотарською, саме з її творцями пов'язане одомашнення на теренах України коня. Представники цих культур не змішувалися, однак знали про здобутки сусідів.

Витонченість глиняних виробів, як і винесення досконалих горнів для їхнього випалення поза межі поселень, дали дослідникам змогу вважати, що керамічне виробництво вийшло на новий рівень організації. Цю справу почали доручати майстрам, які присвячували їй увесь час, натомість їх забезпечували сільськогосподарськими продуктами. Так у структурі господарства почало виділятися ремесло.

Доба бронзи — дуже різноманітний і суперечливий період для різних регіонів Європи. Найшвидше розвивалися культури на Балканах, на островах Егейського моря й на Північному Кавказі.

Виробництво бронзи зародилося навколо Чорного моря. Застосування бронзових знарядь суттєво поліпшило деревообробну справу. Найважливішим винаходом став розбірний віз. Такі вози знаходять у похованнях пізньої ямної (Рис. 1.1.5), катакомбної та зрубної (змінювала катакомбну між р. Дністер і Волга, включно зі степом України) культурних спільностей, поступово вони поширилися по Центральній Європі.

Тягловою силою були воли. Втім, скотарі ранньої бронзи ще не були повноцінними кочовиками, бо паралельно сіяли злаки. Більшість європейців поєднували ско-

Рацион неолітичних мешканців суттєво доповнювали продукти, здобуті за допомогою полювання та збиральництва.

У мідно-кам'яну добу, вирішальна ознака якої — поява й поширення металургії міді (прикраси, зброя), в більшості регіонів Європи остаточно утвердилося відтворювальне господарювання. Завдяки підвищенню продуктивності праці склалися умови для регулярного обміну матеріальними цінностями.

Господарство цілковито залежало від природних умов. Наприклад, трипільська культура (Правобережна Україна, сучасні Румунія й Молдова) була рільницькою, ямна (Рис. 1.1.5¹) культурна спільність (відома від Зауралля до Сербії, Болгарії, Угорщини, охоплювала степи України) — рухливою скотарською,

¹ 1–2 — реконструкція воза І. Сердюкової та О. Мельника // Археологія України. Курс лекцій / ред. Залізняка Л. Л. К. : Либідь, 2005. С. 146. Рис. 12.

тарство з обробітком землі. До ячменю, пшениці, вівса й конопель додалося жито, в окремих місцевостях сіяли олійні культури: мак і ріпак. У III тис. до н. е. завдяки появі у Європі плуга (Рис. 1.1.6¹) людям піддалися важкі ґрунти, вдалося продуктивніше обробляти родючі землі.

Серед худоби переважала велика рогата (крім узбережжя Середземного моря, де перевагу надавали дрібній). У першій половині II тис. до н. е. поширилося використання коней не лише для молока та м'яса, а й для вершництва. На території України (особливо Західної) з середини III тис. до н. е. різні спільноти все активніше обробляли землю. На Волині сформувався важливий осередок виготовлення металевих виробів.

У II тис. до н. е. різко зросло значення видобутку мідних і олов'яних руд (шахти досягали 100 м завглибшки), золота, виплавлення та обробка металів. На початку I тис. до н. е. ці галузі виділились у ремесла, шкідливі для здоров'я майстрів. Втім, до кінця доби бронзи наряддя праці ще часто лишалися кам'яними. Близько 1300 р. до н. е. у Європі почали виготовляти скло.

Все більшу роль відігравали добування й експорт солі, обмін готовими металевими, фаянсовими виробами, бурштином, морськими мушлями, тканинами. «Бурштиновий шлях» проходив через українське Побужжя.

Отже, з часів раннього палеоліту до епохи бронзи людство спочатку накопичило великий досвід привласнювального господарювання, вміло скористалося можливостями нових для себе відтворювального господарювання й металообробки.

1.2. Соціальні відносини

Нині доступно дуже мало інформації про соціальні відносини в добу *Ашелью*. Анатомічні дослідження дали змогу простежити, що голосовий апарат найдавніших людей давав змогу видавати звуки, хоча й нечленоподільні, але з досить різноманітними тонами. Дослідники припускають, що разом з мімікою й жестами ці звуки суттєво зміцнювали суспільні зв'язки, адже почали з'являтися мисливські табори та більш-менш постійні поселення. Добре досліджене поселення мисливців у Торральбі (Іспанія). Окремі колективи (близько 20–40 чол.) мешкали далеко один від одного, що за браком транспорту дуже сповільнювало обмін досвідом.

Щодо *середнього палеоліту*, у неандертальців були слабо розвинені лобові частки мозку, відповідальні за логічне мислення й гальмування. Звідси можна припустити, що ці створіння були збудливі та не дуже уважні. Слабко виражений підборідний виступ свідчить, що розвинене мовлення тільки зароджувалося.

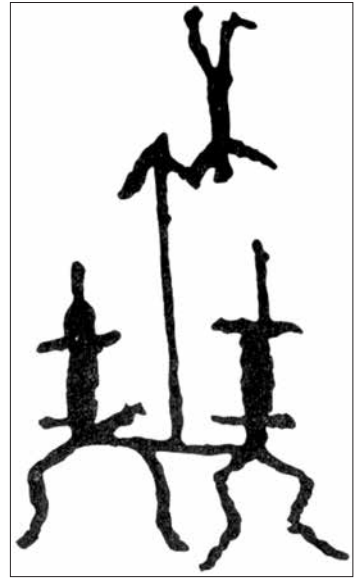

Рис. 1.1.6. Чоловіки орють плугом. Гравіювання на скелі Монте-Бічо. Франція. Доба бронзи

¹ Матюшин Г. Н. Археологический словарь. М. : Просвещение, Учебная литература, 1996. С. 68.

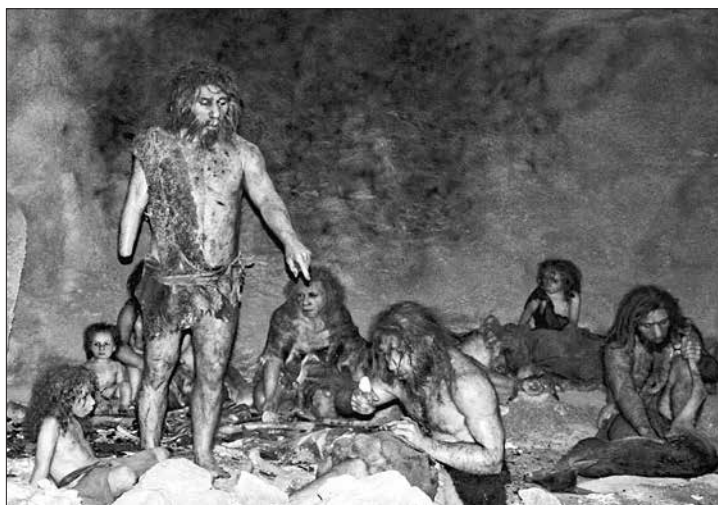

Рис. 1.2.1. Реконструкція побуту неандертальців з печери Крапіна (Хорватія)

Зміцнення соціальних зв'язків (Рис. 1.2.1¹) науковці реконструювали за складом кухонних покидьків. Тисячі кісток, які накопичувалися в житлах і навколо них, означають, що групи мисливців (найімовірніше, чоловіків) приносили здобич до поселення, де її колективно обробляли жінки й діти.

Вчені припускають, що в середньому палеоліті зародилася родова громада, де спорідненість визна-

чали за лінією матері. Антрополог Т. Сміт встановила, що діти в неандертальців росли швидше, ніж у сучасних людей. Можливо, коротшою була вагітність. 2013 р. було впроваджено метод, який дає змогу визначити за зубами тривалість грудного вигодовування. За дослідженим зубом неандертальця виявилось, що його відлучили в сім місяців. Якщо дані підтвердяться на більшій кількості зразків, то саме в такому віці дітей і переводили на тверде харчування. Мертвонароджених недоношених малюків ховали, як і старших у спільноті. Дорослі при середній тривалості життя 26 років могли дожити й до 30–40. Іноді це вдавалося особам з тяжкою інвалідністю, котрі потребували сторонньої підтримки.

Дослідження пам'яток на території сучасних Іспанії, Франції та Бельгії показали, що неандертальці не лише їли подібних до себе, а й робили з їхніх кісток знаряддя праці.

З початком пізнього палеоліту й появою людей сучасного типу, наділених розвиненим мисленням і мовленням, відносини в громадах ускладнилися. Здобуте продовольство розглядали як спільне для всієї групи, однак господарські функції чоловіків та жінок все більше розділялися. На чоловічих кістяках виявляють переважно травми, отримані під час полювання чи перенесення вантажів, а на жіночих — сліди зношування дрібних суглобів від монотонної роботи. Так, О. П. Бужилова дослідила рештки 9–10-річної дівчинки зі стоянки Сунгир (біля м. Володимир, Російська Федерація). Антрополог встановила, що похована часто робила оберти кистю. Ймовірно, просвердлюючи отвори в кістяних намистинах, тисячами пришитих до одягу членів громади. Це свідчить і про те, що діти дуже рано починали працювати на рівні з дорослими.

¹ Interior of Krapina Neanderthal Museum in Krapina, Croatia. URL : <http://qoo.by/2iFU>

Щодо форми сім'ї, яка в цей час переважала (парна чи групова), науковці не можуть прийти до спільної думки. Адже форма та планування жител і поселень не дають змоги однозначно вирішити проблему. Втім, більшість авторів погоджується з тим, що в пізньому палеоліті було запроваджено родоу *екзогамію*.

Середня тривалість життя чоловіків становила близько 33 років, жінок — близько 28, смертність серед останніх теж була вищою. Це пов'язано з ризиками вагітності й пологів (особливо в ранньому віці).

В *мезоліті* додався поступовий перехід до парної сім'ї, тобто нестабільного співжиття чоловіка з жінкою для народження дітей, котрі потім стають належними до всього роду.

Через кризу мисливства в Європі почалися збройні зіткнення між громадами. Так, слідами бойових дій за ресурси є вістря стріл у деяких кістяках з Волосько-Василівського могильника поблизу Запоріжжя (Рис. 1.2.2¹).

Жіноча й дитяча смертність зросла, середня тривалість життя почала відрізнятися на Півдні (близько 40 років) і на Півночі (близько 30 років) Європи. Жінки жили в середньому на шість років менше, ніж чоловіки. Саме останні отримували переваги під час розподілу продуктів. Так, завдяки дослідженню поховань навколо Маріуполя визначено, що дорослі жінки вживали рослинну їжу, а білок до їх організмів практично не потрапляв. Діти обох статей харчувались, як і чоловіки, переважно м'ясом.

Значно вплинула на соціальні відносини *неолітична революція*. Так, на підставі того, що серед культових статуеток у землеробів переважали жіночі, дослідники обговорюють можливість існування *матріархату*. Поки землю обробляли переважно жінки, саме від них, а не від мисливців-чоловіків, більше залежав добробут роду. Здобич на полюванні часто випадкова, а врожаї, нехай спершу порівняно незначні,

Рис. 1.2.2. План могильника Василівка III та вістря стріл, знайдені там

¹ Археологія України. Курс лекцій / ред. Залізняк Л. Л. К. : Либідь, 2005. С. 83. Рис. 25.

були стабільні й передбачувані (за винятком періодів стихійних лих). Натомість статус жінок у скотарських громадах був невисоким.

В неоліті жінки в середньому доживали до 30 років, а чоловіки — до 34. Така різниця — від чотирьох до п'яти років — стабілізувалась аж до кінця XVIII ст. н. е. Антропологи вважають її нормальною для періоду традиційного суспільства, коли народження дітей не обмежувалось, адже було надзвичайно важливе для виживання за рахунок сільського господарства.

З переходом до відтворювального господарства родові общини спершу не вважали за потрібне відмовлятися від колективної праці. Землю обробляли разом, на спільному полі, а врожай ділили порівну, як і громади мисливців та збирачів. Там, де перенаселення більше давалося взнаки й харчів бракувало, виявилось, що, на відміну від полювання, колективна праця на землі не має переваг перед індивідуальною. Так у кожній сім'ї з'явилася окрема ділянка. Втім, спершу наділи все одно систематично перерозподіляли.

За оцінками демографів, у неоліті значно зросла щільність населення. Головним регулятором тривалості життя стали хвороби, якими заражувалися від домашніх тварин, погіршення санітарно-гігієнічних умов проживання. Навколо поселень накопичувалися покидьки й нечистоти, забруднювалися ґрунти і водойми, що сприяло поширенню збудників інфекцій.

На території Європи помітнішими стали регіональні розбіжності в рівні розвитку громад. З добою неоліту багато вчених пов'язують перехід до племінної організації суспільства.

В період *енеоліту*, передусім там, де були важливі джерела сировини або вихід до шляхів обміну (наприклад, на території Балкано-Карпатської металургійної провінції), закладено основи для майнового розшарування.

Про те, що енеолітична знать прагнула виокремитися на тлі громади, свідчать невеликі укріплені фортеці в центрі поселень. У Південно-Східній Європі вони з'явилися уже в V тис. до н. е. (наприклад, Сескло у Греції).

І далі побутують численні жіночі статуетки, котрі вважаються ознакою ведення роду за жіночою лінією та, можливо, матріархату. Важливою господарською ланкою стала велика сім'я з двома чи більше спорідненими подружжями та їхніми нащадками в складі. Рід, на думку вчених, виконував радше ідеологічні функції.

Своєрідним явищем є поселення *трипільської культури*, які досягли гігантських розмірів (скажімо, Талянки (450 га) та Майданецьке (275 га) на Черкащині). Вони отримали назву *протоміста*, бо, як і подібні до них неолітичні Єрихон (Палестина) і Чатал-Гуюк (Туреччина), були значною мірою сільськогосподарськими, хоча й функціонували також як ремісничі, військові та культові центри. Трипільські протоміста, сплановані у формі еліпса (Рис. 1.2.3¹), поділялись на вулиці, забудовані житловими й господарськими спорудами. Глухі торці зовнішніх будівель робили ці населені пункти майже неприступними. Окремими типами будівель були громадські.

¹ Майданецьке. URL : https://mound.io.ua/s1683879/tripilske_poselennya_maydanecke

В добу бронзи внутрішній громадський порядок мав триматися на системі приписів і ритуалів. Тільки в найрозвиненіших спільнотах вождя оточувало військо, здатне втілювати його рішення силою. Невеликі укріплені фортеці відомі в Центральній Європі з II тис. до н. е.

Використання плуга потребувало великої сили, тож у III тис. до н. е. обробіток землі в Європі перейшов з жіночих рук до чоловічих. Відтоді в родинах панівне становище посіли чоловіки. Переважати стала така форма сім'ї, як мала (подружжя з дітьми чи без). Виробництво розпоршилось по малих сім'ях, що сприяло й відособленню власності. Дітей рано долучали до праці. Так, К. Ботвід виявила на керамічному посуді доби бронзи відбитки дитячих пальців. Дослідниця високо оцінила майстерність юних гончарів.

У багатьох регіонах Європи почастішали збройні зіткнення, грабіжницькі походи. Про це свідчать укріплені городища (наприклад, Дикий Сад на території м. Миколаїв, тощо), велика кількість зброї, особливо в II тис. до н. е.

Носії *катакомбної культури* винайшли легку бойову колісницю з колесами на спицях, що значно підвищило швидкість і маневреність пересування.

Вождь у цей час, перш за все, — воєначальник, іноді він також виконував культурні функції. Дослідники роблять висновок, що між племінними об'єднаннями існували територіальні кордони.

Майнове розшарування посилювалося. Вже на початку епохи за матеріалами поховань Південної, Центральної та Східної Європи помітно велику різницю в дарах покійному, особливо в носіїв *майкопської культури* (на Північному Кавказі). Найбагатші могили належали, на думку дослідників, вождям великих племінних об'єднань і їхнім привілейованим родичам.

Верхні сходинок в громадах посідали вожді та військова знать, далі йшли воїни, ремісники, за ними — рядові землероби й скотарі. Вгорі дещо осторонь перебували жерці.

Утім, західно- й центральноєвропейські культури були соціально однорідніші. Так, у культурній спільноті *шнурової кераміки* (від річок Ельба й Одер до річок Прип'ять

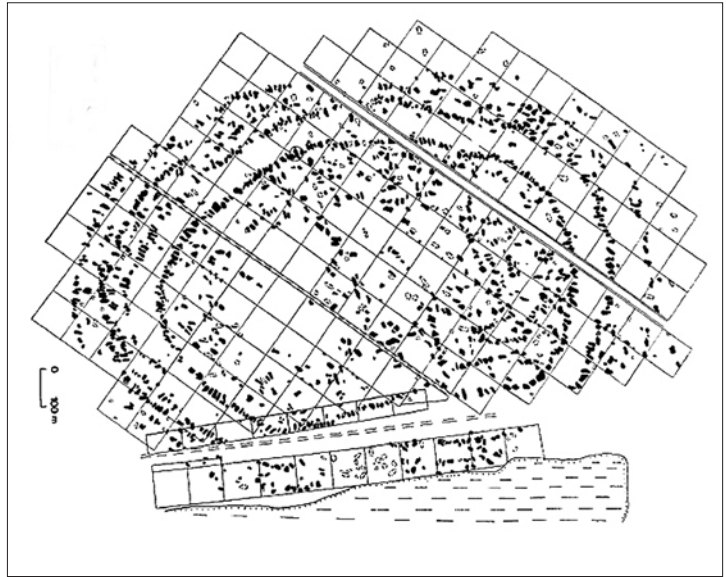

Рис. 1.2.3. План поселення трипільської культури за даними магнітної зйомки 1971–1974 рр. (за В. П. Дудкіним)

і Волга, включно з Прикарпаттям, Поділлям і Волинням) могили, які вважаються вождівськими, мало відрізняються від рядових поховань.

Щодо рухливих переважно скотарських спільнот, науковці лише приблизно можуть оцінити устрій *ямної культурної спільноти*. Її поселення недостатньо вивчені, тож складно тлумачити дані з могильників. Втім, курганні насипи одних мешканців досягають у діаметрі 110 м, інших — від 50 до 100 м, а переважно — від 20 до 50 м.

У носіїв *катакомбної культурної спільноти* було значне майнове розшарування, добре помітне за набором речей у похованнях. Є свідчення про ритуальне вбивство жінок під час поховання чоловіка. З'явилися численні скарби бронзових речей (Рис. 1.2.4¹): лише в Північному Причорномор'ї таких знахідок виявлено понад 20.

Зрубна культурно-історична спільність була матеріально однорідніша. До могил клали посуд, рідше — зброю та прикраси, м'ясну їжу. Виділяються могили не тільки знаті, а й майстрів-ливарників.

В кінці III–II тис. до н. е. на Криті (Кносс, Фест) виникли перші в Європі осередки державності, відомої як *Мінойська цивілізація*. Про це свідчать залишки міст, палаців, поява писемності (XXI–XIII ст. до н. е.).

Внаслідок орієнтації держави на розвиток мореплавства і морської торгівлі кожен індивідуум мав значні права та можливості, переважала особиста, а не колективна власність, юридичні норми були гнучкі й приймалися демократично.

Влада при цьому перебувала в руках царя, палац якого був об'єднаним адміністративним і торговельно-економічним центром для кількох десятків навколишніх поселень з мешканцями й матеріальними ресурсами. Втім, найповнішу соціальну роль палац відіграв як культовий осередок: двір призначався для обрядових церемоній, до яких, окрім найближчого оточення володаря — аристократів, долучалося рядове населення: селяни, ремісники й мореплавці. Окрім вільних мешканців з'явилися раби.

Після подолання наслідків руйнівного землетрусу 1700 р. до н. е. на Криті утворилась єдина держава зі столицею в м. Кносс. Функції царя (влада якого стала спадковою) та його палацу не лише збереглися, а й значно зміцнилися. Все помітнішими в суспільстві ставали жерці. У давньогрецьких творах згадується, що на Криті вже існували писані закони, проте критську писемність іще не розшифровано.

З бурхливою розбудовою міст серед рядових мешканців поглибилося майнове розшарування. Зріс престиж військової служби, було створено міцну армію. Військовий флот контролював усі прилеглі узбережжя. Втім, зображення на посуді й стінах будівель виключно миролюбні, тож Ф. Шахермайр припустив, що на сюжети впливали переважно жінки. За тим, наскільки розкутими (навіть порівняно з чоловіками) останні постають у творах образотворчого мистецтва, дослідники роблять висновок про загалом високий статус жінок у мінойському суспільстві.

В *материковій Греції* міста-держави існували вже в XVI–XIII ст. до н. е. Про це свідчать писемність, царські палаці в Тірінфі, Мікенах, Пілосі, царські гробниці в Мікенах. Цивілізація тут була загалом подібна до мінойської. Царя оточували цивільні чино-

¹ Фото Бородинского клада. 1914 год. URL : <https://tinyurl.com/vey8eec>

Рис. 1.2.4. Речі з Бородінського скарбу катакомбної спільноти (Одеська обл.)

вники, воєначальники й жерці. В господарстві широко застосовували працю рабів, поділених на загони залежно від виду діяльності.

Рядові містяни (ремісники й торговці) жили поза межами палацу. Найзаможніші з них мали багатокімнатні будинки, обставлені дорогими меблями, та комори, де зберігалися великі запаси зерна, вина, олії, іноді призначені для продажу. Навколо міст були розкидані порівняно бідні села. Деяких хлопчиків і дівчаток змалку жертували до храму на честь того чи іншого божества. Там вони мали працювати як обслуга.

Отже, дослідження соціальних відносин кам'яної доби, енеоліту й епохи бронзи суттєво ускладнюється тим, що тогочасне населення (крім представників мінойської й мікенської цивілізацій) не мало писемності. Втім, доступні джерела дають науковцям змогу достатньо достовірно реконструювати ключові особливості шляху людства від перших нестійких колективів до союзів племен та держав.

1.3. Світогляд

З періоду *Ашелю* збереглося мало пам'яток, які допомогли б досліджувати тогочасний світогляд. Б. О. Фролов пов'язав визначену кількість і ритмічність ударів при виготовленні знарядь праці з умінням рахувати вже в ранньому палеоліті. Було визначено,

що кам'яну заготовку оббивали чітко визначеною кількістю ударів. Так, перші ручні рубила отримували після 10–30 ударів, а ручні рубила правильної геометричної форми — після 50–80. Уже на прикладі найдавніших знарядь праці можна простежити зародкові знання з теоретичної механіки та опору матеріалів. Збиральництво з часу його появи потребувало розуміння того, які рослини їстівні, а які — отруйні. При цьому слід було враховувати, що деякі з них можна вживати лише стиглими, деякі містять неїстівні частини тощо.

Є припущення, що вже в *середньому палеоліті* досконало знали особливості територій, на яких здобували їжу, завдяки чому не губилися під час полювання. Мешканці узбережжя мали орієнтуватись у морських течіях і напрямках вітрів, розміщенні мілин, рифів, островів. П. Спайкінс високо оцінила медичні, зокрема акушерські, здібності неандертальців.

Неандертальці добре розбирались у властивостях різних порід каменю. Вони навчилися підбирати оптимальний матеріал як для тих знарядь, котрими оббивали заготовки, так і для тих, котрими виконували інші види роботи.

Середнього палеоліту сягають перші пам'ятки мистецтва — паралельні та сіткоподібні подряпини на кістках, ямки на кам'яній плиті, прикраси з просвердлених зубів тварин. На території України археологи відносять до них кістки тварин із лініями зі стоянки в с. *Молодове* (Чернівецька обл.), зображення леопарда, видряпане на кістці з с. *Пронятин* (Тернопільська обл.).

Завдяки розкопкам О. П. Черниша в Молодовому вперше встановлено, що неандертальці будували тривалі житла.

Про вірування цієї доби свідчать найдавніші поховання, котрих досліджено понад 20. Зазвичай неандертальці ховали мертвих у житлах або поблизу. Відомі парні поховання дорослих; у печері *Кіік-Коба* (Крим) знайдено кістяки жінки й дитини (Рис. 1.3.1¹).

Близько 30 тис. років тому неандертальці поховали мертвонароджене маля зі знаряддями праці. Якщо речі потрапили в могилу цілеспрямовано, це свідчить про віру в потойбічне життя. Втім, серед науковців іще триває дискусія щодо існування будь-яких вірувань у неандертальців.

Деякі дослідники припускають, що в середньому палеоліті зародилося поклоніння тваринам. На просторі від Іспанії до Кавказу збереглися «ведмежі печери» (найвідоміша — Драхенлох у Швейцарії) з нагромодженнями черепів та кінцівок печерного ведмедя, не пов'язаними з побутовою діяльністю людей.

Вивчати *пізній палеоліт* значно легше завдяки існуванню в той час розвиненого мистецтва. Найдавніша розписана печера в Європі — Шове (Франція, 32 тис. р. тому). Знайдені зображення на диво конкретні: так, серед корів, змальованих на одній зі стоянок у Франції, можна розпізнати тільну. Отже, серед іншого вони могли слугувати як магічними об'єктами, так і наочністю для навчання молоді.

В тому, що кроманьйонці малювали вуглинами, вохрою, а згодом — і білою глиною, виявляються їхні хімічні знання. При цьому люди розуміли, що мінераль-

¹ Археология: Учебник / Под ред. В. Л. Янина. М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. С. 61.

ним барвникам слід додавати стійкості водою, жиром та кров'ю тварин, соком рослин. Для добування червоного кольору розгорнулося досить складне виробництво: залізисту руду розігрівали на багатті до високої температури і кляли туди кістяну суміш — каталізатор реакції.

С. М. Бібіков зробив висновок, що комплекс кісток мамонта з Мізина — це ударно-ритмічні музичні інструменти, розраховані на «ансамбль» з 6–7 чоловік (Рис. 1.3.2¹).

На поселенні в Молодовому знайшли дві флейти з рогу оленя. Все це свідчить і про появу практичних знань з акустики.

Науковці майже не сумніваються в проектуванні

складних знарядь *пізнього палеоліту* й пізніших епох. Винайдення списометалки та лука свідчить, що люди інтуїтивно почали використовувати деякі закони механіки.

Осілі пізньопалеолітичні мешканці створювали своєрідну архітектуру. Так, у поселеннях поблизу сіл *Мізин* (Чернігівщина) і *Межиріч* (Черкащина) збереглися залишки споруд з кісток мамонта й дерев'яних жердин. Вигляд пізньопалеолітичних жителів, на думку О. П. Окладникова, свідчить про розрізнення сторін світу. Б. О. Фролов відзначив, що кроманьйонці чітко розрізняли певні кількості однакових елементів. При цьому, наприклад, мешканці Мізина віддавали перевагу групам по три й шість елементів, Авдієва (Курська обл., Російська Федерація) — по чотири і вісім.

За даними археології, близько 30 тис. р. тому мешканці Європи спостерігали сезонні міграції тварин за місячним календарем. Мисливці використовували деякі рослини, щоб зробити зброю смертоноснішою. Отже, були достатньо обізнані у властивостях отрут, їхній дії на організм. Також опанували основи техніки безпеки.

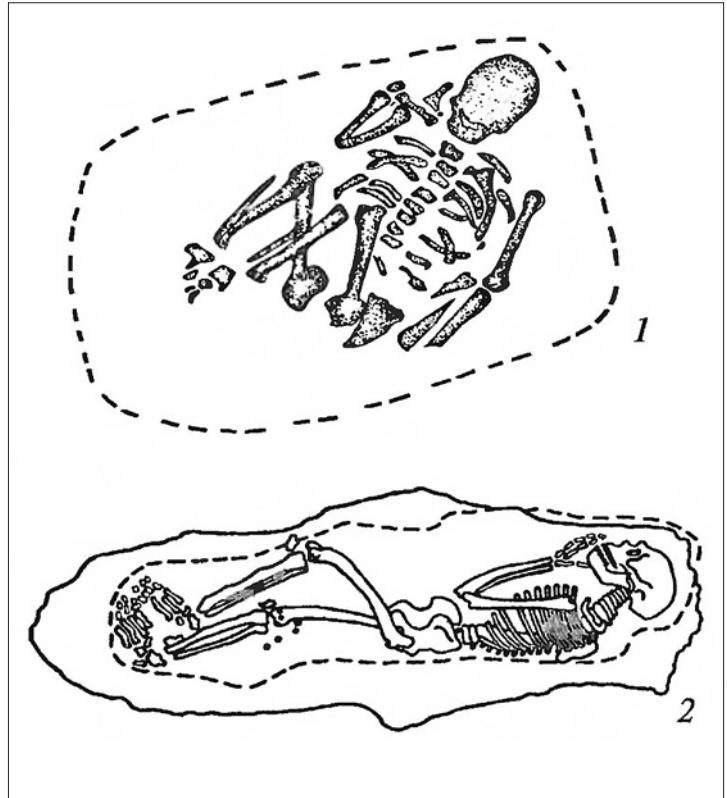

Рис. 1.3.1. Плани поховань неандертальців.

1. Ля-Шапель-о-Сен (Франція)

2. Кіік-Коба (Україна)

¹ Давня історія України. Т. 1: Первісне суспільство / Гол. ред. П. П. Толочко. К.: Наукова думка, 1997. С. 102, Рис. 21.

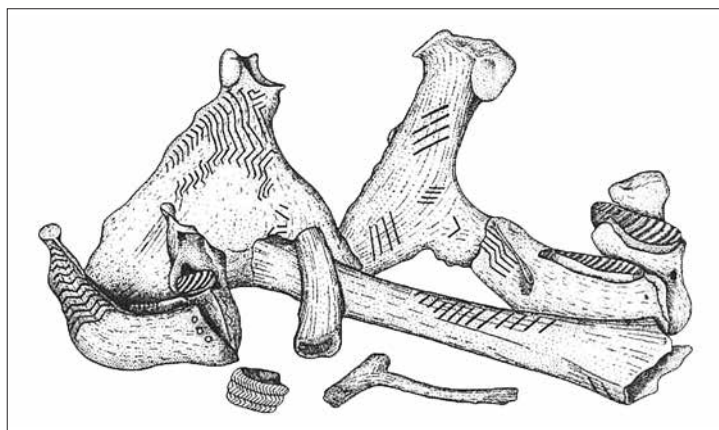

Рис. 1.3.2. Ударні музичні інструменти, Мізин
(За С. М. Бібіковим)

За пам'ятками давнього мистецтва історики реконструюють не лише знання, а й вірування. Так, на основі музичних інструментів з Мізина, розмальованих вохрою кісток бізона з Анетівки вони зробили висновок про існування святилищ на честь мамонта й бізона. Схожі комплекси знайдено в Амвросіївському та Семенівському поселеннях. Стилізовані жіночі статуетки з бивня мамонта чи з бурштину (відомі в більшості регіонів Європи) пов'язують з культом матері.

Поховання засвідчують звичай класти з померлими прикраси й знаряддя праці, запаси харчів, а іноді — навіть матеріали для виготовлення знарядь. Отже, уявлення про «той світ», де життя триває так само, як і на цьому, вже сформувалися. Мерців могли посипати червоним барвником, імовірно, символом крові як вмісту життєвої сили.

Поховання пізнього палеоліту на території України (як і загалом у Євразії, де їх поки відомо близько 70) дуже рідкісні. Чи не єдиним винятком є знахідка майже цілого скелета поблизу с. *Лашове* на Черкащині. Незвично численна серія людських решток із кримської стоянки Буран-Кая III. На одному з фрагментів черепа тут збереглися сліди відділення голови від тіла крем'яним знаряддям. Не виключено, що це свідчить про обряд розчленування.

За археологічними джерелами та результатами досліджень суспільств, котрі досі ведуть спосіб життя, як і в кам'яну добу, вдалося встановити, що люди вже в *мезоліті* вміли зупиняти кровотечу, припікати рани, накладати «шини» при переломах, пускати кров, застосовувати для знеболювання природні наркотичні засоби. З 12 тис. років тому відомі випадки успішної трепанації черепа. Дослідники вважають, що трепанацію робили переважно після травми для видалення уламків кістки (або з ритуальною метою, якщо отвір дуже великий).

У Європі в цей період печерний живопис змінився на наскельні зображення. Так, плити Кам'яної Могили під Мелітополем вкриті численними фігурами людей і тварин, лінійно-геометричними орнаментами. Тлумачення більшості з них спірні. Науковці досі не можуть визначитися щодо зображення в одному з гrotів — чи це бик, чи це мамонт. Також наскельні малюнки знайдено в Криму та в Одеській обл. Головною світоглядною особливістю мистецтва стало те, що в центрі уваги опинилася людина.

У Європі в цей період печерний живопис змінився на наскельні зображення. Так, плити Кам'яної Могили під Мелітополем вкриті численними фігурами людей і тварин, лінійно-геометричними орнаментами. Тлумачення більшості з них спірні. Науковці досі не можуть визначитися щодо зображення в одному з гrotів — чи це бик, чи це мамонт. Також наскельні малюнки знайдено в Криму та в Одеській обл. Головною світоглядною особливістю мистецтва стало те, що в центрі уваги опинилася людина.

Мезолітичні поховання багато в чому схожі на пізньопалеолітичні, але іноді археологи знаходять кістяки в таких позах, яких можна було досягти лише зв'язуванням покійного. Тож виникли нові обряди. Вперше з'явилися *могильники* поза межами поселень (наприклад, Волосько-Василівський в Україні, Кубеніно в Литві).

Суттєво на світогляді позначилася *неолітична революція*. На площі близько 20 км², яка могла прогодувати одного мисливця, могло жити до 100 землеробів. Але поставили складні завдання: звикнути до нового харчування, боротися з новими хворобами (так, значно поширився карієс), по-іншому виготовляти одяг (у мисливців було вдосталь шкур, а тепер люди мали замінити їх на щось).

Саме в *неоліті* почали накопичуватися знання про селекцію рослин. Завдяки цьому зернята злакових перестали висипатися зразу після дозрівання, їх побільшало в колоску.

Розвинене знання про види, анатомію і звички тварин дало змогу їх одомашнити. У зв'язку з цим теж постало багато викликів: як протистояти спільним з тваринами інфекціям (сибірська виразка, туберкульоз, сказ тощо), захищати худобу від хижаків, заспокоїти й використати в роботі великих і сильних биків та жеребців, отримувати, зберігати й переробляти молоко. З появою скотарства почав накопичуватися досвід схрещення тварин для того, щоб поліпшити їхню плодючість, молочність (у кіз, овець і корів), пристосувати різні види (коней, собак) до виконання певних функцій.

Густота населення скотарів у Степу могла досягти близько 1,3 чол. на км², майже, як у мисливців.

У неоліті виявили лікувальні властивості чемериці. Почали боротися з захворюваннями шкіри за допомогою суміші глини та сечі. У Словенії знайдено щелепу чоловіка, котрий жив близько 6,5 тис. р. тому. Антропологи помітили в одному з його зубів тріщину, заповнену бджолиним воском. Імовірно, це була спроба створити пломбу. Також започатковано ветеринарію, зокрема тварин кастрували, намагалися лікувати їхні травми та внутрішні хвороби.

З неоліту відомі (в Європі — на Балканах) так звані «лічильні знаки», котрими позначали кількість голів худоби, мір зерна. Д. Шмандт-Бессера довела, що для різної худоби використовували фігурки різної форми (Рис. 1.3.3¹).

Відомо дуже багато поховань і могильників доби неоліту, що вказало науковцям на деяку «стандартизацію» поховального обряду в межах спільнот, котрі вели різний спосіб господарювання. Так, поховання землеробів на Балканах, у Центральній та Південно-Східній Європі зазвичай близькі до поселень, іноді — під житлами. Мерці переважно лежать у позі людини, що спить на боці, поряд — посуд і прикраси. Могильники Східної Європи, зокрема носіїв дніпро-донецької культури, масові, ймовірно, родові. В поховання клали побутові речі. Могили лісових мешканців, котрі ще вели привласнювальне господарювання, бідніші, але теж могли бути як у межах, так і поза межами поселень.

¹ Budja M. Seals, Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic // Documenta Praehistorica. 2003. № 30. P. 127.

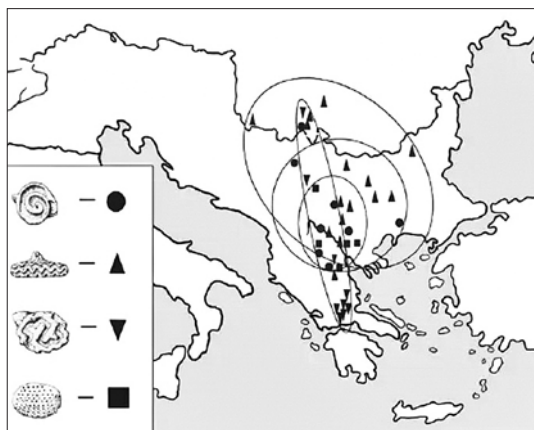

Рис. 1.3.3. Поширення неолітичних лічильних знаків у Європі

Вірування полягали в шануванні сил природи, духів тваринного й рослинного світу, стихій і віддзеркалювались у схематичних орнаментах на посуді та стінах жител.

На думку доктора медичних наук Л. Р. Зенкова, саме протягом неоліту — раннього енеоліту завдяки ускладненню виробництва й соціальних взаємодій у мозку людини виділилися спеціалізовані ліво- та правопівкульні сфери обробки інформації.

В добу *енеоліту* розширилися математичні, топографічні, метеорологічні знання. З'явилися нові практичні уявлення про

селекцію. Так, у кінці IV тис. до н. е. на території Грузії вирощували кілька форм культурного винограду. Втім, добрива й сівозміни використовували дуже обмежено.

Майстри вміли плавити мідь, використовували два способи її кування — холодний і гарячий (фахівці дискутують про те, який виник першим), відливали вироби у відкритих формах.

Уже була відома технологія татуювання. Так, понад півсотні схематичних зображень вкривають шкіру Етці — чоловіка, який загинув близько 5300 років тому (Рис. 1.3.4¹). 1991 р. його тіло знайшли добре збереженим завдяки альпійському льодовику.

Релігійні церемонії й ритуали носії землеробських культур (наприклад, трипільської) проводили як у житлах, так і в святилищах. Керамічні жіночі статуетки з домішками зерна та борошна до глини вважаються присвяченими богині родючості. Цікаві, але не до кінця пояснені в науці так звані символічні поховання Варненського могильника (Болгарія). У ямах немає скелетів, є лише маски в формі людського обличчя й кістяні статуетки, а також традиційні для пам'ятки речі.

Скотарі вшанували бика як священну тварину. В них уперше з'явилися поховання, над якими вивищувався насип із землі, дерну, каміння. На цих курганах почали ставити кам'яні стели зі схематичним людським обличчям.

Для доби *бронзи* стали звичними різноманітні обереги — медальйони в формі хреста, кола, мініатюрні списи, серпи, сокирки та молоточки. Характерні могильники за межами поселень — як з курганами так і без, поширюються тілоспалення й фарбування небіжчика вохрою. Археологи знаходять залишки поминальних обрядів, що свідчить про розквіт віри в потойбічне життя. Ускладнились жертвопринесення, зокрема у скотарів. Кам'яні статуї набули виразних рис озброєних чоловіків-воїнів. У могилах трапляються поховальні маски. *Катакомбна спільність* почала зводити кургани за пласкою вершиною, ймовірно, призначеною для ритуалів. В одному зі святилищ знай-

¹ Geggel L. Fresh Ink: Mummified Iceman Has New Tattoo. URL : <https://tinyurl.com/v8fuuok>

дено гранітну стелу в формі сокири, атрибуту бога грози. *Зрубна спільність* клада до могили опудало коня.

Релігійні ритуали відігравали провідну роль у налагодженні контактів між елітою й рядовими мешканцями Мінойської держави. Святилища діяли як у царських палацах, так і на гірських вершинах, де археологи знаходять численні дари божествам. Поступово виділилася одна верховна богиня. На її честь проводили містичні танці й ігри з биками (Рис. 1.3.5¹).

Владу царя теж вважали божественною, що характерно і для міст-держав *Мікенської цивілізації*. В цих містах склалися коло богів, шанованих потім у античній Греції: Зевс, Гера, Посейдон, Деметра тощо. Науковцям вдалося визначити, що в мінойців було кілька видів письма, котре, втім, залишається нерозшифрованим. Мікенці частково запозичили мінойську писемність.

Отже, формування світогляду тісно пов'язане з типом людини: бурхливий розвиток почався з появою *homo sapiens sapiens* у пізньому палеоліті. Проте перед сучасними дослідниками постають усе нові запитання щодо мислення архантропів та неандертальців. Загалом протягом кам'яної доби, енеоліту й епохи бронзи практичні знання тісно перепліталися з віруваннями в надприродне та потойбічне.

Від часів кам'яної, мідної та бронзової доби збереглися передусім матеріальні залишки, однак завдяки новітнім методам досліджень учені здобувають усе біль-

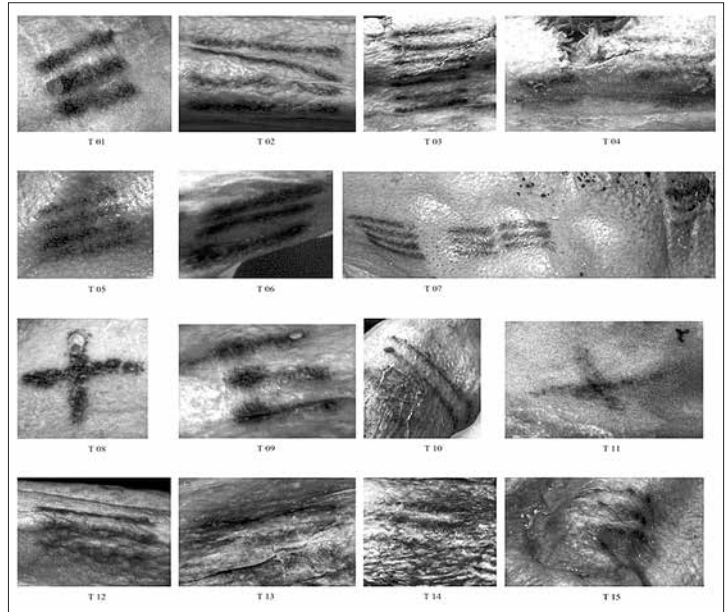

Рис. 1.3.4. Татуювання Етці

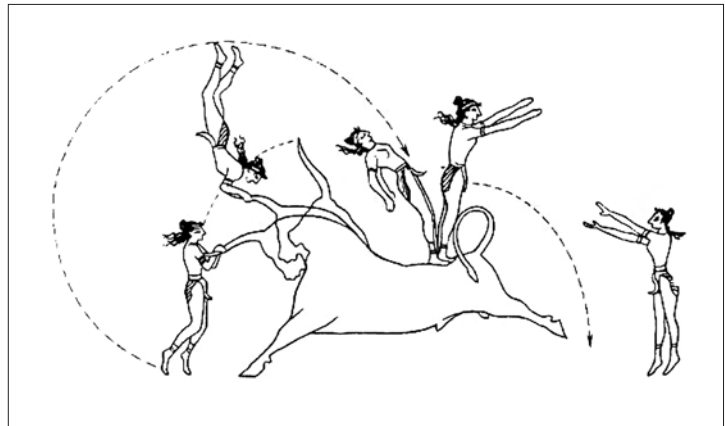

Рис. 1.3.5. Фази акробатичної гри з биком (II тис. до н. е.)

¹ Григоревич В. В. Всеобщая история физической культуры и спорта. URL : <https://tinyurl.com/srfotv4>

ше достовірної інформації про суспільні відносини та світогляд далеких предків. Так, науковці відзначили, що на території України в усі періоди кам'яної доби переважає контакти з мешканцями більш західних земель. У добу міді степи сучасної України потрапили під відчутний вплив східних культурно-історичних спільнот. Наприкінці доби бронзи тісні зв'язки з Європою під тиском азійських племен збереглися тільки для лісової та лісостепової частин Правобережжя.

1. Якими були основні переваги й недоліки привласнювального способу господарювання?
2. Через які чинники досягнення неолітичної революції поширювались по Європі нерівномірно?
3. Що посприяло поширенню обміну матеріальними цінностями в епохи міді та бронзи?
4. Які проблеми постають перед науковцями під час реконструкції суспільних відносин доби палеоліту?
5. Що найбільше змінилося в соціальних відносинах неоліту порівняно з мезолітом?
6. Які пам'ятки допомагають оцінити рівень суспільної організації доби міді та бронзи?
7. Чому інформація про світогляд неандертальців викликає так багато дискусій серед науковців?
8. Які елементи світогляду збереглися з часів палеоліту після неолітичної революції?
9. Про що свідчить ускладнення релігійних ритуалів доби енеоліту та бронзи?

Археологічна культура — стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку.

Екзогамія — практика шлюбів поза межами окресленої групи (роду, племені, родини), до якої людина належить.

Культурно-історична спільність — мешканці території, де поширена група археологічних культур зі спорідненими, хоча й дещо відмінними, побутом і духовною культурою, напрямами господарської діяльності.

Підсічно-вогневе землеробство — вид обробітку землі, коли восени ділянку лісу розчищали від дерев, які висихали за зиму, а в лютому їх спалювали й удобрювали ґрунт попелом. Навесні поле засівали, але земля виснажувалася за кілька років.

Плем'я — об'єднання людей, пов'язаних як родинними стосунками, так і спільною мовою й територією.

Магія — віра у здатність людини в надприродний спосіб впливати на інших людей, речі, події або явища природи і викликати бажаний результат.

3 млн. р. тому — 12 тис. р. тому — давня кам'яна доба (палеоліт).
1,5/1 млн. — 150 тис. р. тому — ашельська епоха в ранньому палеоліті.
150–40/35 тис. р. тому — середній палеоліт.
40/35–12 тис. р. тому — пізній палеоліт.
12 тис. р. тому — VIII тис. до н. е. — середня кам'яна доба (мезоліт).
VIII–V тис. до н. е. — нова кам'яна доба (неоліт).
Кінець V — кінець IV тис. до н. е. — мідно-кам'яна доба (енеоліт).
XXXII/XXX — XII–X/IX ст. до н. е. — доба бронзи.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Археология: Учебник / А. И. Мартынов. 5-е изд., перераб. М. : Высшая школа, 2005. С. 69, 71, 76, 83, 91–93, 98, 110, 136, 156–157, 197.
 Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М. : Прогресс, 1990. С. 303–316, 332–333.
 Давня історія України. Т. 1: Первісне суспільство / Гол. ред. П. П. Толочко. К. : Наукова думка, 1997. С. 32–36, 64, 100–101, 104, 149–151, 179, 184, 221–223, 261, 276, 279–280, 336, 355, 365, 372, 443, 459, 461, 495, 516, 521.

Основна література

Бунятян К. П. Давнє населення України. Навч. посібн. К. : Либідь. С. 18–21, 55–64, 70–73, 76–79, 81–86, 91–98, 103–104, 111–113, 13–147, 169–170.
 Історія української культури. Курс лекцій / Під ред. С. О. Костилюєвої. К. : НТУУ «КПІ», 2010. С. 28–37.

Додаткова література

Археология: Учебник / Под ред. В. Л. Янина. М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. С. 48, 50, 54–55, 58–63, 65, 75–77, 79–85, 89–93, 95–96, 99, 102–105, 113, 115–120, 122–125, 127–129, 137, 148–155, 219, 221–222.
 Археологія України. Курс лекцій / ред. Залізняка Л. Л. К. : Либідь, 2005. С. 40–41, 43–45, 50–51, 55–64, 70–74, 77–78, 79, 90–93, 106, 127, 130, 141–144, 155–157, 164–165, 195–197, 199–201.
 Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історично-го факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2014. С. 96–113, 136–158, 160–171, 176–190, 209–223.
 Охрімченко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 7–10, 16–18, 21–25, 27–30, 34–35, 113–120, 122–123, 125–127.

Електронні ресурси

Археологія України #2: Мисливці на мамонтів (част. 1). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=Q302cTA20rE>
 Археологія України #2 (част. 2). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=RJRrerQFm-0>
 Археологія України #2 (част. 3) . URL : <https://www.youtube.com/watch?v=YRATG2-TT-A>
 Древние технологии — Выплавка бронзовых копья и топора. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=ATFBDMXyKdg27>
 Кносский дворец реконструкция. Крит 3D 1. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=LZYHc8awuY0>
 Лекція Леоніда Залізняка «Первісна історія України». URL : <https://tinyurl.com/y8joxpum>
 Огонь трением сверлением при помощи лука. URL : <https://tinyurl.com/y94aymxz>
 Станислав Дробышевский — Мореплавание в каменном веке. URL : <https://tinyurl.com/y867cwzd>
 Neolit Visualization. URL : <https://tinyurl.com/ycf8otau>
 Ötzi the Iceman's Voice. URL : <https://tinyurl.com/hptmy2r>
 Paleolithic Cave Drawings. URL : <https://tinyurl.com/ydyswa93>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Розселення і господарство**Ашель**

Королеве — одна з найдавніших стоянок у Європі, розташована на пагорбі заввишки 120 м над річкою Тисою в українському Закарпатті. Розкопувалася В. М. Гладиліним з 1975 по 1992 р. У 12-метровій товщі суглинків виявлено 14 культурних шарів від раннього ашелю до початкової пори пізнього палеоліту. Найнижчий VIII культурний горизонт [...] датується близько 1 млн. років тому. Він містив виготовлені з вулканічної породи андезиту галькові знаряддя — чопери, примітивні ручні рубила, скребла, що мають аналогії в матеріалах найдавніших стоянок у Центральній Європі.

Археологія України. Курс лекцій / ред. Залізник Л. Л. — К. : Либідь, 2005. С. 50.

Середній палеоліт

У цілому для середньопалеолітичних пам'яток України можна стверджувати відсутність відчутного зв'язку між типом індустрії і фауною, немає підстав стверджувати, що існує якийсь об'єктивний, природно-детермінований, взаємозв'язок між типом природного оточення (тваринний світ) і типом індустрії.

Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України (ключові проблеми): автореферат дис. ... д. і. н. 07.00.04 — археологія К., 2007. С. 22.

Пізній палеоліт¹

Звісно, між територіями, де мешкали мисливці на мамонтів, з одного боку, та мисливці на бізонів і північних оленів, з другого боку, не було «залізної завіси». В «прикордонних районах», швидше за все, контактували й співіснували змішані колективи, що належали до цих різних культур. Цікаве припущення висловила український археолог О. О. Кротова, котра досліджувала стоянки басейну Сіверського Донця — Ями, Говоруху й Мін'євський Яр. На її думку, кам'яні знаряддя цих пам'яток указують на культурні зв'язки з поселеннями центру Російської рівнини. Причому в кожному випадку навіть можна простежити, з яким саме! На думку Кротової, всі ці три стоянки створили групи мисливців з півночі, з районів Костенок, Борщева й Мізіна. Можливо, ці люди регулярно приходили на Сіверський Донець шукати хороший кремій.

Аникович М. В. Повседневная жизнь охотников на мамонтов. М. : Молодая гвардия, 2004. 349 с.

Мезоліт

Порівняно з іншими галузями добування їжі, наприклад, із збиральництвом чи рибальством, мисливство протягом пізнього палеоліту й майже до кінця мезоліту розвивалось більш динамічно. Підтвердженням цієї тези є більш прискорений розвиток знарядь, пов'язаних із мисливством, їхнє інтенсивне вдосконалення, що знайшло своє відбиття насамперед у наявному серед археологічних матеріалів роз-

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

маїтті типів та конструкцій наконечників металевих зброї для полювання. [...] Жодна категорія знарядь праці, пов'язаних із рибальством або збиральництвом, не відзначалась подібними темпами розвитку та вдосконалення. Знаряддя останньої галузі зберегли свій первісний примітивізм майже до наших днів й у більшості етнографічних первісних народів обмежувались звичайними загостреними палицями та різними сумками чи кошиками.

Нужний Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. К. : КНТ, 2007. С. 178–179.

Неоліт¹

Винайдення керамічного посуду, а разом з тим і перехід до вживання вареної їжі, які відбулися в епоху неоліту, — все це, без сумніву, є технічним прогресом. Але ось що цікаво: перші сліди карієсу в людини зафіксовано саме на зубах неолітичних черепів. Що далі, що «прогресивніше» розвивалося людство, що вишуканішою ставала його кухня — то більше поширювалася світом ця напасть. А от зуби наших палеолітичних предків могли бути сточені під корінь, але ніколи не бували хворими.

Аникович М. В. Повседневная жизнь охотников на мамонтов. М. : Молодая гвардия, 2004. 349 с.

Енеоліт

Поряд з відтворюючими формами господарства, якими були скотарство та землеробство, велику роль у житті первісного степового населення продовжували відігравати такі форми привласнюючого господарства, як мисливство, рибальство та збиральництво. Причому значення останніх у різних племен енеоліту та раннього бронзового віку було різним. В енеоліті мисливство залишалося одним із провідних занять, наприклад, у дереївців. [...] Характерно, що мисливство втрачало значення саме у тих племен, де розвиток пастуших форм скотарства набував дедалі більших масштабів, загалом задовольняючи їхні потреби у харчуванні. В енеоліті перше місце серед мисливських тварин займав благородний олень, друге — дикий кабан [...]. Часто полювали також на козулю, зайця. Серед інших тварин можна також назвати лисицю, бобра, ведмедя, вовка, борсука. [...] Про заняття рибальством свідчить наявність на поселеннях та зрідка у похованнях не тільки кісток риб, а й рибальських знарядь: грузил на сіті, кістяних кочедиків для їх плетіння, кістяних гачків, гарпунів тощо. Серед основних видів риб можна назвати, зокрема, сома, щуку, судака, коропових, осетра. Крім того, в річках ловили черепах [...]. Досить характерним заняттям для енеолітичного населення був збір молюсків. Збирали також їстівні та лікарські рослини, плоди тощо.

Давня історія України. Т. 1: Первісне суспільство / Гол. ред. П. П. Толочко. К. : Наукова думка, 1997. С. 325–326.

Доба бронзи

Металообробне виробництво, як одне з найбільш важливих для доби бронзи було характерним для сабатинівської культури. Для сабатинівської металообробки харак-

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

терний перехід на лиття у формах з каменю, що в декілька разів збільшило продуктивність праці, так як в одній матриці можна було створити сотні предметів. Така технологія лиття призвела не тільки до високої кваліфікації майстрів-ливарників, але і до фахового розподілу серед ремісників. Окрім гірників, з'явилися фахівці з видобування та заготівлі сировини для ливарних форм.

Матвієнко Л. В. Господарча діяльність населення Північного Причорномор'я (на прикладі сабатинівської культури) // Південний архів. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 28–29. С. 109.

Соціальні відносини

Ашель¹

Період існування архантропів важливий тим, що саме тоді закладались основи сучасного людського суспільства. Ймовірно, в цей час з'явилося мовлення, про що можна судити за зліпками головного мозку (де спостерігається розростання ділянки зони Брока) та збільшенням розміру каналу під'язикового нерву на потиличній кістці. В той час люди почали полювати на великих небезпечних тварин, що, безумовно, потребувало координації колективу й ускладнення спілкування.

Особенности эволюции архантропов / ред. С. В. Дробышевский. URL : <http://antropogenez.ru/zveno-single/62/>.

Середній палеоліт²

Неандертальців майже донині вважали тупуватими дикунами — сильними, але не надто уважними мисливцями. [...] Дослідження, в якому проаналізовано кістки з кистей та рук неандертальців, указує на те, що вони не настільки поклалися на силу в щоденній діяльності — вони використовували точне затискання [знарядь праці. — А. К.] так само, як і ми. [...]

Ймовірно, змішані результати для вибірки кроманьйонців навіть більш значущі. В ній є несумнівні члени людського роду, за котрими не помітно, щоб точне затискання було їхньою звичною життєвою практикою. Як це пояснити? Це доводить, що ці предки могли точніше спеціалізуватись у роботі, ніж неандертальці. Тобто в кроманьйонців пізнього палеоліту існувало соціальне розшарування, за якого люди мали різні заняття, а, можливо, й статус.

Neanderthals Were no Brutes — Research Reveals They May Have Been Precision Workers, September 26, 2018. URL: <https://tinyurl.com/yyyy3z356>

Пізній палеоліт³

Цікаво, що велика кількість зброї містилась у похованні дівчинки. [...] Вона була молодшою за похованого разом з нею хлопчика, проте саме в її похованні розміщувалась і більша кількість прорізних дисків, а також «жезли начальника». Предмети зброї більше підходять для чоловіків, але переважна їх кількість розміщувалась у похованні дівчинки. [...] Зображення жінок-прародичок з'являються

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з англійської А. А. Кізлової.

³ Переклад з російської А. А. Кізлової.

значно пізніше. Проте кількість виробів з бивня мамонта в похованні дівчинки вказує на те, що культ звіра був нерозривно пов'язаний з ідеєю родючості й культом жінки-матері.

Оружие из погребения детей со стоянки Сунгирь из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника / Сост. А. Н. Пальцева. Владимир, 2013. С. 6–7.

Мезоліт

Але в мезолітичний час знищення собі подібних ще не виходить за рамки «кухонних» конфліктів за промислові, «кормові» території. Тобто, війна ще не перетворюється у перманентне явище і не стає «мистецтвом».

У цей час ми спостерігаємо не виникнення нової «військової чоловічої організації», а появу нових функцій захисту власної території у «старої» мисливської чоловічої організації. Скоріше за все, зародження військової справи як соціального явища на території України слід відносити до більш пізніх часів, до доби неоліту — епохи становлення відтворювальної економіки, появи землеробства і скотарства, масових міграцій населення, які супроводжувались боротьбою за орні землі та пасовища.

Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). К. : АртЕк, 1996. С. 14.

Неоліт¹

Зовсім іншу інтерпретацію неолітичної революції дають Д. Норт і Р. Томас. Вони пишуть, що в первісному суспільстві панувала спільна власність, за якої доступ до спільних ресурсів (мисливських угідь, місць для рибальства) був відкритий усім без винятку.

Це означає, що існує спільне право використовувати до захоплення й індивідуальне право використовувати ресурс після його захоплення. Тому невідворотно виникає трагедія спільних благ. [...]

Норт і Томас запропонували вважати головним змістом першої економічної революції (так вони назвали неолітичну революцію) появу елементів приватної власності, котра закріплювала виключні права індивіда, сім'ї чи племені на рідкісні ресурси.

Нуреев Р. М. Экономическая компаративистика (сравнительный анализ экономических систем). М. : КНОРУС, 2017. С. 105.

Енеоліт²

Можна тільки припустити, що на цій ранній преполітарній фазі тривав процес, під час якого суспільство дозволило багатим стати багатими й дозволило вождю концентрувати в своїх руках панівну економічну, розподільчу владу, суд і найвищі сакральні функції. [...]

Які можуть бути археологічні критерії зіставлення міри розвитку суспільства з тією чи іншою фазою переддержавного періоду? [...]

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

Група 1 — комплекси без символіки золота й великих витрат праці на спорудження поховань зі зброєю, інструментами праці (деревообробки) та іноді атрибутами культу, наприклад, пам'ятки пізнього енеоліту Північного Кавказу та Півдня Європи).

Група 2 — комплекси з символікою золота при повній егалітарності (рівності) могильній конструкції (наприклад, Варненський некрополь) і з таким самим набором зброї й інструментів.

Група 3 — комплекси з символікою зброї, золота, інструментів деревообробки, культу, організації бенкету в поєднанні з величезними витратами праці на будівництво поховальних споруд (наприклад, майкопсько-новосвободненська спільність).

Всі ці моделі можуть віддзеркалювати стани суспільства, при котрому символіка праці ще багато значила для вищого престижу лідера, а воєнні успіхи чи діяльність у цій царині ще не перетворили його на представника елітарної військової страти, для котрого праця людини чи тільки його престиж були неприйнятні.

Кореневский С. Н. Феномен власти в обществах древних земледельцев и скотоводов (теория этнологии и археология) // Краткие сообщения Института археологии. Вып. 225. 2011. С. 181.

Мінойська цивілізація доби бронзи¹

Мінос — найдавніший з тих, кого ми знаємо за чутками, придбав флот і на найбільшому просторі володів Еллінським морем та Кікладськими островами; в більшу частину цих островів він уперше вивів колоністів, вигнав карійців і дорійців та призначив володарями своїх синів...

Фукидид (ок. 465–399 гг. до н. э.). История. I, 4. Пер. С. Я. Лурье // Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д. П. Каллистова. М., 1964. С. 31.

Світогляд

Ашель²

Чи можна говорити про протодизайн щодо решти ручних рубил, представлених масовими виробами, котрі явно використовували під час роботи?

На нашу думку — безумовно, можна. Змінюється лише співвідношення функцій, і на перший план виходить утилітарне призначення цих знарядь.

Під час вивчення окремих індустрій дослідники нерідко виявляють відсутність чітких меж між типами рубил і наявність перехідних форм між ними. Ми вважаємо, це означає, що жорстка стандартизація навряд чи була головною метою виробників «робочих» рубил, тим паче, що їх могли виготовляти люди з різним рівнем майстерності й часом з неоднаковою за якістю сировини.

Оскільки це були саме інструменти, їхні обриси могли видозмінюватися також у результаті переоформлення після пошкодження й поломок. Понад те, ми все ще спостерігаємо зазвичай більш чи менш виражений стиль давніх «дизайнерів»,

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

котрий може проявлятися як у наявності характерних стійких форм, так і в окремих морфологічних деталях.

Беляева Е. В., Любин В. П. Ашельские рубила и истоки протодизайна // Российский археологический ежегодник. 2011. № 1. С. 92.

Середній палеоліт¹

Чотири ізольовані зуба, належні Зубній Особі Крапіни 20, було проаналізовано неозброєним оком та за допомогою оптичного мікроскопа, щоб задокументувати стирання жувальної поверхні, формування канавок від зубочисток, прижиттєві подряпини на емалі й дентині, язичні тріщини. Результати: помітні на четвертій стадії канавки від зубочисток виявлено на всіх чотирьох зубах, втім особливо показові на обох медіальних і дистальних² поверхнях лівого зуба Р4 (зуб № 32) та на медіальній поверхні лівого зуба М1 (зуб № 82). [...]

На лівому зубі Р4 також видно ознаки стоматологічного зондування на медіальному щічному горбку, усі чотири зуба до того ж мають тріщини на краях з боку язика. Такі риси асоціюються з неправильним розміщенням [...зубів...].

Висновок: аномальне прорізування зубів Р4 та М3 пов'язане з кількома видами маніпуляцій з зубами, які видаються пом'якшувальними засобами, спрямованими на «лікування» проблем із зубами. Ми вважаємо це видом «доісторичної стоматології».

Frazer D. W., Gatti J., Monge J., Radovčić D. Prehistoric Dentistry? P4 Rotation, Partial M3 Impaction, Toothpick Grooves and Other Signs of Manipulation in Krapina Dental Person 20 // Bulletin of the International association for paleodontology. Vol. 11. No. 1. 2017. P. 1.

Пізній палеоліт³

Нашу оповідь слід почати з аспіранта-палеоантрополога [...] на ім'я Марк Азема. Вивчаючи численні зразки наскельного живопису, він іще в 1990-х звернув увагу на зображення тварин, котрі здавалися накладеними одне на одне. Наприклад, у коня з французької печери Ла-Марш п'ять голів, два хвости й щонайменше передніх лап. Між тим тулуб цапа, вирізаного на стіні Абрі-дю-Коломб'є на південному заході Франції, тримається й узагалі на безлічі ніг. [...]

Учений почав розкладати рисунки на «кадри»[...]. Кінь з Ла-Марша, наприклад, бив копитом, піднімав і опускав голову, а також змахував хвостом. А цап, як нескладно здогадатися, мчав щодуху. [...]

І це, відзначає пан Азема, порушує важливе питання про призначення наскельного живопису. Ми звикли вважати, що це просто картинки, проте вчений упевнений: це ілюстрації. За їх допомогою розповідали історії. [...]

Ще один доказ надав 2007 року французький художник Флоран Рівер [...]. У 1940-х роках у Піренеях було знайдено предмет розміром як велика монета. Його вік оці-

¹ Переклад з англійської А. А. Кізлової.

² Тобто бокових, контактних з сусідніми зубами.

³ Переклад з російської А. А. Кізлової.

нюють у 15 тис. років. [...] на одній стороні предмета самиця оленя лежить, її кінцівки складені, а на другій — стоїть. Пан Азема пропустив через центральний отвір нитку з сухожилля й почав крутити диск. Ефект був таким самим, як у мультфільму, намацьованого в блокноті: тварина вставала й сідала. [...]

Гіпотезу перевіряли на інших «монетах»: на одній мамонт кліпав очима, відкривав і закривав рота, на другій кінь мчав галопом.

Движущиеся картинки, возможно, изобрели ещё в палеолите. URL : <http://qoo.by/2kL7>.

Мезоліт

Значно розвинулися й такі практичні галузі знання, як медицина, фармакологія, токсикологія. С. М. Бібіковим було простежено оригінальний звичай під час дослідження парного мезолітичного поховання у гроті Мурзак-Коба у Криму. В процесі розкопок та анатомічного вивчення жіночого кістяка було з'ясовано, що в небіжчиці були ампутовані дві останні фаланги на мізинцях обох рук, причому ампутацію було зроблено ще за життя жінки, й, очевидно, вона мала обрядове значення. Цей звичай був досить поширений серед населення різних континентів і в різні історичні часи, від палеоліту до середньовіччя включно, й мав різне ідеологічне навантаження, що певною мірою утруднює конкретизацію обрядових уявлень, якими керувалися мешканці гроту при його виконанні.

Баженев О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання.

Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2014. С. 213.

Неоліт¹

До найдавніших викопних домашніх собак належить і невеликий, схожий на шпіца, так званий болотний чи торф'яний собака. Цю назву їй дали тому, що черепи таких собак часто знаходили в покладах торфу.

Округлі невеликі черепи предка шпіца було знайдено під час розкопок поселень на палях, які влаштовували люди 20–30 тисяч років тому на мілинах річок, озер і навіть на узбережжі Балтійського моря. [...]

Під час розкопок у районі Ладозького озера у спорудах на палях епохи неоліту вчений-археолог, професор А. А. Іностранцев виявив більші й дещо змінені скелети торф'яних собак. На думку кінологів, ці собаки були продуктом цілеспрямованого відбору й, можливо, схрещування. Вони — найімовірніші предки північних вовкоподібних пастуших порід собак.

Корнеев Л. Слово о собаке. М. : Мысль, 1989. С. 27.

Енеоліт²

Всесвітньо відомі нині знахідки Варненського могильника. Його розкопки дали не тільки унікальну колекцію мідних виробів, але й найдавнішу в світі золоту скарбницю. В ній налічується понад дві тисячі золотих речей загальною вагою 5,5 кг. До неї входять золоті прикраси, які вражають досконалістю обробки та включають до 60 різновидів. Майстри, котрі обробляють золото, суворо дотримувались мовчазно

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

го закону давнини, який велів використовувати рідкісний метал тільки для прикрас, знарядь із нього вони ніколи не робили.

Рындина Н. В. Человек у истоков металлургических знаний // Путешествия в древность: сборник статей. М. : Изд-во МГУ, 1983. С. 238.

Доба бронзи

М. Чмихов розробив метод зодіакального датування археологічних пам'яток, ґрунтуючись на аналізі зодіакальної символіки давніх речей. [...] За його уявленнями, кургани могли виступати святилищами-обсерваторіями.

В давнину за відсутністю оптичних приладів точність астрономічних спостережень залежала від бази двох реперів, спрямованих на певне небесне світило. Чим більше була така база, тим точніше можна було передбачити появу в певний час над обрієм небесного світила. [...]

Аналіз аерофотозйомок (Google Earth) виявив, що подібні святилища є не скрізь на території степової України, а лише в окремих місцях. Картографування таких курганів показало, що вони утворюють незамкнене коло. [...] Перетинає Дніпро в районі Каховки. Звідси одна низка святилищ з променями-дорогами йде вздовж Інгульця, друга — вздовж правого берега Дніпра. [...]

Окремі святилища подібного типу зустрічаються в північному Криму та на правому березі Дніпра нижче Херсона. Загалом, за супутниковими фото, знайдено 46 курганів з променями-дорогами. [...] Цікаво, що спроби знайти подібні кургани з променями-дорогами в інших місцях Східної Європи, Сибіру, Близького Сходу поки марні. Ця ознака є унікальною для Українського степу.

Пустовалов С. Курганні святилища доби ранньої бронзи степової частини України та їх астрономічна складова // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць. Львів : ІППММ ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 49.

РОЗДІЛ 2

ЕПОХА АНТИЧНОСТІ

2.1. Давньогрецька цивілізація. Розквіт еллінізму.

2.2. Римська цивілізація, формування основ європейського мислення.

2.3. Античні міста-колонії Північного Причорномор'я та Криму.

2.1. Давньогрецька цивілізація.

Розквіт еллінізму

а) Виникнення грецької общини-полісу. Посушливий клімат Греції, відсутність великих річок і брак придатної для хліборобства землі спричинили те, що головними галузями господарства в давніх греків стали скотарство (кози, вівці) й садівництво (виноград, оливки), а не рільництво. У Греції було чимало корисних копалин (золото, срібло, мідь, свинець, мармур), але головним її багатством стало море. Зручні бухти й численні острови створювали чудові умови для мореплавства й торгівлі. Й греки ідеально вписались у природно-географічне середовище. Стародавня Греція стала сильною морською державою.

Перший осередок давньогрецької цивілізації зародився на острові Крит на межі III–II тис. до н. е. Але приблизно у XV ст. до н. е. оригінальна культура Криту загинула (ймовірно, в результаті потужного виверження вулкану). Її змінила нова культура — *ахейська*. Ця цивілізація швидко й успішно розвивалася. Кордони її розширювались, але й вона приблизно в XIII–XII ст. до н. е. раптово загинула. Причиною загибелі ахейської цивілізації стала навала північних племен, зокрема греків-дорійців.

Критська й ахейська культури були попередниками власне грецької цивілізації. У VIII–VI ст. до н. е. її кордони охопили південь Балканського півострова, острови Егейського моря та західне узбережжя Малої Азії. Близько 500 р. до н. е. почалася велика грецька колонізація. Стародавні греки просунулися до територій сучасних Італії та Франції, досягли узбережжя Іспанії, Східного Середземномор'я й Північної Африки. Колонізація призвела до масового відпливу населення з Греції. Перш за все виїжджали ті, хто був невдоволений своїм економічним та суспільним статусом. Це послаблювало соціальну напругу в самій Греції.

Втім, головним результатом колонізації був бурхливий розвиток торгівлі, що супроводжувався піднесенням суднобудування й пов'язаних із ним ремесел. Грецьким колоністам та мореплавцям доводилося протистояти земним і морським стихіям, а досягти успіху могли тільки найсміливіші й найсильніші. Тому колонізація привнесла в життя Стародавньої Греції дух змагання. Не випадково, що саме там народились Олімпійські ігри — справжнє свято досконалості душі й тіла людини.

Основою грецького суспільства була община, яка суттєво відрізнялася від традиційної східної (азійської) общини. Це була община-поліс, до якої входило не лише сільське, а й міське населення. Членом її міг стати кожен вільний власник-грек. Всі члени полісу, тією чи іншою мірою, володіли політичними правами. Через це грецький поліс називають громадянською общиною.

Якщо в східних (азійських) деспотіях держава стояла над общиною, то в Греції вона ніби виростала з неї, формуючись на її основі. Грецька община сама була маленькою державою, що вирізнялася економічною, політичною й ідейною цілісністю. Вона суттєво вплинула на політичне життя цивілізації, систему її моральних цінностей, на літературу, мистецтво, філософію. В надрах общин-полісів формувалося цивільне право, складалися зведення законів, що визначали права і обов'язки общинників. У полісів була власна армія (ополчення), вони самостійно вели зовнішньополітичні справи. Поліс був колективним власником землі. Його громадяни відчували себе вільними й повноправними людьми та вірили, що їх особисте благо безпосередньо залежить від успіхів рідного полісу. З іншого боку, процвітання полісу залежало від відданості та підтримки громадян, від того, наскільки пристрасно вони служать полісу.

Може виникнути питання: чому потужні й самостійні общини-поліси з'явилися саме в Греції? Значною мірою це пов'язано з тим, що в Греції не було умов для появи великих царських і храмових господарств. Щоправда, в давнину на чолі полісів стояли царі та родова знать, але їхню владу намагалися применшити дрібне селянство й численні пересічні городяни, які вбачали в правлінні аристократії загрозу своїй скромній власності. В результаті цієї боротьби в багатьох полісах родова знать відтіснялася від управління та встановлювалося єдиновладдя, або тиранія (в давнину слово «тиран» означало «одноосібний правитель» і не мало негативного значення).

Але після того, як тиранія послабила позиції аристократії, необхідність у ній відпала. На зміну єдиновладдю в одних полісах прийшло правління меншості (*олігархія*), в інших — правління більшості, «всього народу» (*демократія*). Але в обох випадках

основну роль у структурі влади відігравали народні збори, які вирішували всі найважливіші питання.

Так виникла унікальна риса давньогрецької цивілізації — демократія. Її забезпечували народні збори й принцип виборності влади. Привілеї демократії мали всі громадяни поліса. Неповноправними вважалися залежні селяни, що втратили право власності на землю, та *метеки* (іноземці). Коли греки завойовували нові землі, кількість метеків зростала, багато хто з них був вельми багатий, але, як і раніше, купувати землю їм заборонялося.

Найбезправнішою соціальною групою були раби, до яких у Греції ставилися набагато жорсткіше й суворіше, ніж на Сході. Напевне, це було пов'язано з тим, що боргове рабство в Греції досить швидко зникло й рабами були тільки військовополонені, до яких ставилися відповідно — як до ворогів. Раби в Стародавній Греції вважалися «знаряддями, що говорять», і були позбавлені навіть мінімальних прав. Одружуватися вони не могли, а діти, народжені в рабині (навіть від її господаря), автоматично ставали рабами. Хоча кількість рабів постійно зростала, виробниками в Давній Греції передусім були не вони, а вільні громадяни.

Економічне життя полісів розвивалося вельми бурхливо, особливо процвітала торгівля. Найбільшим торгівельним полісом у V ст. до н. е. стали Афіни. Вони крамарювали з державами Північної Африки, Західної Азії, з причорноморськими землями. В Греції успішно розвивалися товарно-грошові відносини. Проте, незважаючи на розвиненість торгівлі, господарство Стародавньої Греції було в своїй основі натуральним, тобто більшу частину продуктів виробляли для власного вжитку, а не для продажу.

Таким чином, община-поліс була головною ланкою давньогрецької цивілізації. Саме в полісі зародилися основи стародавньої демократії, товарно-грошових відносин, виникла громадянська община — зародок сучасного громадянського суспільства. Саме за допомогою полісу було закріплено незвичайні для архаїки взаємовигідні стосунки суспільства і держави, рівною мірою потрібних один одному.

б) Два центри давньогрецької цивілізації. На межі VI–V ст. до н. е. грецькі поліси досягли розквіту. Серед них поступово виділилися два наймогутніших поліси — Афіни та Спарта, що стали центрами грецької цивілізації. Обидва центри розвивалися абсолютно різними шляхами. Їх суперництво часто виливалось у громадянські війни, які врешті-решт зруйнували давньогрецьку цивілізацію.

Афіни були головним містом Аттики — південної області Балканського півострова. Сила й багатство Афін ґрунтувалися на торгівлі та кораблебудуванні. Створивши наймогутніший у Греції флот, афіняни торгували з сусідніми землями та грецькими колоніями. В Афінах процвітали науки й мистецтва, йшло бурхливе містобудування. Сюди стікалися знамениті скульптори та письменники, філософи Платон і Аристотель створили тут свої школи. В Афінах розквітло своєрідне театральне мистецтво, традиції якого багато в чому живі й сьогодні.

Розвиток Афін пішов демократичним шляхом. Важливим кроком стали реформи архонта Солона на початку VI ст. до н. е. Він прагнув ліквідувати ворожнечу й

суперечності серед вільного населення, тому заборонив боргове рабство та оголосив про скасування всіх заборгованостей. Солон також дозволив купувати, продавати й дробити земельні ділянки, що зміцнило приватну власність. Політичні права афінян почали залежати не від родовитості, а від майнового становища. Членів народних зборів могли тепер обирати навіть бідняки (однак самі вони не могли бути обрані).

Рис. 2.1.1. Виступ Перікла на народних зборах. Реконструкція

Афінська демократія остаточно сформувалася до середини V ст. до н. е., коли Ефіальт і Перікл, розвиваючи закони Солона, запропонували всім громадянам поліса право обиратися на найвищі посади (крім начальника війська). Народні збори стали верховним органом влади, вони приймали всі доленосні державні рішення (Рис. 2.1.1.¹).

На народних зборах, що збиралися близько 40 разів на рік, право висловлюватися мав кожен, усі пропозиції ретельно обговорювали. Посадових осіб обирали голосуванням або жеребом, вони були підзвітні й змінювані. Таким чином, в Афінах склалися ті принципи демократії, що існують і нині (звичайно, вдосконаленими).

Іншим шляхом пішов розвиток Спарти — поліса на півдні Пелопоннеського півострова, в родючій долині річки Еврот. Спартанська держава виникла приблизно в IX ст. до н. е. Її життя протікало в безперервних війнах. Захоплюючи землі й худобу сусідів, спартанці перетворювали останніх на рабів (*ілотів*). А особисто вільні іноземці, що жили в Спарті (*періеки*), платили спартанцям данину й працювали на них. Самі ж спартанці були тільки воїнами. Їм заборонялося торгувати та ремеслувати. В результаті економіка Спарти була замкнутою і слаборозвиненою.

Приватної власності на землю в Спарті не існувало. Земля вважалася власністю громади й була розділена на рівні ділянки, що не підлягали продажу. Ілоти теж перебували у власності держави, а не окремих громадян. Спартанці гордо називали себе «громадою рівних». Утім, зрівняльність, що панувала в Спарті, позбавляла її громадян стимулу вдосконалювати свої таланти, навички, побут тощо. Житла та одяг спартанців були вкрай скромні й практично однакові. Немовлят із фізичними вадами в Спарті знищували при народженні. Особистість розглядали лише з погляду її корисності державі (перш за все, у військовій справі). Хлопчиків виховували в суворому, воєнізованому дусі, а потім зараховували до війська, де вони залишалися до старості. Спарта була подібна до велетенської казарми з суворо регламентованим статутом.

На чолі спартанської держави стояли два царі. Вони також були воєначальниками, суддями й жерцями. Владу з царями ділила рада старійшин (*герусія*). Без схвалення останньої рішення царів не мали сили. У свою чергу, рада старійшин мала врахо-

¹ Виступ Перікла на народних зборах. Реконструкція. URL : <https://tinyurl.com/r4pzd43>

увати думку народних зборів (*апелла*), які в Спарті були мало схожі на афінські. На зборах спартанці не висловлювали своїх поглядів, пропонувані рішення навіть не обговорювали, тільки вигуки схвалення або незгоди вказували на ставлення учасників до них. Окремі риси життя в Спарті можна простежити, тією чи іншою мірою, в тоталітарних суспільствах XX ст. Так, давньогрецький історик Ксенофонт (430–353 рр. до н. е.) писав, що спартанцям заборонялося «їздити за кордон, щоб громадяни не заражалися від чужоземців легковажністю».

Сили Афін і Спарті особливо зміцніли в епоху греко-перських війн. Саме ці два поліси очолили боротьбу з непереможною доти армією перського царя Ксеркса, який уже підкорив багато грецьких міст-держав. 478 р. до н. е. Афіни очолили Делоський (Афінський) морський союз — одне з найбільших міждержавних утворень Стародавньої Греції. У період розквіту союзу до його складу входило близько 250 полісів. В умовах війни афіняни відмовилися від демократичних принципів і рішуче втручалися в справи союзників: розпоряджались їх фінансами, вводили свої закони тощо. Афіни поступово перетворювалися на центр давньогрецької цивілізації (Рис. 2.1.2¹), чого ніяк не могла допустити войовнича Спарта. Вона створила Пелопоннеський союз, куди, окрім дрібних і слабких полісів, увійшли багаті Коринф і Мегара. Останніх теж непокоїло зростання могутності Афін.

Між двома союзами спалахнула жорстока Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.). Афінянам було важко протистояти чудово вишколеним воїнам-спартанцям. До того ж Спарта заради перемоги пішла на змову з недавніми ворогами — персами. Вони надали спартанцям велику грошову допомогу в обмін на обіцянку віддати Персії грецькі міста в Малій Азії. На отримане від персів золото спартанці побудували потужний флот і розгромили афінян. Здавалося, їх успіх ознаменував перемогу олігархії над демократією.

Проте триумф Спарті виявився недовготривалим. Проти переможців виступили Фіви, багатий і могутній поліс. Відновили боротьбу й Афіни, що створили новий морський союз. 371 р. до н. е. фіванська армія вщент розбила спартанську. Пелопоннеський союз розпався, Спарта втратила низку областей. Але об'єднати Грецію під владою одного поліса не вдалося. Поліси йшли на союз лише під час війни, коли виникала загроза повної втрати незалежності. А в мирний час кожен із них прагнув до самостійності.

Проте після кривавих війн ця самостійність уже не була така міцна, як раніше. Довге протиборство виснажувало не лише переможених, а й переможців. У IV ст. до н. е. почалася криза давньогрецької цивілізації, її структура, що складалася століттями, поступово руйнувалася. Щоправда, Грецію чекала ще епоха еллінізму, коли її економіка й культура зовні процвітали. Втім, внутрішнє руйнування вже неможливо було зупинити. Особливо яскраво воно виявилось в Афінах, де метекам (у IV ст. до н. е. вони

¹ 69. Афины. Парфенон. Общий вид с западной стороны (реконструкция по Стивенсу) // Всеобщая история архитектуры. Т. II. Архитектура античного мира (Греция и Рим) / под ред. В. Ф. Маркузона. Авт.: В. Ф. Маркузон, В. Е. Быков, Я. Я. Сорокина. М.: Стройиздат, 1973. URL : <https://tinyurl.com/wg6hemj>

вже становили майже половину населення) як і раніше було заборонено мати землю й добувати срібло.

В афінській формі власності поєднувалися державний і приватний принципи, тоді як час велів перейти до повної приватної власності. Але влада Афін не була готова до цього. Давньогрецький філософ Платон писав, що всередині афінського полісу виникло «дві ворожих одна одній держави: одна — бідняків, інша — багатіїв». З афінських народних зборів стали раз у раз виганяти політичних противників, що опинялись у меншості. А в інших полісах інколи доходило навіть до громадянської війни.

Відзначимо ще одну деталь: основою міцності поліса завжди було поєднання індивідуалізму з колективістською мораллю, з ідеєю загальної користі. Зростання індивідуалізму зруйнувало поліс, а разом із ним і опору давньогрецької цивілізації.

в) *Культура давньогрецького поліса.* Духовна культура Стародавньої Греції була дивовижно багата й різноманітна. Вже в VII–VI ст. до н. е. в Греції зародилася філософія. Спочатку філософи прагнули досягнути будову й походження навколишнього світу, тому філософія була тісно переплетена з медициною, астрономією, математикою й іншими науками, основи яких також закладались у той час. Отже, теорії будови світу вперше створювались на основі не міфології, а наукових знань.

В атмосфері бурхливого політичного життя полісів, напружених дискусій на народних зборах народилася окрема філософська течія — *софістика*, однією з головних тез якої була думка про відносність істини та пізнання (софізм — міркування, побудовані так, щоб містити навмисну помилку і, звичайно, приводити до хибних висновків). У V–IV ст. до н. е. софістика затвердилася в Афінах і стала поширюватися по всій Греції. Видатний софіст Протагор казав: «Людина є міра всіх речей», — тобто натякав, що істина суб'єктивна, людина ніби створює її в свідомості, виходячи з особистих поглядів і звичок. Софістика допомагала в дискусіях, вчила широті поглядів, умінню зрозуміти чужу думку та доводити свою.

Суб'єктивний, індивідуальний початок позначився на літературі Стародавньої Греції. Так, у VII–VI ст. до н. е. виник особливий літературний різновид — *лірика*, що розкриває сокровенні глибини внутрішнього світу людини, все неповторне багатство особистості. Це розкриття проходило через призму особистості самого поета (Рис. 2.1.3¹).

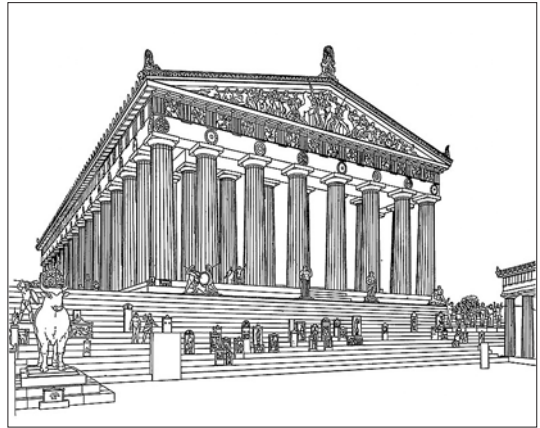

Рис. 2.1.2. Храм Парфенон (447–438 до н. е., архітектори Іктін і Каллікрат) на афінському Акрополі — один з найвідоміших символів Стародавньої Греції

¹ Bust of Homer, hellenistic period. Modern copy after an original in the National Archeological Museum of Naples. URL : <https://tinyurl.com/tkqpy6j>

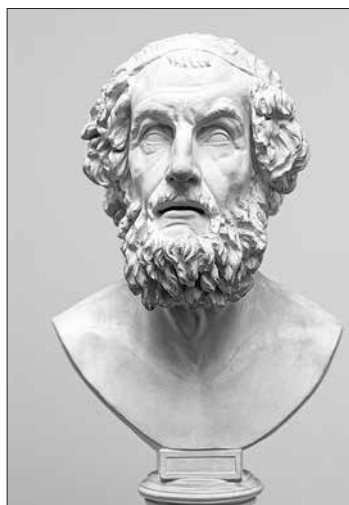

Рис. 2.1.3. Легендарний давньогрецький поет Гомер (дав.-гр. "Ομηρος"), якого вважають автором славетних «Іліади» та «Одіссеї», епічних поем, що започаткували європейську літературу

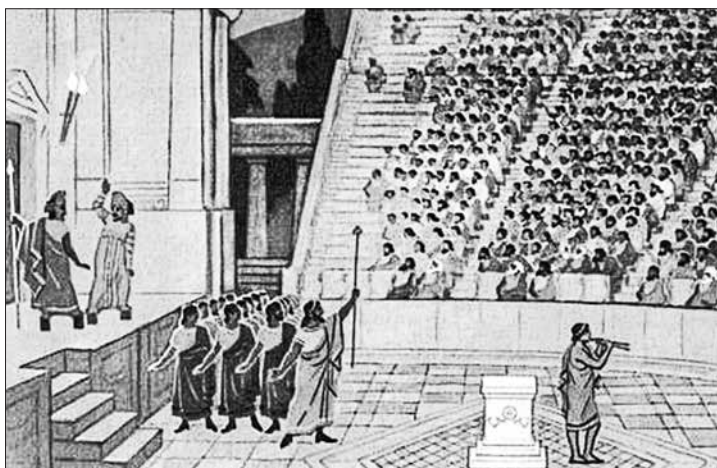

Рис. 2.1.4. Вистава в давньогрецькому театрі

В центрі уваги давньогрецького театру теж була особистість. Автори веселих комедій висміювали людські вади (при цьому часто мали на увазі політичних суперників), а в трагедіях герої вели нерівну боротьбу з могутніми ворогами, з силами природи, інколи — навіть з самими богами. Інтерес до особи виявився й у давньогрецькому мистецтві: скульптори та художники прагнули якомога достовірніше показати тіло людини, передати в рисах обличчя і позі характер, настрої, вдачу (Рис. 2.1.4¹).

Філософи Стародавньої Греції прагнули сформувати етичні норми, які допомогли б удосконалити людину й суспільство в цілому. Першим таким шляхом пішов Сократ (469–399 рр. до н. е.), що проголосив головним завданням людини етичне вдосконалення, яке дасть змогу наблизитися до небесної краси та гармонії. Платон (429–347 рр. до н. е.), учень і послідовник Сократа, заснував в Афінах *Академію* — філософську школу. В трактаті «Держава» Платон розробив план ідеального суспільного устрою. Мислитель в епоху кризи поліса прагнув повернути суспільству втрачену гармонію. Ідеал філософ бачив у давніх полісах, де все було підпорядковано громадському, колективістському початку. Платонівський поліс вийшов аскетичним, де всі були рівні. Він частково нагадував про суворо регламентоване спартанське суспільство. Але в епоху кризи навіть такий поліс сприймали як оплот міцних традицій, як протизагу руйнуванню звичного устрою життя (Рис. 2.1.5²).

г) Еллінізм — остання фаза давньогрецької цивілізації. Поки грецькі поліси вели міжусобні війни, на півночі Балкан зміцніла молода держава — Македонія. Потужна армія македонського царя Філіпа II завдала грецьким полісам декілька

¹ О фіглярях и сестерциях. URL : <https://tinyurl.com/syz5xaw>

² Історія Олімпійського руху. URL : <https://tinyurl.com/sr8drym>

поразок. 338 р. до н. е. македонський цар остаточно розгромив греків. Після цього Філіп II створив Коринфський союз грецьких полісів для сприяння своїм військам у майбутній війні проти Персії.

336 р. до н. е. царем став син Філіпа, Александр Македонський. Виконуючи давні плани батька, він рушив у похід на величезну Перську державу, кордони якої тягнулися від Єгипту до Індії. В результаті його завоювань виникла гігантська імперія, куди, окрім Балкан і островів Егейського моря, ввійшли Єгипет, Західна й частина Центральної Азії.

Але навіть найпотужніші на вигляд імперії, створені в результаті завоювань, зазвичай позбавлені внутрішньої міцності. Адже вони складаються з економічно, культурно й релігійно різномірних земель. Розпад імперії Александра Македонського почався 323 р. до н. е., відразу ж після його смерті (у 33 роки). Завойовані території поділили між собою його полководці, але їм не давали спокою спогади про минулу могутність імперії. Почалися міжусобні війни, під час яких нові держави не посилювалися, а слабшали.

В цих державах своєрідно перепліталися риси грецьких полісів і східних деспотій. Влада монарха, власника значної частини землі й воєначальника, поєднувалася з самоврядуванням полісів. Щоправда, царі всіляко обмежували це самоврядування: поліси не могли самі вести зовнішню політику, та і внутрішні справи перебували під гострозорим оком царських чиновників.

Епоха, яка настала після смерті Александра Македонського, отримала назву *еллінізм*. Вона тривала три століття, до 30 р. до н. е., коли римляни завоювали Єгипет — останню елліністичну державу. За час існування ці держави встигли стати своєрідними провідниками грецької цивілізації. На схід рушив потік грецьких і македонських поселенців, які несли з собою давньогрецьку культуру. В завойованих містах Сходу створювалися громадські школи, будувалися театри, стадіони, іподроми, бібліотеки. У найвідомішій Александрійській бібліотеці (Єгипет), налічувалося до 700 тис. сувоїв. Подальшого розвитку в період еллінізму набула й філософія. Філософи різних

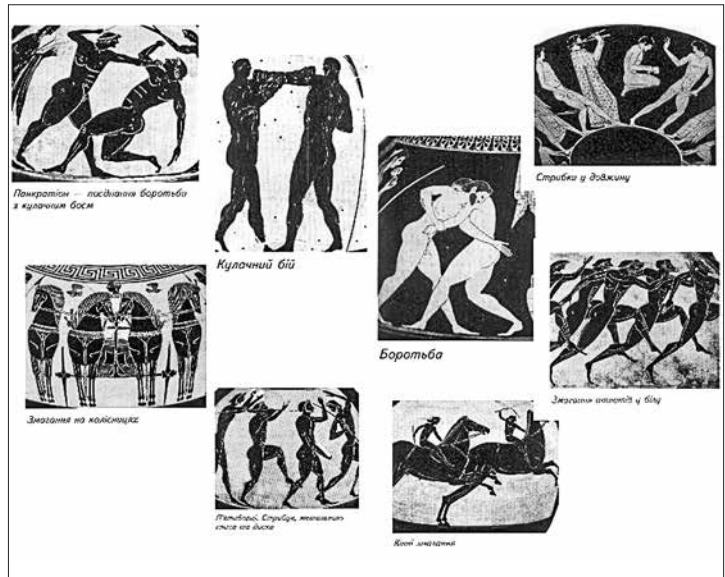

Рис. 2.1.5. Олімпійські ігри зародились у Стародавній Греції, де вони проводилися раз на чотири роки в місті Олімпії й були визначною подією

шкіл (стоїки, епікурейці, кініки) прагнули виробити нові, досконаліші етичні норми, закликали людину сумлінно виконувати громадський обов'язок або, навпаки, піти від активної діяльності до самовдосконалення.

Причинами загибелі елліністичних держав були не лише їхня внутрішня нестабільність та війни між собою. У III ст. до н. е. молода войовнича римська цивілізація почала наступати на еллінський світ, поступово поглинаючи його. 196 р. до н. е. римляни проголосили свободу грецьких полісів, що спочатку викликало радість у греків: адже в результаті ліквідовувався монархічний лад. Втім, з часом грецькі поліси опинилися під владою Рима. У великих грецьких містах з'явилися римські гарнізони, по волі Рима перекроювалися кордони, розпускалися союзи полісів. Багатьох римляни продали в рабство.

30 р. до н. е. епоха еллінізму завершилася. Її головним підсумком стало встановлення постійних контактів між Сходом і Заходом, тобто зміцнення єдності світової цивілізації. За всієї своєрідності цивілізацій Заходу та Сходу їх зближення вело до взаємного збагачення вже сталих політичних, культурних і господарських традицій.

2.2. Римська цивілізація, формування основ європейського мислення

а) Витоки римської цивілізації. Римська цивілізація багато в чому була схожа з давньогрецькою. Багато вчених навіть вважають, що існувала єдина греко-римська (антична) цивілізація. Інші фахівці (їх більшість) вважають, що Рим створив оригінальну цивілізацію з абсолютно іншими, ніж у Стародавній Греції, системою цінностей та державністю. По-своєму мають рацію і ті, й інші: це, звичайно, були різні цивілізації, але схожого між ними було чимало.

Римська цивілізація, як і давньогрецька, виникла на величезному Апеннінському півострові. Проте берегова лінія Італії значно рівніша, ніж у Греції. Тут немає безлічі зручних гаваней, немає поблизу великої кількості островів, які так полегшували життя грецьких мореплавців та торговців. Втім, Рим теж став великою морською державою. Значну роль у житті Стародавнього Риму відігравало землеробство, бо клімат в Італії (виключаючи північ країни) м'якший і тепліший, ніж у Греції.

У прадавні часи Апеннінський півострів населяла безліч племен, зокрема *латини, лігури, умбри* тощо. Самі римляни вважали початком своєї історії день заснування Рима — 21 квітня 753 р. до н. е. На той час багато племен, що жили на півострові, ще перебували в первісному стані. Але поряд з ними жили й етруски, що стояли на вищому рівні розвитку, й грецькі та карфагенські поселенці, які значно вплинули на формування римської цивілізації (Рис. 2.2.1¹).

У VIII–VI ст. до н. е. грецькі колоністи селилися на узбережжі Італії та на Сицилії. Вони заснували багато міст, у тому числі Неаполь і Сіракузи — великі торгівельні й культурні центри. В таких містах-колоніях виникали грецькі форми правління, розвивалася техніка, розквітали грецька філософія, література та мистецтво. Захід острова Сицилія колонізували карфагеняни. Карфаген (район сучасного Тунісу) тоді був

¹ Lena London. URL : <https://tinyurl.com/ttw8kdr>

великою колонією Фінікії. Згодом він багато в чому став самостійним і розсилав колоністів по всьому Середземномор'ю. В упертій боротьбі з греками за Сицилію карфагеняни зайняли її значну частину, а в III–II ст. до н. е. Карфаген став головним суперником Рима.

Про етрусків відомо менше. Ймовірно, вони прийшли до Італії зі сходу. Етруски використовували грецьку абетку, але їхню мову донині не вдалося розшифрувати. Пам'ятки етрусської культури говорять про її вельми високий рівень. Поселення етрусків вирізнялися правильним прямокутним плануванням, у їхніх містах зводили кам'яні будинки і храми. Це планування, як і інші елементи мистецтва, релігії, побуту, господарських навичок, перейняли римляни (Рис. 2.2.2¹).

Спочатку Етрурія (район сучасної Тоскани) була сильніша за Рим. У VI ст. до н. е. царі етрусської династії навіть правили римлянами. Але могутність останніх поступово зростала, й до середини I ст. до н. е. етруски, зазнавши кількох поразок від Рима, зійшли з історичної сцени. Ще раніше, в V–IV ст. до н. е., впало значення грецьких міст-колоній.

б) Рим часів республіки. Прадавній період римської історії називається *царським* (VIII–VI ст. до н. е.). Мешканці Лацію, області в нижній течії річки Тибр, ділились у ті часи на роди. Об'єднанням цих територіальних родів-громад правив вибірний цар, він також був головним жерцем, воєначальником, законодавцем і суддею. Найвищими органами влади також були рада старійшин (сенат) та народні збори.

Поступово роди почали розпадатися, й основним осередком суспільства стала *фамілія* (сім'я), до якої, окрім кровних родичів, входили раби. Влада голови фамілії була необмежена: він міг карати, продавати в рабство і навіть страчувати родичів. Після смерті батька його сини успадковували майно й ставали головами власних родин. У кожній фамілії була земельна ділянка, а решта землі перебувала в колективному користуванні, як і ділянки, котрі покинули колишні власники.

Найпривілейованішу частину римського суспільства становили *патриції* — вихідці зі старовинних родів. Особисто вільні *плебеї* (в перекладі з латини — «простий народ») не входили в роди, тому не були й членами громади. Мабуть, плебеї переважно були переселенцями з завойованих областей — інакше важко пояснити

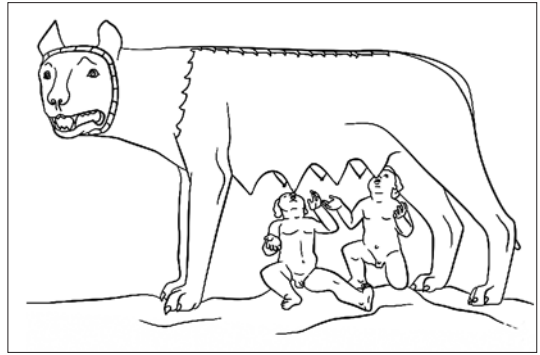

Рис. 2.2.1. Капітолійська вовчиця (лат. *Lupa Capitolina*) — етрусська бронзова скульптура, за стилістичними ознаками датована V ст. до н. е., яка ще ніби з античності зберігалася в Римі. Зображує вовчицю, яка вигодовує молоком двох немовлят — Ромула і Рема, легендарних засновників міста. Вважається, що вовк — тотем сабінів і етрусків, а статую перенесли в Рим на знак злиття римлян з цими народами

¹ Етрусська чорнофігурна амфора з Діомедом, Поліксеною й танцюристами (імітація давньогрецької кераміки). URL : <https://tinyurl.com/ud3htx2>

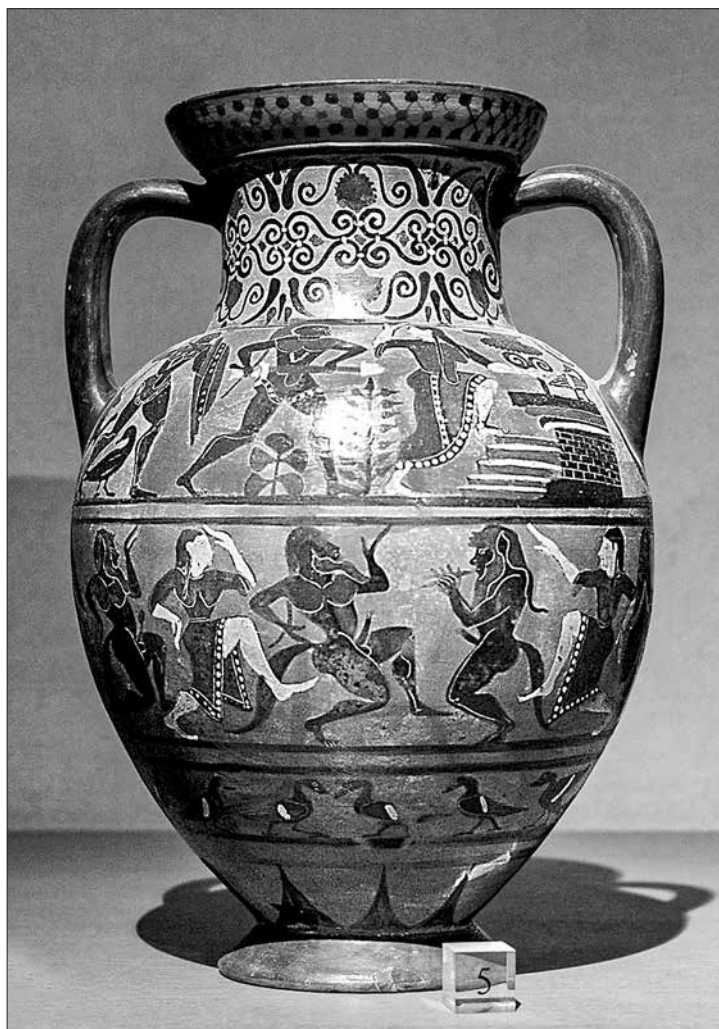

Рис. 2.2.2. Етрусська чорнофігурна амфора з Діомедом, Поліксеною й танцюристами (імітація давньогрецької кераміки)

їхню «безрідність». Плебеї не могли брати участь у народних зборах, їм було заборонено вступати в шлюби з патриціями. Але в результаті боротьби плебеїв за права в VI ст. до н. е. їх почали допускати до військової служби й у народні збори.

На той час Рим значно зміцнів і очолив Латинський союз, куди входило 47 племен. Після того, як останнього царя етрусської династії, Тарквінія Гордого, вигнали прибічники верховної влади сенату (509 р. до н. е.), в Римі встановилася республіка. Втім, внутрішні конфлікти за республіканського ладу не лише не припинилися, а й навіть загострилися. Тепер державою замість царів правили два консули, але вибирали їх лише з патриціїв. Ніхто, крім патриціїв, не міг потрапити й до сенату, що вирішував найважливіші політичні питання. У патриціїв були й

інші привілеї, зокрема право «займати» землю з громадського фонду. В результаті багато патриціїв стали великими землевласниками.

Щодо плебеїв, то вони часто-густо розорялись і навіть перетворювалися на рабів. У боротьбі за рівні права з патриціями плебеї використовували будь-яку можливість. Так, 494 р. до н. е. вони відмовилися брати участь у військовому поході (це було обов'язком усіх громадян) і в повному озброєнні пішли з Рима, ставши табором на одному з довколишніх пагорбів. Перелякані патриції змушені були піти на поступки. Плебеї отримали право висувати *народних трибунів*, що захищали їхні інтереси. Перемогою плебеїв стала поява 449 р. до н. е. перших римських письмових зако-

нів. Якщо раніше патриції судили «за звичаєм», то тепер закони гарантували плебеям певні права.

Але остаточно патриції та плебеї були зрівняні в правах лише в III ст. до н. е. Одного з двох консулів тепер неодмінно вибирали з плебеїв, було скасовано боргове рабство, дозволено шлюби між плебеями та патриціями. Настав кінець і нестримному зростанню земельних володінь патриціїв: віднині ніхто не міг отримати ділянку площею понад 125 га. Таким чином, патриціанська община перетворилася на патриціансько-плебейську.

Ця римська громада, що остаточно склалась у III ст. до н. е., багато в чому була схожа на давньогрецьку. В ній так само поєднувалися колективне й приватне землеволодіння, всі громадяни мали рівні права й були землеробами та воїнами. Ті, хто обіймав найвищі посади, зобов'язані були за свій рахунок влаштовувати бенкети, ігри, будувати храми, забезпечувати бідних наділами землі та ін. Що багатшим був громадянин республіки, то більше коштів він мав витратити на загальну користь.

Коли починалася війна, держава брала в громадян грошову позику, яку повертала після перемоги. Військова здобич надходила у власність громади, а завойовані землі переходили до суспільного фонду й розподілялися між солдатами та безземельними.

До релігії римляни ставилися прагматично, по-діловому: вони дотримувалися вірності богам, суворо виконували обряди, але у відповідь розраховували на допомогу зверху. Окрім «своїх» богів римляни охоче поклонялися «чужим» — етруським, грецьким, східним.

Велику роль у громадському житті Риму грали народні збори, постанови яких мали силу закону. Посилився вплив народних трибунів: вони могли накладати вето на рішення суду, сенату й вищих посадових осіб. Двері будинку трибуна були відкриті цілодобово, щоб будь-який плебей міг знайти там захист.

Політикою відав *сенат*, що складався з патриціїв та плебейської верхівки. Саме він, а не народні збори, керував державою. В цьому полягала одна з головних відмінностей римської демократії від афінської. Окрім того, в Римі були сильні монархічні традиції: хоча консулів щороку переобирали, їхні владні повноваження фактично не поступалися царським. Після обрання консулам навіть вручали символи царської влади. Особливо ж посилювалася влада консулів під час військових походів.

Давньогрецький історик Полібій (201–120 рр. до н. е.), який довго прожив у Римі, вважав римську форму правління найдосконалішою. В ній, на думку історика, гармонійно поєднувалися три основні принципи управління: демократичний (народні збори), монархічний (консули) й аристократичний (сенат), що забезпечувало ідеальний державний устрій.

У наш час про Рим частіше говорять як про аристократичну республіку, тобто фактично головною визнається влада сенату. Але є немало свідчень про те, що в одних випадках вирішальне слово залишалося за консулами, а в інших — за народними зборами.

в) *Соціально-економічний розвиток Римської держави.* Через постійні війни Стародавній Рим перетворився на величезну могутню державу з численними провінціями. В IV ст. до н. е. римляни підкорили італійські племена Середньої Італії, оголосивши більшість із них своїми союзниками. В результаті зростання колоній незможні римляни отримували землю, а місцеве населення підпадало під римський контроль. У III ст. до н. е. під владою Рима опинився південь Італії з багатьма грецькими колоніями.

Потім почалася багатолітня боротьба Рима з Карфагеном за родючий острів Сицилія. В ході трьох Пунічних війн (римляни називали карфагенян *пунами*), які велися з перервами у 264–146 рр. до н. е., Рим розгромив потужного супротивника, а сам Карфаген було зруйновано щент. II ст. до н. е. також ознаменувалося перемогою Рима над Грецією.

Здолавши двох головних супротивників, Рим у II–I ст. до н. е. став гігантською державою, кордони якої охопили все Середземномор'я. Військові успіхи надзвичайно зміцнили римську цивілізацію. З підкорених народів стягувалася величезна данина, на невільничі ринки постійно надходили раби. Завойовані землі ставали римськими провінціями, з ними зав'язувались активні торгівельні контакти.

Розквіт торгівлі й пряме пограбування захоплених територій сприяли розвитку в Римі товарно-грошових відносин, що поряд з різким збільшенням кількості рабів принципово змінило життя римського селянства. До II ст. до н. е. в Італії переважали дрібні й середні селянські господарства. Члени фамілій, що працювали в них, сповна забезпечували самі себе. Але вже в II–I ст. до н. е. ці натуральні господарства витіснялися більшими, які використовували працю рабів, а частину продукції направляли на ринок.

Такі господарства називалися *віллами* (маєтками). До них зазвичай входили оливкові гаї й виноградники, пасовища для худоби та поля з зерновими культурами. Для обслуговування вілл була потрібна праця декількох десятків чоловік. Зі зміцненням вілл дрібні та середні селяни розорялися (а нерідко їх силою виганяли з землі), праця вільних людей замінювалась на рабську. Закон, за яким громадянинові заборонялося мати понад 125 га землі, було забуто.

Втративши землю, селяни ставали орендарями або наймитами. Але праця наймитів була сезонною й не давала постійного заробітку. В результаті маси селян посунули до міста, поповнюючи лави плебсу. Частина з них зуміла стати ремісниками або будівельниками, інші ж перетворилися на своєрідний *античний люмпен-пролетаріат*, який існував за рахунок державних роздач хліба та грошей або щедрот політиків, що прагнули завоювати популярність у виборців.

Особливий прошарок у ті часи становили раби. Частина їх належала державі, інші перебували в руках приватних власників і умовно поділялися на сільських і міських. Становище останніх було більш привілейованим. Серед міських рабів було чимало освічених людей. Через учених рабів-греків до Рима просочувалась культура еллінізму. Завдяки «рабській інтелігенції» там ознайомилися з такими технічними новація-

ми, як паровий обігрів приміщень за допомогою спеціальних труб, особливий спосіб полірування мрамору тощо.

У верхівці римського суспільства також сталися зміни. Колишню знать почала тіснити нова грошова аристократія — *вершники*. Це були, як правило, незнатні, але вельми грошовиті городяни, що розбагатіли на торгівлі або зборі податків у провінціях. У боротьбі за право експлуатувати провінції вершники потіснили традиційну знать. Суперництво йшло і на нижчих щаблях римського суспільства. Починали проявляти невдоволення й раби, їх перше повстання сталося на Сицилії в II ст. до н. е.

Серйозні проблеми виникали в провінціях. Ними управляли намісники, які змінювалися щороку, але протягом цього періоду вони розпоряджались в провінціях, як у своїй вотчині. Провінціалів безсоромно грабували й нечисті на руку збирачі податків. Мешканці провінцій не мали права громадянства, вони (включаючи римських колоністів) були урізані й в інших правах, що не могло не стати джерелом невдоволення та конфліктів.

Величезна Римська держава була вже не в силах зберігати традиційну общинну структуру. Намагаючись запобігти її руйнуванню, народний трибун Тіберій Грахх 133 р. до н. е. запропонував відродити принцип зрівняльного землекористування та суворе нормування розмірів ділянок. Передбачалося відібрати надлишки у великих землевласників та розподілити їх між безземельними громадянами. Певні верстви населення, зокрема деякі члени сенату, чинили опір цій реформі. В результаті на одному з народних зібрань сталося збройне зіткнення і Тіберій Грахх загинув (Рис. 2.2.3¹).

Його брат Гай усе-таки спробував утілити реформу й навіть почав розподіляти конфісковані землі, але це знову призвело до збройних зіткнень. Загинули близько 3 тис. римлян, серед яких і сам Гай Грахх, котрий, потрапивши в безвихідь, наказав рабу вбити його.

Відновити колишню общину, як хотіли Граххи, було вже неможливо. Але конфлікти через землю не припинялися. 90 р. до н. е. спалахнуло потужне повстання італійців — *Союзницька війна*. Риму довелося піти на поступки й надати італійцям права римських громадян, зокрема й доступ до громадської землі та до участі в політичному житті.

Союзницька війна стала важливою віхою: відтоді повноправні громадяни концентрувалися не лише в Римі, який утратив роль єдиного центру й уже не був громадянською общиною.

Зміни, що відбувались у Римі, позначились і на духовному житті суспільства. Відходили в минуле колишні етичні норми, колишня простота вдачі, посилювалося майнове розшарування. Захисники старих традицій приписували це «розпусному» впливу греків. Справді, значна частина римської знаті віддавала перевагу звичаям греків, їхній культурі (таких людей називали *філеллінами* — поціновувачами всього еллінського). Багаті римляни відправляли дітей навчатися до великих грецьких міст або купували їм у наставники вчених рабів-греків. Грецькі боги відігравали все біль-

¹ Braća Grasi. URL : <https://www.prch.me/braca-grasi/>

Рис. 2.2.3. Брати Тіберій та Гай Гракхи очолили суспільний рух у Римській республіці в 130–120-х рр. до н. е. та прагнули шляхом демократичних реформ, спрямованих на перерозподіл державного земельного фонду, добитися відродження вільного римського селянства

шу роль у системі вірувань римлян. Але це не «розклало», а збагачувало духовне життя.

Все-таки римська культура не стала копією грецької. Головна відмінність полягала в тому, що в Греції колективістське начало поєднувалося зі змаганням, там високо цінували роль особи та індивідуалізм загалом. У Римі ж панував принцип загальної користі, тобто колективізм. Римляни вважали, що їхні культуру та історію творить увесь народ. Втім, особливий інтерес до особи, її внутрішнього світу був наслідком не лише грецького впливу, а й розвитку самого Риму. З руйнуванням общинних засад і посиленням майнової нерівності зростало і значення індивідуалізму.

2) *Розквіт і крах Римської імперії.* Союзницька війна стала передвісником загибелі Римської республіки. У провінціях

почалися заворушення, спалахнуло грандіозне повстання рабів на чолі зі Спартаком (74–71 рр. до н. е.), яке вдалося придушити лише ціною неймовірних зусиль та жертв. Боротьба політичних угруповань за владу загострилась і вилилась в громадянські війни.

В цей неспокійний час зародилася диктаторська форма правління, що руйнувала основи республіканського ладу. Спочатку одноосібна диктаторська влада давалася на якийсь час (зазвичай у разі війни), але вже 82 р. до н. е. її довічно отримав досвідчений воєначальник і консул Сулла. 44 р. до н. е. довічні диктаторські повноваження довірили знаменитому політику й полководцю Юлію Цезарю. Проте «довічні» диктатури Сулли та Цезаря виявилися недовговічними: Сулла під тиском обставин сам відмовився від влади, а Юлія Цезаря вбили політичні супротивники.

Втім, єдність величезної держави, яку буквально роздирали внутрішні суперечності, можна було зберегти лише за допомогою сильної одноосібної влади. І 27 р. до н. е. сенат оголосив Октавіана, родича Цезаря, якого той усиновив у заповіті, довічним імператором із наданням імені й титулу Августа («того, кого звеличили боги»). Так почалася *імперська епоха* римської цивілізації. Августу (Рис. 2.2.4¹) вдалося на якийсь час заспокоїти внутрішні конфлікти. Імператор не зловживав величезними повноваженнями, він підкреслював пошану до республіканських традицій і взагалі вважав, що відновив республіку, бо його диктатура не заперечувала принципу загальної користі. Сенатори за часів правління Августа зберігали привілеї, неможливі грома-

¹ Empereur Auguste. URL : <https://tinyurl.com/ug4kfva>

дяни щомісячно безкоштовно отримували зерно, імператор також зумів повернути на свій бік вершників і нову торговельну знать. Навіть до рабів Август закликав ставитися м'яко й гуманно, підкріплюючи це особистим прикладом.

Однак після смерті Августа (14 р. н. е.) стало зрозуміло, що система одноосібної влади, яку він створив, відкриває великі можливості для деспотизму й свавілля. «Золота доба» (так сучасники називали роки правління Августа) багато в чому залежала від особистості імператора. А коли до влади прийшли менш талановиті та вмілі люди, нетерпимі до політичних супротивників, становище змінилося. Звичайно, були імператори, що мало чим поступалися Августу (наприклад, Марк Аврелій (161–180 рр. н. е.), якого називали «філософом на троні»), але з'являлись і такі, як жорстокий тиран та самодур Нерон (54–68 рр. н. е.) (Рис. 2.2.5¹).

При цьому і «хорошим», і «поганим» імператорам усе важче було утримувати в покорі підкорені народи. Деякі провінції стали обганяти в розвитку Італію, яка втрачала роль центру імперії. Все ясніше виявлялася економічна неспроможність рабства. Значно вигідніша була праця кваліфікованих та заінтересованих людей, але таких бракувало. Багато власників відпускали рабів на волю або давали їм ділянки землі й реманент, сподіваючись підвищити їхню заінтересованість у результатах праці. Але принципових змін не сталося.

Втім, у I–II ст. н. е. ознаки майбутнього занепаду ще не впадали в очі, здавалося, що «золота доба» триває. Було доведено до досконалості законодавство. (Багато положень римського права лягли в основу сучасних правових систем, ставши своєрідним еталоном). По всій імперії прокладали дороги, будували величні храми й театри, терми (лазні) та водогони, тут процвітали література й мистецтво, філософія, історія, природничі науки. Велику роль у житті римлян відігравали свята,

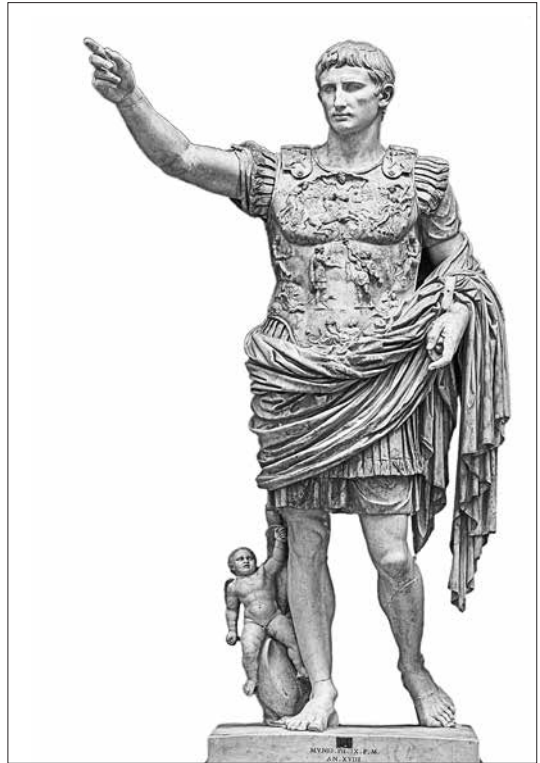

Рис. 2.2.4. Октавіан Август (лат. Octavianus Augustus), Гай Юлій Цезар Октавіан Август (23 вересня 63 до н. е. — 19 серпня 14 н. е.) — перший римський імператор (з 27 до н. е.), засновник юліансько-клавдіанської династії. Зосередив у руках диктаторську владу, зберігши традиційні республіканські установи, започаткувавши нову форму суспільного устрою «принципат». Пізніше термін «Август» набув значення титулу імператора. Правління Августа вважається золотою добою римської літератури і мистецтва

¹ Ancient Rome. URL : <https://tinyurl.com/vr4tksj>

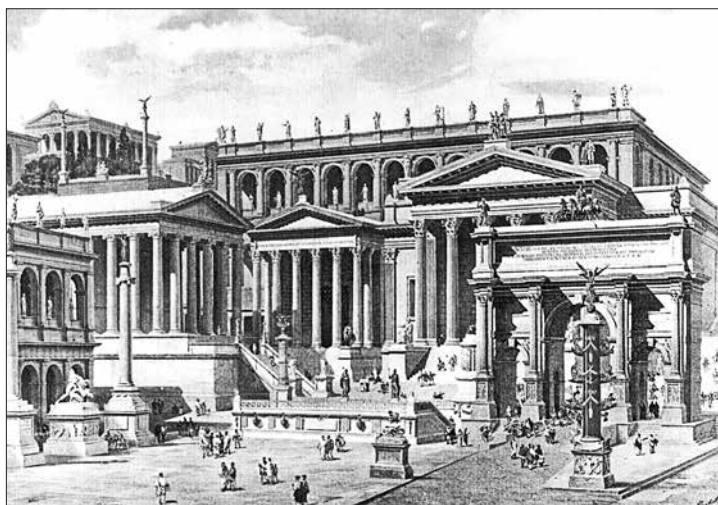

Рис. 2.2.5. Стародавній Рим часів імперії

і бачить найвищу цінність у власному внутрішньому світі. З'явилася потреба в новому баченні й осмисленні світу. Християнство, що зародилось у I ст. н. е. у віддаленій римській провінції Іудеї, завойовувало все більше прихильників у греко-римському світі.

Нова релігія струснула духовні основи життя. Християнство несло принципово нові ідеали, воно проводило чітку межу між світом земним і світом небесним — утіленням найвищої справедливості. При цьому порятунок душі й отримання потойбічного блаженства проголошувались головними завданнями, яким слід було підпорядкувати всі помисли та вчинки. Закликаючи до людяності, християнство підривало основи імперського Рима, який усе більше нехтував сподіваннями простих людей. Тому християнство швидко завойовувало популярність у нижчих верствах суспільства і спочатку зазнавало жорстоких переслідувань «згори». Лише 313 р. його офіційно визнали однією з релігій держави.

На той час криза імперії вже була очевидна. Квітучі колись міста стали пустою й не могли платити податки. Порушилися торгівельні та економічні зв'язки, розладналася фінансова система. Занепала й культура. Рим остаточно втратив роль центру, і 330 р. імператор Костянтин зробив новою столицею імперії Константинополь, споруджений на місці грецької колонії Візантія. 395 р. імперія розпалася на Східну та Західну.

Західна частина імперії ще з III ст. зазнавала спустошливих набігів варварів. Германці, готи та інші племена тіснили колись непереможні римські легіони, що тепер склалися переважно з найманців. 476 р. германські найманці повалили останнього римського імператора — Ромула. Західна Римська імперія припинила існування. Але римська цивілізація не зникла безслідно, багато її рис увібрала західноєвропейська цивілізація, що виникла на неосяжних теренах колишньої імперії.

на які в II ст. н. е. відводилося 180 днів на рік. Навіть зі страт злочинців робили театралізовані вистави. Знать змагалась у розкішності вбрання, вишуканості страв та красі палаців.

Водночас громадянські чесноти, якими раніше славились римляни, змінювались на підлабузництво й кар'єризм, цинізм і жорстокість. У багатьох це викликало протест. У філософії відродився образ мудреця, що стоїть над натовпом

Ще в надрах Стародавнього Риму сталися глибинні зрушення — перехід до нових форм економічного господарювання. Дрібні орендарі (*колони*) потрапляли в залежність від багатих землевласників і платили їм оброк, зазвичай натурою. Колони не були рабами, але свобода їх обмежувалася: вони були приписані до землі, а її власник мав право розпоряджатися їхнім майном. Колони відбували повинності на користь не лише свого пана, а й держави.

Щоб запобігти занепаду міст, римська влада прагнула закабалити й міське населення, накладаючи на нього тяжкі повинності. Так починало складатися *кріпацтво*. Звичайно, воно було не єдиним спадком, що дістався західноєвропейській цивілізації від римської. До нової цивілізації в тій чи іншій формі перейшли й елементи римської культури, різні господарські та технічні навички, нарешті, християнство, що зародилося в Римській імперії.

2.3. Античні міста-колонії Північного Причорномор'я та Криму

Появу перших грецьких поселень у Північному Причорномор'ї та Криму історики відносять до середини VII ст. до н. е. Саме тоді греки почали активно розселятися на узбережжі Середземного та Чорного морів. При цьому науковці зазвичай використовують поняття колонізація. *Колонізація* — заселення та освоєння вільної території, а також загарбання якоїсь країни або краю, що супроводжується визиском, підкоренням, а часом і винищенням місцевих мешканців.

До переселення на чужину греків спонукали різні *причини*: перенаселення Греції в I тис. до н. е.; нестача орної землі й зерна; пошук нових джерел сировини, передусім металів; пошук ринків збуту для своїх товарів; внутрішня політична боротьба змушувала до еміграції тих, хто її програв; напади лідійців і персів підштовхували до пошуку безпечніших місць проживання.

Засновувались поселення-колонії переважно в гирлах річок. Спочатку це були торгові факторії, які згодом виростили в адміністративні та культурні центри. Першою грецькою колонією на півдні сучасної України вважають поселення на острові (за тих часів — півострові) *Березань* неподалік від сучасного міста Очакова Миколаївської обл. Мілетці¹ почали облаштовувати його в середині VII ст. до н. е. Історики припускають, що те поселення називалося *Борисфенідою* (від грецької назви Дніпра — Борисфен).

Протягом VI–V ст. до н. е. грецькі переселенці оволоділи всім північним узбережжям Чорного моря. Найвідомішими грецькими колоніями були: *Тіра* — біля гирла р. Тірас (Дністер) (на місці сучасного Білгорода-Дністровського); *Ольвія* — на правому березі Бузького лиману (біля сучасного с. Парутине Миколаївської обл.); *Пантікапей* — на Керченському півострові (сучасне м. Керч); *Херсонес Таврійський* — околиці сучасного Севастополя; *Керкінітида* (нині м. Євпаторія). Всі ці міста заснували вихідці з міста Мілета (Рис. 2.3.1²).

¹ Мілет (грец. Μίλητος) — давньогрецьке місто-державна на заході Анатолії (нині на території Туреччини).

² Херсонес Таврійський. 7 чудес України. Фото [iloveukraine.com.ua](http://loveukraine.com.ua). URL : <https://tinyurl.com/wstuxzl>

Головними заняттями грецьких колоністів були землеробство (вирощували пшеницю, городину, виноград), виноробство, риболовля, ремесла (металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів зі скла, дерева, кістки, ювелірна справа). Важливе місце посідала торгівля. Основними торгівельними партнерами були скіфи та поліси материкової Греції й Іонії. Скіфам грецькі міста-колонії продавали предмети розкоші, прикраси, посуд, прянощі, вина (Рис. 2.3.2¹). У скіфів купували пшеницю, шкіри, хутро, рабів. Останніх вони часто відправляли до метрополії. З материкової Греції отримували тканини, зброю, прикраси, оливкову олію, прянощі, вина.

Державне життя античних міст Північного Причорномор'я та Криму складалося так само, як і в Стародавній Греції. Кожне місто було окремою державою-полісом. Чорноморські міста-колонії зберігали цілковиту незалежність від тих грецьких міст, переселенці з яких їх закладали. За устроєм грецькі поліси в Північному Причорномор'ї були рабовласницькими *демократичними* чи *аристократичними* республіками (Рис. 2.3.3²). Лише Боспорське царство було монархією.

Боспорське царство (Рис. 2.3.4) було засноване близько 480 р. до н. е. внаслідок об'єднання держав-полісів Керченського півострова; до нього входили також Приазов'я й землі Кубані. Особливості Боспорського царства: монархічна форма правління; тісні торговельні та культурні зв'язки з Афінами; значна частка місцевого, негрецького населення.

Щодо культури, зокрема релігії, то греки в колоніях зберігали традиції батьківщини в освіті, організації вільного часу, наданні медичних послуг тощо. В усіх полісах Північного Причорномор'я та Криму діяли школи, театри; поширені були культу давньогрецьких богів: Артеміди, Аполлона, Афродіти, Діоніса. Шанували міфологічних героїв Ахіллеса та Геракла: так, в Ольвії (Рис. 2.3.5³) проходили спортивні змагання Ахіллеї. У III ст. н. е. в грецьких колоніях з'явилися перші християни.

На початку нової ери грецькі міста почали занепадати: це було пов'язано з набігами кочовиків та появою дешевої єгипетської пшениці, яка склала конкуренцію скіфській. У I ст. до н. е. вони потрапили в залежність до Римської імперії.

Отже, в історії грецьких міст Північного Причорномор'я та Криму можна виділити два періоди: *грецький* (VII–I ст. до н. е.) та *римський* (I ст. до н. е. — III ст. н. е.). У IV–V ст. майже всі античні міста, які захопили племена готів та гунів, остаточно занепали. Тільки Херсонес і Пантікапей потрапили під владу Візантійської імперії.

Значення античного впливу для населення українських земель:

- долучення до досягнень античної цивілізації (технології обробки землі, ремесла, товарно-грошові відносини);
- ознайомлення з демократичним устроєм;
- античні колонії сприяли поширенню християнства на українських землях.

¹ Древние греки на берегах Черного моря. URL : <https://tinyurl.com/vbc7b2k>

² Folclore Grego (Gykia, a heroína de Chersonesos). URL : <https://tinyurl.com/sykhe2c>

³ Центральний теменос в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького) // Історія української культури. К., 2001. Т. 1. С. 389.

Рис. 2.3.1. Руїни Херсонеса Таврійського

Рис. 2.3.2. Кораблі з колоній прибувають у порт Пірей

Рис. 2.3.3. Народні збори в Херсонесі

Рис. 2.3.4. Руїни Пантікапея — столиці Боспорського царства

* * *

Таким чином, епоха *Античності* — це назва греко-римського періоду стародавньої історії. Давньогрецька та римська цивілізації існували понад тисячу років. Приблизно з IX–VIII ст. до н. е. до IV–V ст. н. е. Антична цивілізація охоплювала не лише Елладу та Стародавній Рим, але й грецькі колонії та римські провінції, зокрема на території сучасної України.

Стародавні греки, а згодом римляни визначили магістральний шлях історичного прогресу. В Елладі вперше виникла демократична форма правління. Високий рівень особистої свободи громадян і відкритість суспільства для широких контактів з іншими народами забезпечили небувалий розквіт античної культури. У VI ст. до н. е. у Греції зародилася наука — специфічний тип людського мислення, що прагне до істини за допомогою доказів. Елліни заклали основи гуманітарних, природничих і точних наук, розробили теорію архітектури та містобудування, досягли надзвичайних висот в образотворчому й теат-

Рис. 2.3.5. Стародавня Ольвія та її храми

ральному мистецтві. Культурні надбання античної цивілізації досі впливають на сучасність. Нині філософська освіта є неможливою без знання творів Платона і Аристотеля. Сучасний архітектор обов'язково вивчає зодчество Еллади й Риму. Літературознавець знає поеми Гомера, п'єси Есхіла й Софокла. Політолог — промови Демосфена й Цицерона. Історик звертається до праць Геродота, Фукидіда, Тита Лівія, Тацита тощо.

1. Чому потужні та самостійні общини-поліси виникли саме в Стародавній Греції?
2. Надайте характеристику афінській рабовласницькій демократії в період її розквіту (V ст. до н. е.).
3. В чому полягає сутність еллінізму?
4. Визначте зміст боротьби патрициїв і плебеїв у Римі в середині V ст. до н. е.
5. Розкрийте головний зміст реформ Тиберія і Гая Гракхів та їхню соціально-політичну спрямованість.
6. Вкажіть причини падіння Римської республіки та встановлення принципату Августа.
7. Назвіть основні причини та періодизацію грецької колонізації Північного Причорномор'я та Криму.
8. Визначте центри грецької колонізації Північного Причорномор'я та Криму.
9. Вкажіть особливості політичного устрою античних міст-колоній Північного Причорномор'я та Криму.

III тис. — XII ст. до н. е. — утворення ранньодержавних утворень на о. Крит та в Ахейській Греції (Крито-Мікенський або Егейський період).

VIII–VI ст. до н. е. — формування державних об'єднань у формі полісів (Архаїчний період).

V — перша половина **IV ст. до н. е.** — розквіт давньогрецького суспільства, полісного устрою, грецької культури (Класичний період).

Друга половина **IV ст.** — **30-ті рр. I ст. до н. е.** — утворення нових елліністичних суспільств на основі взаємодії та поєднання грецьких і східних начал (Елліністичний період).

21 квітня 753 р. до н. е. — заснування Рима.

753–509 рр. до н. е. — Царський період історії Стародавнього Риму.

509–30/27 рр. до н. е. — період існування Римської республіки.

27 р. до н. е. — 476 р. н. е. — період існування Римської імперії.

Середина VII ст. до н. е. — поява перших грецьких поселень у Північному Причорномор'ї та Криму.

I ст. до н. е. — грецькі міста Північного Причорномор'я та Криму потрапляють у залежність до Римської імперії.

IV–V ст. — майже всі античні міста (окрім Херсонеса та Пантікапея) були захоплені племенами готів та гунів та остаточно занепали.

Античність (від лат. *antiquus*, давній) — період від 800 р. до н. е. до 600 р. н. е. Античним світом учені називають групу рабовласницьких держав (держав, у яких значну частину продуктивних сил становили раби). Це — перш за все, міста-держави, створені зусиллями грецьких племена, а ще Рим, союз рабовласницьких держав Італії — країн, що склались у I тис. до н. е. на узбережжі Середземного моря.

Демократія — політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. При цьому народ управляє державою безпосередньо (пряма демократія) або опосередковано — через обраних представників (представницька демократія).

Монархія — форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (необмежена, абсолютна монархія) або частково (обмежена, конституційна монархія) належить одній особі — спадкоємному монархові.

Народні збори — збори громадян, громади чи держави для обмірковування суспільних справ, видання законів, обрання посадових осіб тощо.

Олігархія (від дав.-гр. ὀλίγον (*oligon*) «небагато», та дав.-гр. ἀρχή (*arche*) «влада» — влада небагатьох) — політичний режим, у якому влада (політична, економічна та ін.) належить невеликій, закритій та тісно згуртованій групі осіб.

Поліс (грец. πόλις, лат. *civitas*) — у сучасному значенні — місто-держави, міська громада; звідси політія — особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції та Риму. Зазвичай під полісом мається на увазі не поселення як таке, а насамперед міська громада, колектив громадян певного міста. Територія полісу складалася з міста (або міст) і сільської округи (хори), з розташованими на ній землеробськими поселеннями.

Республіка (лат. *res publica* — справа громади) — форма державного правління, за якої верховні органи державної влади обираються на певний термін, з окресленими законами повноваженнями; влада поділяється на законодавчу, виконавчу, судову.

Римська імперія (лат. *Imperium Romanum*) — державне, військово-політичне утворення, яке зародилося на основі Римської республіки близько 27 р. до н. е. Хронологічні межі існування імперії охоплюють період до 395 р. (поділ імперії на Західну та Східну) або 476 р. (падіння Західної Римської імперії). За час існування Римська імперія неодноразово змінювала свої території; період найбільшого територіального розвитку охоплює першу чверть II ст. (правління імператора Траяна). Згодом держава пережила значну втрату земель і була ослаблена. 476 р. був усунений від влади останній імператор Західної Римської імперії. Східна (Візантійська) імперія проіснувала до 1453 р. Римська імперія відіграла важливу роль у житті людства, особливо Європи; її спадкоємницями проголошували себе багато середньовічних імперій.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

- Аристотель. Политика. Афинская полития / Пер. С. А. Жебелева, С. И. Радцига. М. : Наука, 1997. С. 127–128, 135.
Геродот Історії в дев'яти книгах. К. : Наукова думка, 1993. С. 47, 287, 289–292.
Деяния божественного Августа / Пер. А. Л. Смышляева // История древнего Рима. Тексты и документы. М., 2004. С. 204–209.
Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. К., 2009. С. 63–64.
Плутарх. Порівняльні життєписи. К. : Дніпро, 1991. С. 14–15.
Фукидид. История / Пер. с греч. Г. А. Стратановского. М. : Академический Проект, 2012. С. 3, 83–84, 111–112, 119, 127–130.
Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Каллистова Д. П. М. : Мысль, 1964. С. 148–149.

Основна література

- Голованов С. О. Всесвітня історія. К. : Каравела, 2005. С. 44–247.
Історія української культури. Курс лекцій / Під ред. С. О. Костилюєвої. К. : НТУУ «КПІ», 2010. С. 37–64.

Додаткова література

- Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / ред. Залізняка Л. Л. К. : Либідь, 2005. С. 274–343.
Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. К. : КНУКІМ, 2007. С. 5–134.

Електронні ресурси

- Античная литература. URL : <http://ancientrome.ru/antlittr/>
Библиотека произведений античных и византийских авторов. URL : <http://miriobiblion.byzantion.ru/>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Давньогрецька цивілізація. Розквіт еллінізму

Розклад родового ладу в Аттиці, розорення селянства, посилення влади родової знаті

Аристотель. Афинська політія, II, 21

Тривалий час знать і народ вели між собою боротьбу. Адже тоді і в усіх інших державах лад був олігархічний, і бідні були поневолені багатими як самі, так і їхні діти і жінки; називалися вони пелатами і гектоморами. За таких же орендних умов обробляли вони поля багатців, адже вся земля була в руках у небагатьох. Коли ж вони не вносили орендної плати, вони ставали залежними як самі, так і їхні діти. До Солона всі давали гроші в позику під заставу особистої свободи. Солон був першим заступником народу. Дуже тяжко і гірко було для більшості громадян знаходитися в поневоленні. Та й не тільки це було обтяжливим для народу, а й усе інше, тому що, можна сказати, ні в чому він не мав співчуття.

Аристотель. Политика. Афинская полития / Пер. С. А. Жебелева, С. И. Радцига. М. : Наука, 1997. С. 135.

¹ Переклад з російської І. С. Тарнавського.

Закони Драконта¹

Напис 409–408 рр. до н. е.

...І якщо хто вб'є кого-небудь навмисне, то він повинен іти у вигнання; а судити повинні царі за звинуваченням у вбивстві; або, якщо хто стане звинувачувати кого-небудь, що він замишляв убивство, то ефети повинні розібратися. Помиритися можуть усі спільно, якщо буде батько або брат, або сини; інакше той, хто не погоджується, бере верх. Якщо таких родичів не буде, тоді можуть помиритися родичі аж до родичів другого ступеня і до двоюрідного брата, коли всі погодяться на примирення, але повинні при цьому поклястися. Коли ж нікого з них не знайдеться, а вбивство вчинить людина навмисне і визнає комісія п'ятдесяти одного, саме ефети, що він убив навмисне, тоді десять членів фратрії, якщо побажають, повинні дозволити йому доступ у країну. Ці особи обираються комісією п'ятдесяти одного з благородних. І ті, що раніше скоїли вбивство, повинні підлягати цьому законові. Оголосити про судове переслідування тому, хто вчинив убивство, треба на майдані всім родом аж до родичів другого ступеня і двоюрідного брата; а переслідування вести спільно — і двоюрідним братам, і їхнім синам, і зятям, і тестям, і членам фратрії. Коли ж хто-небудь уб'є людиноубивцю або буде причиною вбивства, він повинен бути позбавлений права з'являтися на пограничному майдані і брати участь у змаганнях і святинях амфікціонських, як той, що вбив афінянина, і підлягає тим самим заборонам. А розглядати справу належить ефетам. Навпаки, дозволяється вбивати й арештовувати людиноубивців на їхній власній землі, і це не повинно вважатися збезчещенням і потребувати спокути; а якщо ні, то винний мусить у подвійному розмірі сплатити за заподіяну шкоду... призвідника насильства... якщо хто вб'є ненавмисне під час змагання або задавить на дорозі, або вб'є на війні, через непорозуміння... так само підлягає звинуваченню в убивстві, коли вб'є раба чи вільного... якщо хто людину, яка насильно намагалася беззаконно забрати неживе чи живе майно, тут же вб'є в стані самооборони, це вбивство не підлягає карі... Якщо хто — чи буде це службова чи приватна особа — буде винний в пошкодженні або зміні цього закону, він підлягає позбавленню громадянської честі — і сам, і діти, і весь його достаток.

*Хрестоматія по історії древньої Греції / Под ред. Каллистова Д. П.
М. : Мысль, 1964. С. 148–149.*

Реформи Солона

Плутарх. Солон, 1, 13–22, 24

1. ...Всі одноставно стверджують, що батьком його [Солон] був Ексекестид, людина, як вони кажуть, що належала за маєтком і становищем до середніх громадян, однак за походженням походила з першого по знатності дому: далеким предком його був Кодр. Про матір Солон Гераклід Понтійський (учень Платона) розповідає, що вона була двоюрідною сестрою матері Пісистрата...

13. [...] Оскільки суперечності між бідними й багатими досягли на той час найвищого ступеня, держава була зовсім розхитана і здавалось, що вона може заспокої-

¹ Переклад з російської І. С. Тарнавського.

тися і прийти до стійкого стану тільки тоді, коли встановиться тиранія. Весь простий народ перебував у боргу в багатіїв. Він обробляв у них землю, віддаючи шосту частину врожаю, і тому такі люди називалися гектоморами і фетами; або вони брали гроші під заставу своєї свободи і ставали залежними у тих, хто позичав їм гроші. Одні через такі обставини ставали рабами тут же, інших продавали на чужину. Багато хто змушений був продавати своїх дітей, жодний закон не забороняв цього, і втікати зі свого поліса через жорстокість кредиторів. Проте дуже багато людей, і до того ж найсильніших, почали сходитися разом і на зібраннях умовляти один одного не залишатися байдужими, але вибравши собі одну надійну людину в оборонці, звільнити [від боржництва] тих, що прострочили свій платіж, провести поділ землі і взагалі змінити державний устрій.

14. Тоді найбільш розсудливі з афінян, бачачи, що один Солон, вільний від будь-яких злочинів, не бере ніякої участі у несправедливостях багатіїв і не перебуває в такому скрутному становищі, як бідняки, просили його зайнятися державними справами і покласти край чварам [...].

15. Першим актом його державної діяльності був закон, на підставі якого існуючі борги були подаровані і на майбутнє заборонялося давати гроші в позику «під заклад тіла» [...].

16. Солон не догодив ні тим, ні іншим: багатих він розчарував тим, що скасував боргові зобов'язання, а ще більше бідняків, тому що не провів переділу землі, на який вони сподівалися, і не встановив повної рівності всього майна, як це зробив Лікурґ у Спарті [...].

17. [...] Солон насамперед скасував усі закони Драконта, крім законів про вбивства. Він вчинив так через жорстокість їх і суворість покарань [...].

18. По-друге, бажаючи залишити всі найвищі посади за багатими, як було й колись, а до інших посад, у виконанні яких простий люд участі не брав, допустити і його, Солон ввів оцінку майна громадян. Тих, хто збирав [врожаю] сухих і рідких продуктів в цілому 500 мір, він поставив першими і назвав їх «пентакосіомедимнами»; другими поставив тих, хто міг утримувати коня чи збирати [врожаю] 300 мір; цих називали «ті, що належать до вершників», «зевгітами» були названі люди третього цензу, у яких було 200 мір усіх продуктів в цілому. Всі решта називалися «фетами», їм він не дозволив займати жодної посади. Вони брали участь в управлінні лише тим, що мали бути присутніми в народних зборах і бути суддями. Останнє здавалося спочатку малозначним правом, однак згодом стало особливо важливим, тому що більша частина важливих справ потрапляла до суддів. Навіть на рішення тих справ, які Солон передав у відання урядових осіб, він дозволив також апелювати до суду [...].

19. Солон склав раду ареопагу з щорічно змінних архонтів; він і сам був її членом як колишній архонт. Однак, вбачаючи в народі пиху і зарозумілість, викликані ліквідацією боргів, він запровадив другу раду, обравши до неї по сто чоловік від кожної з чотирьох філ. Їм він доручив попередньо, до рішень народу, обговорювати справи

і не допускати внесення жодної справи до народних зборів без попереднього обговорення. А «верхній раді» він передав нагляд за всім і охорону законів [...].

20. З решти законів Солон особливо характерний і дивний закон, що вимагав позбавлення громадянських прав громадянина, який під час міжособної боротьби не пристав ні до однієї, ні до іншої партії [...].

21. Солон прославився також і законами про заповіді [...] надав право кожному віддати своє майно, кому захоче, якщо тільки у нього немає законних дітей; він вважав дружбу вищою, ніж споріднення, і особисту прихильність вищою, ніж обов'язок, і зробив майно добром власників [...].

22. Солон помітив, що Афіни наповнюються людьми, які постійно прибувають до Аттики звідусюди через безпечність життя на її території, а в той же час більша частина її території була бідною і неродючою, і купці, які вели морську торгівлю, нічого не привозять тим, які нічого не можуть дати взамін. Тому Солон спрямував співгромадян до заняття ремеслами і видав закон, за яким син не зобов'язаний був утримувати батька, який не віддав його у навчатися ремеслу [...].

24. З продуктів, які вироблялися в країні, Солон дозволив продавати за кордон тільки оливкову олію, а інші вивозити не дозволив.

*Плутарх. Порівняльні життєписи.
К. : Дніпро, 1991. С. 119, 127–130.*

Тиранія Пісистрата

Геродот. Історія, I, 59

Під час міжособних чвар параліїв на чолі з Мегаклом, сином Алкмеона, і афінян з рівнини, на чолі яких стояв Лікурґ, син Аристолаїда, Пісистрат, прагнучи до тиранії, створив третю партію. Він скликав своїх однодумців, оголосив себе главою партії нагірних жителів і придумав таку хитрість: він поранив самого себе, а також і своїх мулів і в'їхав так на майдан міста, начебто врятувавшись від своїх ворогів, які хотіли вбити його, коли він в'їхав у поле. На цій підставі він просив у народу встановити для його охорони озброєну варту. Перед цим він прославився у поході проти м. Мегари, захопленням міста Нісеї та іншими славними ділами. Афіньський народ піддався на обман і дав йому добірних громадян, які, однак, стали не списоносцями Пісистрата, а його булавоносцями і йшли всюди за ним з ними в руках. Взявши участь в заколоті з Пісистратом, вони захопили й акрополь. Тоді Пісистрат став правити в Афінах. Проте він не скасував властей, що існували, і не змінював законів, але управляв державою чесно і добре на підставі раніше встановленого порядку.

*Геродот. Історії в дев'яти книгах.
К. : Наукова думка, 1993. С. 47.*

Державний устрій Афін за Ефіальта-Перікла¹

Порядок обрання посадових осіб. Рада 500 і народні збори.

43. [...] Взагалі на всі посади афіняни обирають кандидатів за жеребом, за винятком скарбника військових сум [виокремленні з державних скарбників у 338 р. до н. е.],

¹ Переклад з російської І. С. Тарнавського.

завідувача видовищним фондом і опікуна водогонів. На ці посади обирали підняттям рук і обрані таким чином виконують обов'язки від Панафіней до Панафіней. Крім того, підняттям рук обирають і на всі військові посади.

Рада складається з п'ятисот членів, обраних за жеребом, по 50 від кожної філи. Обов'язки пританів виконує кожна з філ почергово, як випадає жереб [...]. Ті з членів ради, які виконують обов'язки пританів, мають спільний стіл [...], отримуючи на це кошти від держави. Потім вони скликають і раду, і народ: раду щоденно, крім святкових і нещасливих днів, а народ — чотири рази кожної пританії. При цьому вони складають програму, скільки справ і що саме підлягає обговоренню радою кожного дня [...]. Крім того, вони призначають і народні збори. Одні — головні, на яких проходить перевірку обрання влади: чи вважає народ їхнє розпорядження правильним; потім обговорюють питання щодо продовольства і оборони країни; потім у той же день можуть робити надзвичайні заяви [ісангелії — заяви про серйозні злочини проти держави (зрада, змови проти демократії, підкуп оратора)] усі охочі; нарешті, належить читати описи конфіскованого майна і заяв про затвердження у правах успадкування, про спадкоємців, щоби всі були інформовані про новий спадок. У шосту пританію [січень], окрім означеного, притани ставлять на голосування підняттям рук питання щодо остракізму: потрібно його проводити чи ні.

Другі народні збори призначаються для розгляду клопотань; тут кожен охочий, поклавши прохальну гілку [гілка маслини, перев'язана вовняною стрічкою як символ благання] може розповісти народові про які побажає особисті чи громадські справи. Інші два засідання народних зборів призначалися для розгляду всіх інших справ.

44. Головою пританів буває одна особа, обрана за жеребом. Вона головує впродовж ночі та дня, й не можна бути на цій посаді довше, ні двічі її займати тій самій людині. Голова зберігає ключі від храмів, в яких перебуває скарбниця, і державні документи, і державна печатка [державна скарбниця — в Парфеноні, архів — у храмі Матері богів]. [...] Бути головою не можна більше одного разу в рік, а проєктом можна бути раз у кожному пританію.

Окрім того, притани проводять у народних зборах вибори стратегів, гіпархів та інших посад, які мали відношення до війни, відповідно до того, як вирішить народ [...].

45. Раніше рада мала право піддавати грошовому покаранню [на суму не більше 500 драхм], ув'язнювати і страчувати, а народ забрав у ради право страчувати, закопувати в кайдани та накладати грошові штрафи [...].

Далі рада судить більшість посадових осіб, особливо тих, хто розпоряджається грошовими сумами. Проте її вирок немає остаточної сили й може бути оскаржений в суді...

Крім цього всього, рада проводить докімасію кандидатів у члени ради на наступний рік і дев'ять архонтів...

46. Далі, рада стежить за побудованими трієрами, за їх оснащенням і за корабельними, буде нові трієри і тетрери залежно від того, який з цих двох видів вирішить

збудувати народ, дає їм оснащення і будує парки. А будівельників для кораблів обирає народ підняттям рук...

Нарешті, рада спостерігає і за всіма громадськими будівлями, і, якщо знайдуть тут злочин з чийого боку, про винного повідомляють народу і, зробивши висновок про його провину, передають справу в суд.

Аристотель. Политика. Афинская политика / Пер. С. А. Жебелева, С. И. Радцига. М. : Наука, 1997. С. 184–186.

Римська цивілізація, формування основ європейського мислення

Дігести¹

Кн. I, гл. II, § 3. Після вигнання царів, за пропозицією трибунів, усі ті закони [тобто царські] втратили силу і римський народ знов почав користуватися невстановленим правом і звичаєм, а не виданими законами; і так тривало майже 20 років.

§ 4. Потім, щоб таке не тривало й надалі, було, згідно з постановою народу, вирішено призначити 10 мужів, щоб вони запозичили закони в грецьких полісів, і (таким чином римський) поліс зміцнів би. І вони їх склали й записали на мідних дошках, (установлених) перед рострами [ораторська трибуна, прикрашена корабельними носами], щоб закони були чіткіше видно. І децемвірам було дано в цей рік найвище право в державі, щоб вони виправляли і, якщо потрібно, тлумачили закони і щоб не застосовували проти них права провокації, як на інших магістрів. І вони самі звернули увагу на те, що чогось не вистачає в цих перших законах, і тому наступного року додали до існуючих дві інші таблиці. І були вони названі законами XII таблиць. Деякі передають, що для видання законів децемвіри користувалися послугами якогось ефесця Гермодора, вигнанця, який емігрував в Італію.

Хрестоматія по истории древнего Рима / Под ред. Кузищина В. И. М. : Высш. шк., 1987. С. 25–26.

Октавіан Август. Діяння божественного Августа²

Розд. XIX

1. ...Був тоді реорганізований державний устрій заради блага і великої безпеки. Бо вірогідно і безсумнівно, що за республіканського правління римлянам неможливо було врятуватися від бід. Не можна, проте, однаково говорити про події і після падіння республіки.

2. Раніше навіть віддалені події доводилися до відома сенату й народу. І тому всі знали про те, що відбувається, а багато писали про це; тож правду про події [...].

3. Згодом справи почали здійснювати таємно та без гласності...

6. Тому й буду розповідати про події, варті згадування, згідно з офіційними повідомленнями — чи відбувалися вони так, чи якось інакше [...]

Розд. XXI

1. Август більш ретельно розпочав вести державні справи, котрі він отримав начебто за загальною згодою; в тому числі він видав багато законів. Я зовсім не

¹ Переклад з російської І. С. Тарнавського.

² Переклад з російської І. С. Тарнавського.

збираюся докладно розглядати їх один за одним, крім тих, які важливі для цієї оповіді.

2. Те саме я робитиму в розповіді про наступні події, щоб не стати надокучливим через нагромодження таких деталей, про які не мають точного уявлення навіть люди, які роблять подібні справи.

3. Видавав закони він, однак, не завжди на власний розсуд, але були законопроекти, які виносилися на всенародне обговорення [...].

4. Понад те, він брав собі в радники на шість місяців консулів чи консула (коли сам виконував обов'язки консула) [...] [йдеться про *consilium principis* — раду принцепса].

5. Деякі пропозиції він вносив на збори всього сенату, але вважав, що більшість справ і найважливіші з них краще завчасно обговорювати потай і в тісному колі [...].

6. [...].

7. [...].

Розд. XXXII

2. ...Август [...] призначив десять преторів, аж ніяк не потребуючи більше їх [при Цезарі було 14], і так повторювалося протягом декількох років. Одні з них повинні були виконувати ті самі обов'язки, що раніше, а двоє — щороку завідувати державним майном.

3. І ось, налагодивши кожну справу зосібна, Август піднявся на Альбанську гору й склав консулат: бо відтоді, як він установив порядок, і сам він, і більшість інших консулів правили рік, а він хотів знову відмовитися від тієї традиції, щоб більша кількість претендентів ставала консулами [при Августі їх було 4 на рік]; цей акт він склав за містом, щоб йому не перешкождали.

4. [...].

5. Тому сенат постановив, щоб Август пожиттєво був народним трибуном, і дав йому право доповідати в сенаті з будь-якої державної справи на кожному засіданні сенату й коли він побажає, навіть не будучи консулом; ще подарували йому раз і назавжди проконсульську владу, яка б не складалася при вході в приміщення померію і не поновлювалася знову, а всередині підлеглої області — право першості над усіма чинними владами.

6. В результаті й Август, й інші імператори після нього користувалися за певним законним правом як іншими повноваженнями, так і трибунською владою; звання ж народного трибуна не мали ні Август, ані інші імператори.

Деяния божественного Августа / Пер. А. Л. Смышляева // История древнего Рима. Тексты и документы. М., 2004. С. 204–209.

Античні міста-колонії Північного Причорномор'я та Криму

Понтійська експедиція Перикла

Плутарх. Перикл, 19–21

19. Серед походів Перикла особливо популярний його похід в Херсонес, завдяки йому були врятовані елліни, що там проживали. Перикл не тільки привів із

собою тисячу афінських колоністів й посилив ними населення міст, але також звів упоперек перешийка укріплення і загороду від моря до моря, чим зробив перепону набігам фракійців, які жили у величезній кількості поблизу Херсонеса, й поклав край безперервній, важкій війні, від якої постійно страждала ця земля...

*Плутарх. Порівняльні життєписи.
К. : Дніпро, 1991. С. 163.*

Клятва херсонесців (початок III ст. до н. е.)

Клянусь Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами і богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, землею та укріпленням херсонесців: я буду одностайний у відношенні благоденства і свободи міста і громадян і не віддам ні Херсонеса, ні Керкінітиди, ні Прекрасної гавані, ні інших укріплень, ні інших земель, якими херсонесці управляють або управляли, нічого нікому, ні еллінові, ні варварові, а буду оберігати [все це] для херсонеського народу; я не порушу демократичного ладу і не дозволю цього бажаному зрадити або порушити і не приховаю цього разом [з ним]; але доведу до відома міських деміургів; я буду ворогом зловмисникові і зрадникові або тому, хто схиляє до відпадиння Херсонес, або Керкінітиду, або Прекрасну гавань, або укріплення і область херсонесців; я служитиму народові як деміург і член ради якомога краще і справедливіше для міста і громадян; я охоронятиму для народу «састер» і не буду розголошувати нічого з таємного ні еллінові, ні варварові, що може завдати шкоди місту; я не дам і не візьму дару на шкоду місту і громадянам; я не буду замишляти ніякого несправедливого діла проти когось з громадян, що не відпали [від міста], і нікому, хто замишляє подібне діло, не дозволю цього, а доведу до відома і на суді подам голос по закону; я не укладатиму змови проти херсонеської общини, ні проти когось із громадян, хто не оголошений ворогом народу; коли я вступив з ким-небудь у змову або зв'язаний якою-небудь клятвою по обіту, то в разі порушення [мною зобов'язань] нехай мені і моїм [близьким] буде краще, а в разі додержання — навпаки; і коли я довідаюсь про яку-небудь змову, що вже є або зароджується, я доведу про це до відома деміургів, хліб, що звозять з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в якесь інше місце, а тільки в Херсонес. Зевс, і Земля, і Сонце, і Діва, і боги олімпійські! Якщо я виконаю все це, хай буде благо мені самому, і роду, і моїм [близьким], якщо не виконаю, хай буде лихе і мені самому, і роду, і моїм [близьким] і нехай ні земля, ні море не приносять мені плода [...]

*Хрестоматія з історії стародавнього світу: У 2 т. Т. II.
Київ, 1954. С. 310–311.*

Декрет про взаємне громадянство Ольвії та її колишньої метрополії Мілета (бл. 323 р. до н. е.)

Мілетець у місті Ольвії, най приносить жертви на тих самих олтарях, і най має доступ у ті самі святилища таким самим чином, як ольвіополіт, най будуть права безмитності в мілетців на тих же підставах, як і раніше були.

Коли ж він захоче займати державні посади, най прийде він у Раду і, записавшись, нехай посідає їх, і нехай він платить податки, як і наші громадяни.

Най буде право на проєдрію і нехай викликають їх на змагання, і нехай моляться в поминальні дні таким самим чином, як моляться й у Мілеті.

А якщо буде у мілетця позов в Ольвії, най користується він правосуддям і най отримає вирок у п'ятиденний строк у відділенні суду, де розглядаються права громадян.

Най мають безмитність усі мілетці, крім тих, які мають права громадянства в іншому місті, і беруть участь в уряді та в судах.

Так само і ольвіюполіти в Мілеті най матимуть безмитність, і най користуються ольвіюполіти всім іншим в Мілеті так само, як і мілетці в місті Ольвії.

*Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали.
К., 2009. С. 57.*

З договору між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I (179 р. до н. е.)

Присяга, якою запрягнув цар Фарнак, коли до нього прибули послы Матрій та Гераклій: «Присягаю Зевсом, Геєю, Геліосом, всіма богами олімпійськими і богинями; я назавжди буду другом херсонеситам, і якщо сусідні варвари підуть походом на Херсонес або підвладний херсонеситам край, чи будуть кривдити херсонеситів, і вони покличуть мене, буду допомагати їм, як дозволить мені час, і в жодному разі не замислю лихого проти херсонеситів і не вчиню проти херсонеситів нічого такого, що було б на шкоду херсонесській громаді. Але намагатимуся з усіх своїх сил охороняти її демократію, допоки вони будуть вірними дружбі зі мною і якщо присягнуть тією ж самою присягою і триматимуться дружби з римлянами і нічого проти них не вчинятимуть. Нехай буде мені благо, якщо я триматимусь присяги, і навпаки, якщо ні».

*Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали.
К., 2009. С. 63–64.*

Опис Чорноморського узбережжя в «Загальній історії» Полібія (II–I ст. до н. е.)

Греки займають місцевість з боку моря, найзручнішу в світі щодо безпеки й вигід, а з боку суші з обох поглядів дуже не вигідну. З моря вони так панують над входом у Понт, що купецьким суднам неможливо ні входити туди, ні виходити без їхньої згоди. У Понті є багато корисного для життя іншим народам, і візантійці тримають усе це в своїх руках. Для необхідних життєвих потреб оточуючі Понт країни доставляють нам скот і величезну кількість безперечно найкращих рабів, а з предметів розкоші доставляють у достатку мед, віск і солону рибу. Одержують же вони з продуктів, якими повні наші країни, масло і всяке вино; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи. [...]

*Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.
К., 1995. С. 388.*

РОЗДІЛ 3

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ В РАНЬОМУ Й ВИСОКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

3.1. Поняття «Європейське Середньовіччя».

Формування ранньосередньовічної Європи (V–IX ст.). Поява Русі.

3.2. Західноєвропейський політичний процес X–XI ст.

і давньоруська державність.

Київська Русь у європейському культурно-політичному просторі.

3.3. Суспільство Високого Середньовіччя і початки централізації

держав у Західній Європі (XII–XIII ст.). Роль Галицько-Волинського князівства у політичному процесі Центральної Європи.

3.1. Поняття «Європейське Середньовіччя».

Формування ранньосередньовічної Європи (V–IX ст.). Поява Русі

Європейське Середньовіччя — це понад тисячоліття в історії суспільства, держави і культури з кінця V до початку XVI ст., яке для Західної Європи умовно починається з падіння Західної Римської імперії 476 р. Завершення Середніх віків пов'язують, за різними схемами, з падінням Константинополя (1453 р.), відкриттям Америки (1492 р.), початком релігійного руху Реформації в Європі (1517 р.), або навіть з початком Англійської революції (1640 р.). Але найприйнятнішими в науці хронологічними межами Середньовіччя вважаються V–XV ст.

Термін «середні віки» вперше запровадили італійські гуманісти. Римський історик XV ст. Флавіо Бйондо назвав «середніми віками» період, який відділяв його епоху від античності. У XVII ст. професор університету Галле в Німеччині Христофор Келлер використав термін «середні віки» для періодизації всесвітньої історії, розділивши її на Античність, Середньовіччя й Новий час.

Внутрішня періодизація західноєвропейського Середньовіччя дискусійна, та найпоширеніша схема така:

1. Раннє Середньовіччя — V–X ст.
2. Високе Середньовіччя — кінець X–XIII ст.
3. Пізнє Середньовіччя — XIV–XV ст.

Перші два етапи Середньовіччя і будуть предметом розгляду даної теми.

Уявлення про Європу як єдине ціле почало з'являтися вже з XI ст. На думку істориків, європейська цивілізація бере початок від трьох коренів: греко-римського, юдео-християнського й культур германських, кельтських, слов'янських та інших варварських народів. І об'єднало ці різні культури християнство.

IV–VII ст. увійшли в історію Європи як епоха *Великого переселення народів* — міграцій, котрі охопили майже весь континент і радикально змінили його етнічний, культурний та політичний склад. Це — епоха загибелі античної цивілізації й розмивання кордону між високорозвиненим Середземномор'ям і північною Європою, просування цивілізації на колишні варварські терени й зародження феодалізму.

В IV–VI ст. головну роль у Великому переселенні народів відіграли *германці* — племена індоєвропейської мовної сім'ї, що жили до I ст. н. е. між Північним і Балтійським морями, Рейном, верхнім Дунаєм і Віслою та в Південній Скандинавії. Тоді окремі групи цих племен переселилися до Західної Римської імперії й майже всюди встановили своє політичне домінування. Утворилася низка ранніх держав під умовною назвою «варварські королівства».

Кожна з цих держав мала свої особливості, однак в основі всіх лежав синтез місцевих пізньоримських соціальних порядків і устрою, принесеного з батьківщини кожного племені. Цивілізаційну специфіку Європи здавна пояснюють цим дивовижним синтезом. У результаті інтеграції германських завойовників з романізованими мешканцями Західної Європи через кілька століть після загибелі Римської імперії тут почали складатися сучасні етноси. Там, де переважало романізоване населення, виникли *романські народи*: французи, іспанці, португальці, італійці. З основного масиву германських племен, що залишилися на історичній батьківщині, утворилися німці, голландці та скандинавські народи. У Британії англосаксам вдалося мовно асимілювати місцеве населення, внаслідок чого утворились англійський народ і англійська мова, що належить до германської групи.

486 р. кілька десятків давніх германських племен (франки) на чолі з вождем Хлодвігом (486–511 рр.) завоювали Північну Галлію і утворили *Франкське королівство* — першу феодальну політичну структуру Західної Європи. На його чолі стали королі з роду

вождя Меровея (звідси — назва роду — Меровінги). Невдовзі франки запанували в усій Галлії та на значних територіях на схід від Рейну, де франки і споріднені племена жили раніше.

Важливе джерело знань про Франкське королівство — «Салічна правда» (*Lex Saliica*) (Рис. 3.1.1¹), від назви одного з франкських племен — салічних франків), записана в V — на початку VI ст. латиною. Вона віддзеркалює побут і судові звичаї франків. Подібні збірники відомі й в інших «варварських королівствах» (*Бургундська правда*, *Баварська правда*, *Фризька правда* та ін.).

У Галлії Хлодвіг та інші франки хрестилися за всіма канонами (інші германці Західної Римської імперії сповідували відгалуження християнства — *аріанство*, визнане ерессю), що дало франкам перевагу в формі союзу з папством (Рис. 3.1.2²).

Король перебрав усі функції управління — був великим землевласником, стояв на чолі численної, особисто відданої йому дружини, дарував ближнім у власність землі, довільно розпоряджався доходами, спирався на підтримку молоді верстви великих землевласників.

Архаїчною рисою устрою франкської держави були щорічні військові огляди всіх дорослих вільних франків. Королі періодично скликали збори провідних магнатів, на яких обговорювали загальнодержавні питання.

За VII ст. влада Меровінгів послабшала; державу франків фактично було розподілено на сфери впливу між найсильнішими родинами магнатів, що набули більше земель і очолювали регіональні угруповання знаті. Наприкінці VII ст. в результаті боротьби монопольну владу здобула родина, яку пізніше назвали Каролінгами.

З її представником *Карлом Мартеллом* (Молот) пов'язана реорганізація франкського війська. Замість ополчення вільних франків Карл почав роздавати земельні ділянки (*бенефіції*) під умовою військової служби. Водночас селяни з території бенефіцію мали забезпечувати вояка. Служба з бенефіцію ставала спадковою, тож бенефіцій перетворювався на *феод* (*лен*) — спадкове земельне володіння за умови

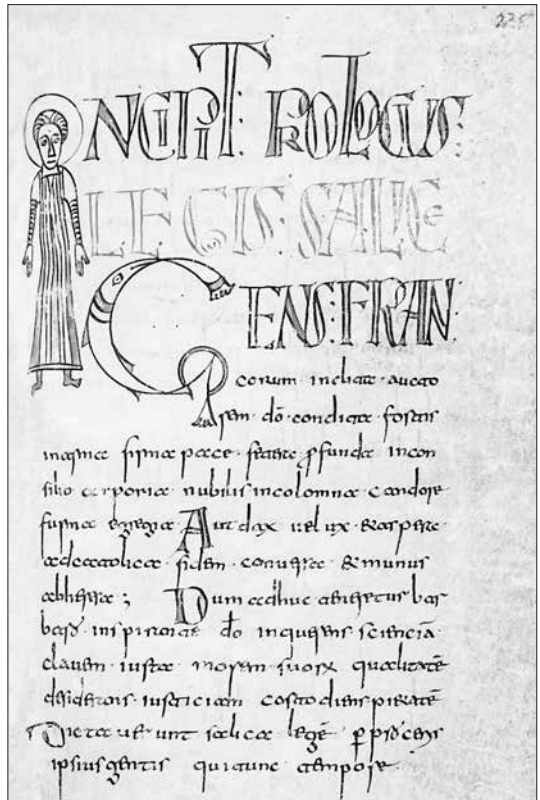

Рис. 3.1.1. «Салічна правда» (рукопис 794 р.).

¹ Lex Salica, 794. URL : <https://tinyurl.com/wp8egq5>

² Clovis (between 1325 and 1335). Source Jacob van Maerlant, Spiegel Historiael. Author Jacob van Maerlant. URL : <https://tinyurl.com/tcxm5d>

Рис. 3.1.2. Хрещення Хлодвіга I.

(зазвичай воєнної) служби сеньйору. Так формувалася верства професійних воїнів-землевласників — майбутнє рицарство/шляхта. *Сеньйором* (старшим) вважався той, хто надавав бенефіції чи феодал. *Васалом* (слугою) — той, хто його одержував. Розвиток феодалних відносин сприяв формуванню ієрархічної структури соціальної еліти, послабленню центральної влади та посиленню приватної влади феодалів. *Марка* (вільна селянська громада) до IX ст. розклася, більшість селян у франкській державі (переважно у Галлії) перетворилася на залежних.

751 р. Піпін Короткий з роду *Каролінгів* усунув останнього Меровінгського короля й посів трон. Справжнього розквіту франкська держава досягла за Карла Великого (768–814), найзнаменитішого монарха Середньовіччя. На 800 р. вона об'єднувала території нинішніх Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Швейцарії, Австрії, Західної та Південної Німеччини, а також Північної й Середньої Італії. Того ж року Римський Папа Лев III коронував Карла імператорською короною як «імператора римлян», він став першим західним *імператором* середньовічної Європи.

У франкській державі часів Каролінгів важливі питання розглядали на *з'їздах знаті та духовенства* (двічі на рік) і на *королівській раді*. Ці зібрання були дорадчі, але королі мусили дослухатися до еліти. В цей період важливу роль відігравала *королівська канцелярія*, що відала підготовкою указів і грамот, офіційною кореспонденцією, архівом. Писемний документ набирав дедалі більшого значення. Військові огляди тепер були переважно з'їздами королівських бенефіціаріїв. Одиницею управління на місцях залишалося графство, що ділилося на *сотні* або *вікарії*, які контролювалися через *королівських посланців*.

Добу Карла Великого історики називають «*Каролінгським відродженням*», бо тоді (зокрема, за ініціативи й при дворі Карла) бурхливо розвивалися книжність і осві-

та. Від імені Карла походить титул «король» (з латини *Karolus* — Карл) — для позначення володарів «латинської Європи» або тих, кого коронував Папа.

Отже, за Карла Великого відбулось об'єднання західного світу й становлення нової Європи. Його імперія стала ядром майбутньої «західної цивілізації».

Після смерті Карла Великого через відсутність економічної та етнічної єдності й зростання могутності регіональних еліт його держава розпалася на три частини, що закріпили *Верденським договором* (843 р.). Так було започатковано майбутні Францію, Німеччину й Італію.

Важливою політичною передумовою формування єдиного європейського простору було створення *Візантійської імперії*. 395 р. Римська імперія розкололася на Західну зі столицею в Римі та Східну зі столицею в Константинополі, яку в науці називають Візантійською (від назви міста Візантій, яке імператор

Константин (Рис. 3.1.3¹) зробив столицею Римської імперії 330 р. і перейменував на Константинополь). Її територія охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Сирію, Палестину, Єгипет, частину Месопотамії й Закавказзя, острови Крит і Кіпр. Після падіння Західної Римської імперії 476 р. Східна залишилася єдиним продовженням колись єдиної імперії. Вона проіснувала, поки 1453 р. Константинополь не захопили турки-османи.

Після невдалих спроб імператора Юстиніана у VI ст. відвоювати Італію й інші терени Західної Римської імперії Візантія до кінця VII ст. перетворилася на східносередземноморську грецьку державу. На відміну від усіх інших держав середньовічної Європи, вона не зазнала роздробленості.

До VII ст. занепали республіканські римські традиції. На чолі Візантії стояв імператор, якого з VII–IX ст. офіційно називали *василевс* (дослівно — «цар»), що підкреслювало монархічність влади й мало християнський підтекст (аналогія зі старозавітними царями й «царем Ісусом Христом»). Влада василевса була абсолютною і мала підтримку християнської церкви. Він виконував функції глави держави, найвищого законодавця, верховного судді й головнокомандувача армії. Водночас, на відміну від Західної Європи, імператора офіційно обирали армія, *синкліт* (грецька назва сенату) і народ. Синкліт був дорадчим органом при імператорові, до нього входили найвищі світські й духовні сановники. Кілька відомств були центральним апаратом управління.

На сході й у центрі Європи Велике Переселення народів полягало насамперед у розселенні *слов'ян*. У V–VI ст. слов'янство вийшло на історичну арену як самостійна етнічна спільнота. Візантійські джерела цього часу згадують народи *склавинів* і *сло-*

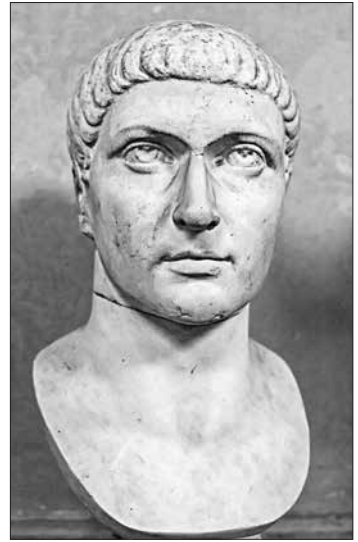

Рис. 3.1.3. Константин Великий.

¹ Флавий Валерий Аврелий Константин. URL : <https://tinyurl.com/y7awzcls>

венські племена, тобто *слов'ян* (між Дунаєм і Дністром), *венетів*, що займали басейн Вісли і Балтійське узбережжя, і *антів*, які населяли Наддніпрянщину.

В другій половині I тис. н. е. слов'яни поширилися між Ельбою на заході, Волго-Окським межиріччям на північному сході, озером Ільмень на півночі та Північним Причорномор'ям і Грецією на півдні. В цей час вони розпалися на три гілки: південних, східних і західних.

Територією формування південних слов'ян — болгар, сербів, хорватів, словенців тощо став Балканський півострів. Тут у IX–XII ст. виникли держави *Болгарія* (назва на від тюркського народу булгарів, що наприкінці VII ст. підкорив нижньодунайських слов'ян і заснував державу, але швидко асимілювався), *Хорватія*, *Сербія*. Слов'янські племена, що розселилися на захід від Вісли й на північ від Дунаю аж до Прибалтики та Ельби, дали початок західним слов'янам — чехам, полякам, словакам, поморським і полабським (що жили на Ельбі) слов'янам. Першим великим політичним об'єднанням західних слов'ян стала «*держава Само*», точніше племінний союз, який очолив напівлегендарний князь Само (623–658). Проте цей союз розпався після смерті засновника. Першою ранньою державою західних слов'ян, що протривала близько століття, була *Велика Моравія* (830–906) вздовж дунайського торгового шляху.

Антське об'єднання — міжплемінний військово-політичний союз з публічною владою (спадковим вождем), професійною військовою дружиною, участю населення в політичному житті (віче), яке проіснувало з IV до початку VII ст.) на території сучасної України, в межиріччі Дністра і Дніпра. Для його політичного устрою була характерна *військова демократія*, за якої реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалась у руках знаті (старійшин і князів). Відтоді в писемних джерелах почала вживатись і назва слов'яни. Археологи відносять антів до *Пеньківської* археологічної культури (Рис. 3.1.4¹), що як і *Празько-Корчацька* відповідала ще не розділеним слов'янам періоду Великого розселення і мала більший ареал поширення.

В цей час важливим фактором первинного об'єднання Європи стало *християнство*. Воно виникло й розвивалось як світова релігія в Римській імперії, а пізніше — у Візантії та Західній Європі. На поширення християнства в Західній і Північній Європі IV–X ст. суттєво вплинуло Велике переселення народів.

З середини IV ст. на Сході церква залежала від волі імператора, фактично, одержавлювалася, в той час як на Заході Папа намагався підкорити світських володарів своїй владі. На Заході християнську церкву очолював Папа Римський, на Сході — Патріарх Константинопольський. Між ними точилися безперервні догматичні суперечки та змагання за першість.

Велику роль у поширенні цієї релігії відіграли місіонери, часто за підтримки володарів. Щоправда, місіонерство було характерне для Римської церкви. Візантія майже не намагалася повернути навколишніх язичників до християнства. Винятком стала місія Кирила й Мефодія в Моравії та їхніх учнів у Болгарії. Християнська церква для молодих середньовічних держав була не тільки ознакою престижу, долучено-

¹ Мартинівський скарб. URL : <https://tinyurl.com/uhjjdp3>

сті до спадщини великого Риму, а й надійним союзником в утвердженні влади.

Проповіді Кирила й Мефодія у IX ст. дали поштовх до поширення християнства серед південних (болгар, сербів) і частково західних (морави) слов'ян та виникненню писемності старослов'янською мовою (на основі спеціально створеної абетки: спершу — глаголиці (Рис. 3.1.5¹), потім — кирилиці). У IX–X ст. чехи, поляки, як і неналежні до слов'ян угорці, визнали християнство й залежність від Папи Римського.

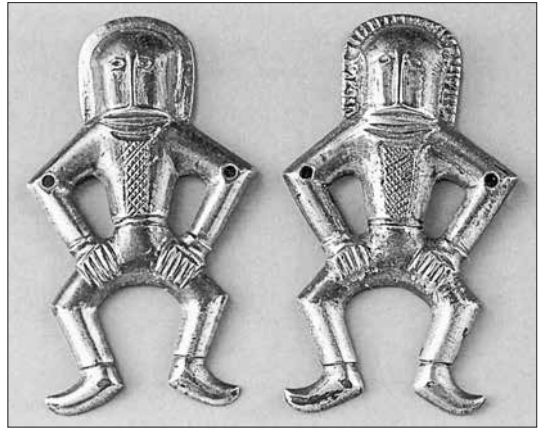

Рис. 3.1.4. Фігурки з Мартинівського скарбу антів.

Східні слов'яни перебували порівняно далеко від теренів колишньої Західної Римської та Візантійської імперій, тож до IX–X ст. лише інколи потрапляли на сторінки писемних джерел. За даними археології східні слов'яни у VIII–IX ст. населяли терени північної, західної й частково центральної України, південної Білорусі, прилеглих областей Росії, розселялися далі на північ та північний схід. Там вони контактували з балтськими й фінськими племенами, через що останні зрештою слов'янізувалися. Перші суто східнослов'янські культури VIII–X ст.: *Лука-Райковецька* на Правобережжі Дніпра та *Волинцевська* й *Роменська* на Лівобережжі. Центр майбутнього політичного об'єднання розміщувався на межі цих ареалів. Східні слов'яни не знали різкої соціальної ієрархії, отже перебували на додержавній стадії.

Потужний зовнішній вплив на слов'ян лісостепової смуги чинили степові народи: булгари і хозари (VII–VIII ст.), алани (VIII–IX ст.), угри / мадяри (IX ст.). Як правило, степовикам вдавалося поставити слов'ян у тимчасову залежність, що водночас сприяло поширенню серед них нових зброярських технологій і стимулювало будувати укріплення.

Важливою подією в історії Східної Європи і місцевих слов'ян стала поява *русі*. В епоху вікінгів (кінець VIII — початок XI ст.) скандинави активізувалися на західному (Північне Море, північна Атлантика, західне узбережжя Європи) та східному напрямку (Балтика, Східна Європа). Якщо на заході нормани переважно грабували й намагалися закріпитися в багатих і порівняно цивілізованих прибережних зонах, то на сході їхнім головним заняттям стала далека торгівля. По східноєвропейських річках (Волхову, Двині, Волзі, Дону, Дніпру) нормани проникали до Чорного, Азовського і Каспійського морів і потрапляли на багаті ринки Візантії та Арабського Халіфату.

Одна за версій походження слова «*русь*» свідчить про те, що скандинави, які займалися цим «бізнесом», отримали таку назву — від германського кореня зі значенням «веслувати», бо пересувалися на човнах (у науці паралельно використовуву-

¹ The first page of the Gospel of John from Codex Zographensis. URL : <https://tinyurl.com/uosw7mf>

Рис. 3.1.5. Сторінка Зографського Євангелія (X–XI ст.).

ють термін «руси»). Руси почали проникати до Східної Європи з другої половини VIII ст., а у IX ст. вперше потрапили в поле зору цивілізованих сусідів. Перша точно датована згадка про них — 839 р. А вже 860 р. руси зухвало напали з моря на Константинополь, чим приголомшили його мешканців. До початку X ст. виникло два головні торгові шляхи: Волзький і Дніпровський, що вів у Чорне море й далі до Візантії. Наприкінці IX ст., близько 880 р., одне з угруповань русів осіло на Середньому Дніпрі й почало вести торгівлю на Дніпровському шляху. Їхньою головною базою став Київ, який власне й перетворився у цей час на значущий політичний центр.

Чи існувало це місто раніше? — Швидше за все, так. Історики, досліджуючи речові й писемні джерела, пропонують багато гіпотез про початок його історії — засновниками поселення (міста) могли бути сармати, готи, гуни, авари, слов'яни, нормани або інші етноси. Тож

у сучасній історичній науці питання про те, хто й коли заснував Київ, залишається без конкретної відповіді.

Такою ж дискусійною в історичній літературі є проблема походження держави у східних слов'ян: пропонуються норманська, хозарська, кельтська та інші концепції. В цілому існують вагомі підстави вважати виникнення Київської держави не досягненням якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії, обумовленої як внутрішніми чинниками економічного та суспільно-політичного розвитку місцевих племен, так і зовнішнім фактором норманського впливу. Роль *норманів* у подіях, пов'язаних з утворенням Давньоруської держави (скандинавське походження владної династії, присутність вагомого скандинавського елемента в давньоруській панівній верстві, участь норманів як найманців у воєнних походах київських князів, взаємовигідні й багатосторонні слов'яно-скандинавські стосунки і т. ін.) була значною.

Так чи інакше, київським русам доводилося виживати в степовому прикордонні, де їм загрожували печеніги, й налагоджувати непрості відносини з місцевими слов'янами. З одного боку, головним товаром русів були саме слов'янські раби, яких вони захоплювали або вигідно купували через місцеву слов'янську верхівку. Зі слов'ян руси

збирали натуральні побори для свого утримання. З іншого боку, їм була необхідна кооперація зі слов'янами, без якої невеличкому (хай і добре озброєному) колективу русів було складно виживати. В другій половині X ст. сила київських русів зростає й вони почали пряму експансію на слов'янські землі. Відома легенда з «*Повісті временних літ*» про те, як деревляни вбили Ігоря, й помсту Ольги. Попри значний відсоток вимислу легенда має реальну основу, підтверджену археологічно: близько 950 р. Іскоростень (Коростень), головний центр деревлян, згорів. Згодом нащадки Ігоря та Ольги поширили свою владу на всіх східних слов'ян і території до Балтики, Карпат, Верхньої Волги.

Джерела X ст. доносять до нас імена ватажків київських русів: Олега, що уклав торговий договір з Візантією 911 р.; Ігоря, що уклав аналогічний договір 944 р.; його дружини Ольги, яка охрестилася, здійснила візит до Константинополя 957 р. та відправила посольство до німецького короля Оттона I 959 р.; Святослава Ігоровича, що воював на Балканах з болгарами й візантійцями у 968–971 рр. Від Святослава очільники русі почали носити слов'янські імена. Це свідчить про інтеграцію русів до місцевого слов'янства й поступову їх асиміляцію. Їхніх володарів почали іменувати по-слов'янському — *князі*. Самі ж руси втратили зв'язок зі Скандинавією. А норманів, що прибували в Русь, з кінця X ст. називали новим словом — *варяги*.

Руси на сході Європи, зокрема в Україні, відіграли роль, аналогічну до ролі франків у Галлії. Вони дали назву країні й народу (Русь — країна, руси — народ), сформували державу з центром у Києві, склали кістяк її еліти.

Отже, *політичними передумовами* формування Європи як історичного феномену були виокремлення Східної Римської імперії (Візантії) (з 395 р.) та падіння Західної Римської імперії (476 р.); міграції германців, слов'ян і тюркських народів; утворення «варварських королівств» на колишніх римських теренах та варварській периферії, арабські завоювання (634–732 рр.). Важливим культурним фактором становлення середньовічної Європи було християнство. До *соціально-економічних чинників* можна віднести синтез пізньоантичних і варварських соціальних порядків; виникнення потужної аристократичної верстви, чия могутність спиралася на доходи з трансконтинентальних торгових шляхів та експлуатацію селян.

3.2. Західноєвропейський політичний процес X–XI ст. і давньоруська державність.

Русь у європейському культурно-політичному просторі

Утворення імперії Карла Великого стало фіналом доби «варварських королівств» на заході Європи. Її розпад ознаменував початок політичної роздробленості на континенті. В європейських державах затвердилася *васально-сеньйоріальна монархія*, ознаками якої були територіальне розмежування; послаблення центральної державної влади й посилення великих феодалів-землевласників на місцях; брак єдиного економічного простору (наслідок панування натурального господарства); феодалні війни та свавілля. Але водночас створювалися стійкіші моделі соціальних зв'язків

і державних структур. На початку X ст. на території колишньої імперії Каролінгів існувало декілька державних утворень: Західнофранкське королівство (Франція), Східнофранкське (Німецьке) королівство, Італійське королівство. Це були не монолітні держави з чітким адміністративним устроєм, а радше конгломерати володінь різного статусу й масштабу, які підпорядковувалися (часто — суто формально) верховному володарю.

За західною частиною колишньої держави франків у X ст. утвердилася назва *Франція* (країна франків). Її номінально очолював король зі спадковою владою. До кінця X ст. королями були представники династії Каролінгів. Але з 987 р. їх змінила династія *Капетингів*. Безпосередня влада короля поширювалася на невелике королівське володіння — *домен* з центром у Парижі. За його межами король визнавався сюзереном, тобто главою владної ієрархії, верховним суддею й арбітром, але не міг втручатися у внутрішні справи нижчих володарів. У X–XI ст. кілька герцогств і графств були державами в державі, з володарями, часом могутнішими й багатшими за короля.

До *королівського двору*, окрім родичів короля, входили домашні службовці й слуги, які вели поточні господарські та політичні справи в домені. Посадовці (*графі* і їх заступники), яких призначав король, виконували адміністративні, військові й судові функції на місцях. З XI ст. збір податків та командування гарнізоном і ополченням поклали на нову посадову особу — *прево*. Зі зміцненням центральної влади зросло значення *королівської курії* — зборів найвищої аристократії та церковних ієрархів, інструменту контактів і контролю короля над підлеглою знаттю. *Англія* як єдина держава постала 829 р., коли король Вессекса Екберт об'єднав кілька королівств англосаксів. До кінця XV ст. Англія пройшла такі основні етапи: 1) англосаксонська ранньофеодальна монархія (829–1066); 2) централізована сеньйоральна монархія (1066 — середина XIII ст.); 3) станово-представницька монархія (друга половина XIII ст. — XV ст.).

Англійське централізоване королівство утворилося після нормандського завоювання 1066 р. Особливостями його еволюції були 1) рання централізація, 2) відсутність політичної роздробленості та 3) швидкий розвиток станового представництва і обмеження королівської влади.

В монархії, яку побудували англосакси, король був верховним володарем, що очолював військо, карбував монету, встановлював мита, а потім і податки. Центром управління країною став королівський двір, де зароджувалися нові адміністративні посади. Було запроваджено поділ країни на *округи* (графства), поділені на сотні, а сотні — на десятки.

Втім, королівська влада була обмежена вищою радою аристократії («рада мудрих» із 30–100 осіб): короля, вищого духовенства, світської знаті, королівських посадовців. Цей орган, від якого залежав і король, вирішував питання війни й миру, міг обирати короля, формував вищий суд, обговорював та приймав закони, запроваджував податки.

В результаті розпаду імперії Каролінгів у середині IX ст. виникло *Східнофранкське* або *Тевтонське / Німецьке королівство*. Воно складалося з низки герцогств, утворених із земель старих германських племен.

У лютому 962 р. у Римі Папа коронував німецького короля Оттона I імператорською короною (Рис. 3.2.1¹). Оттон відновив традицію Карла Великого, ставши «імператором римлян». Так було створено Німецьку імперію (з середини XIII ст. — Священна Римська імперія). У першій половині XI ст. до імперії було приєднано Бургундію, Чехію, землі полабських і поморських слов'ян. Соціальні структури тут розвивалися дещо повільніше, ніж у Франції й Англії.

Формально главою держави був король, що міг стати імператором лише після коронації в Римі. Його владу обмежувала найвища аристократія. Не маючи великого домену, він не міг отримати вирішальної силової переваги над земельною знаттю. А це перешкоджало формуванню централізованої держави й абсолютної монархії. У Німеччині в Середньовіччі вона так і не склалася. Імперія була конгломератом територій без внутрішньої єдності, постійного війська, єдиних фінансів і податкової системи, а влада над її важливими частинами — Римом та Італією — трималася лише завдяки присутності німецьких військ. Управління країною історично будувалося за зразком франкської держави. З XI ст. найвпливовіші аристократи засідали в *королівській раді*, спільно з якою володар розглядав найважливіші питання.

Європейське середньовічне суспільство складалося з трьох основних категорій населення. Першою було духовенство, тобто «ті, що моляться»; другою — «ті, що воюють», тобто світська еліта, нобілітет (спадкова знать); третьою — «ті, що працюють» (селяни).

Серед християнського духовенства (Рис. 3.2.2) було «біле» (священники) і «чорне» (ченці або монахи, зокрема й ієрархи: архієпископи та єпископи). В католицьких країнах (офіційно християнська церква розділилася на православну й католицьку 1054 р.) піраміду церковної ієрархії очолював *Папа Римський*. Наступний щабель посідали *архієпископи*. Після них — *єпископи*, за ними — *абати* (настоятелі монас-

Рис. 3.2.1. Імператор Оттон I Великий

¹ «Оттон I Великий». Мініатюра из анонимной хроники, написанной для императора Генриха V. Ок. 1112/1114. Кембридж. URL : <https://tinyurl.com/wa862qa>

Рис. 3.2.2. Середньовічний клірик

ській країні попри спільні риси мала свої особливості. Так, у Франції, васали підпорядковувалися тільки безпосередньому сеньйору, тобто тому, від кого отримували фео́д, — землю під умовою воєнної служби (за принципом «васал мого васала — не мій васал»). На відміну від континентальних феодалів, англійські феодали були васалами безпосередньо короля, тобто так звана феодална драбина в Англії не складалася. Приблизно з XI ст. у середньовічній Європі усталився ритуал *інвеститури* — урочистого передання земельного володіння або посади, що закріплював васальну залежність.

У численних війнах формувалося середньовічне рицарство (шляхта), яке перетворилося на закритий військово-аристократичний стан. Спочатку терміном «рицар» (від німецького Ritter — вершник, французьке — *chevalier*, англійське — *knight*) називали воїна, що виконував васальну, найчастіше — кінну, воєнну службу. Пізніше термін поширився на весь стан «тих, що воюють» і став синонімом благородства й знатності.

Найнижчою й найчисленнішою категорією середньовічного суспільства були «ті, що працюють» — селяни. На межі X–XI ст. на землі працювали вже переважно залежні селяни, які за становищем поділялися на поземельно та особисто залежних. Для особисто залежних селян сеньйор був і суддею, і господарем, вони не мали права покинути його. В Північній Європі значну групу населення становили *вільні селяни* —

тирів), ще нижче — *священники*. В руках Папи Римського зосередилася не лише духовна, а й світська влада над європейськими монархами. Потужним церковним явищем стали монастирі (чоловічі й жіночі), які також відігравали важливу роль у розвитку освіти та економіки й технологій (володіли землями, тримали виноградники, майстерні).

У стані феодалів виникла своєрідна ієрархічна структура, сформувалася система васалітету. На верхній її сходинці був *король* — найбагатший власник землі і верховний володар. Наступну сходинку займали регіональні володарі — *герцоги, маркізи, графи*, які формально підпорядковувалися королю, але часто поводитися незалежно. За ними йшли їхні васали, *барони*, великі землевласники. Найнижчий щабель посідали *рицарі* — дрібні землевласники, що несли воєнну службу в своїх господарів (сеньйорів).

Система васалітету в кожній європей-

власники землі, які виплачували податок прямо володарю. Селянське господарство здебільшого було *натуральне* — майже все необхідне для життя селян і шляхти виробляли на місці.

Центральна Європа, яку (крім Угорщини) населяли переважно слов'яни, з деяким запізненням переживала подібні стадії еволюції соціальних і політичних структур, що й Західна Європа. Суттєву роль у цих процесах відігравали прямі впливи з заходу, входження країн до орбіти католицької церкви та політичні зв'язки з державою франків (пізніше — Німецьким королівством).

Першим великим ранньодержавним утворенням західних слов'ян була *Велика Моравія*, що існувала в IX ст. На початку X ст. вона дезінтегрувалася під ударами кочовиків-угрів, що проривалися в Паннонію (нинішня Угорщина). На колишній північно-західній периферії Великої Моравії, біля східних кордонів Східнофранкського (Німецького) королівства на межі IX–X ст. виникло *Чеське князівство*. В кінці X ст. воно перетворилося на сильну державу з центром у Празі, хоча було ще типовим «варварським королівством». Монархія в Чехії в IX–XI ст. була подібна до західноєвропейських зразків. На чолі держави стояв князь. Важливі посади при дворі обіймали князівські дружинники, які утворювали князівську раду. Іноді князь скликав палацові з'їзди. Держава поділялася на краї, де влада перебувала в руках каштелянів. Надалі, однак, Чехія зазнавала все більших німецьких впливів.

У другій половині X ст. утворилася *Давньопольська держава* на чолі з князем Мешком (960–992 рр.) і Болеславом Хоробрим (992–1025), яка об'єднала землі в басейнах річок Вісла та Одер. В наступні століття її політичний і соціальний устрій був архаїчнішим, ніж у Чехії (через слабші західні впливи), і більше схожим на ситуацію в Русі.

У X–XI ст. в Європі відроджувалися старі й виникали нові міста, які стають центрами політичного, економічного і культурного життя. Перші міста з'явилися в Італії та Франції, пізніше — на території Нідерландів, Англії, Німеччини. Тоді ж вони виникли на колишній варварській периферії Європи, зокрема в Польщі, Русі й Скандинавії. Загальними причинами виникнення міст були: 1) заснування володарських і магнатських фортець і замків, що ставали осередками міст; 2) розвиток ремесла окремо від сільського господарства; 3) активізація торгівлі; 4) формування центрів християнства (монастирів, місць паломництва).

В Західній Європі більшість міст належали землевласникам на рівні з сільськими поселеннями, але влада сеньйорів суперечила потребам ремісників і купців у вільній торгівлі й зниженні податків. Протистояння між міськими громадами та сеньйорами в X — XIII ст. називають *комунальним рухом*. У ньому можна виділити два основні етапи: 1) боротьба городян за звільнення від сеньйоріальної залежності, зменшення поборів і торгіві привілеї; 2) боротьба за міське самоврядування й політичні права: власні виборні органи влади, суди, ополчення, податки, скарбницю тощо.

Ті міста, які отримали самоврядування, називалися *комунами* (першими стали великі торговельні міста в Італії в XI ст. та міста півдня Франції). Найвищим органом

управління в них була міська рада — *магістрат* — з виборними членами. Голову ради в Англії та Франції називали *мер*, а в Німеччині — *бургомістр*. До відання комуни переходили власний суд, військове ополчення, самостійне розпорядження фінансами та встановлення податків, догляд за міською торгівлею.

Наймогутніші з міст-комун (Венеція, Генуя і Флоренція) стали *міськими республіками* зі своїми законодавством й адміністрацією, військом, правом карбувати монету, збирати мито тощо. Вони перетворилися на справжні територіальні держави, що вийшли далеко за межі міста.

Основною галуззю міської економіки було ремісництво. У більшості середньовічних міст Західної (лише з Пізнього Середньовіччя — Центральної та Східної) Європи ремісники однієї чи кількох споріднених професій об'єднувались у *цехи* — замкнуті організації (корпорації) в межах міста, створені для взаємодопомоги й усунення конкуренції. Кожен цех мав внутрішню ієрархію, власний статут, який жорстко регламентував увесь виробничий процес. Структура цеху включала майстрів, підмайстрів та учнів. Цех мав герб (Рис. 3.2.3¹), прапор, виступав як єдине ціле при вирішенні загальноміських проблем. Перші цехи виникли в Італії вже в X ст., у Франції, Англії й Німеччині — в XI–XII ст.

Вже в X ст. з'явилися і потім поширилися союзи купців одного міста — *гільдії*. Як і цехи, вони об'єднували купців за професійними інтересами, а також забезпечували членам монополні чи привілейовані умови в торгівлі, правовий захист, взаємодопомогу.

Східнослов'янські території (як, наприклад, і Скандинавія) були віддалені від головних європейських центрів цивілізації (Візантія, Італія, Франція), тож лише в X–XI ст. тут з'явилися ті форми політичного, соціального й культурного життя, які на заході Європи виникали ще в V–VI ст. і вже відмирили. Межа X–XI ст. — це час становлення у слов'ян ранньофеодальної *державності*.

Русь виникла на східній периферії Європи на межі зі світом степових кочовиків. Це було типове «варварське королівство». Але на відміну від держави франків (у Галлії), вестготів (в Іспанії) чи англосаксів (у Британії), Русь формувалася не на колишніх римських територіях з християнською писемною культурою, містами, дорогами, мережею маєтків, а на варварських теренах, де ці елементи цивілізації тільки виникали.

Ядром руської держави стали Київ і Середня Наддніпрянина — ареал дніпровських русів («Руська Земля»). Важливим зовнішнім чинником появи Руської Землі стала Візантія, як свого часу Рим для германців. Перші спроби русів поширити владу на навколишні слов'янські території та підняти свого ватажка на рівень визнаного володаря датовані серединою X ст. і пов'язані з іменем княгині Ольги. Вона хрестилася першою серед князів дніпровських русів, 957 р. здійснила дипломатичний візит до Константинополя (Рис. 3.2.4²), а 959 р. відправила посольство до німецько-

¹ Станкевичюс А. Как был устроен средневековый цех. URL : <https://tinyurl.com/wakcyu9>

² Крещение княгини Ольги в Царьграде. Миниатюра из Радзивилловской летописи, 15 век. URL : <https://tinyurl.com/s9aycao>

го короля Оттона I з проханням надіслати єпископа. Проте її плани створити християнську державу зазнали невдачі через те, що не були підкріплені достатньою військовою силою та соціальною підтримкою.

Значно успішнішим виявився онук Ольги — Володимир (980–1015). Після вдалого походу на візантійське місто Херсон (Корсунь) у Криму близько 988 р. він одружився з сестрою візантійського імператора Василя II, прийняв християнство і запровадив його як офіційну релігію в своїх володіннях. Володимир розширив та зміцнив кордони Київської держави, провів низьку ефективних реформ, змінив систему адміністративного управління, розпочав активне будівництво на Наддніпрянщині. Київ перетворився на справж-

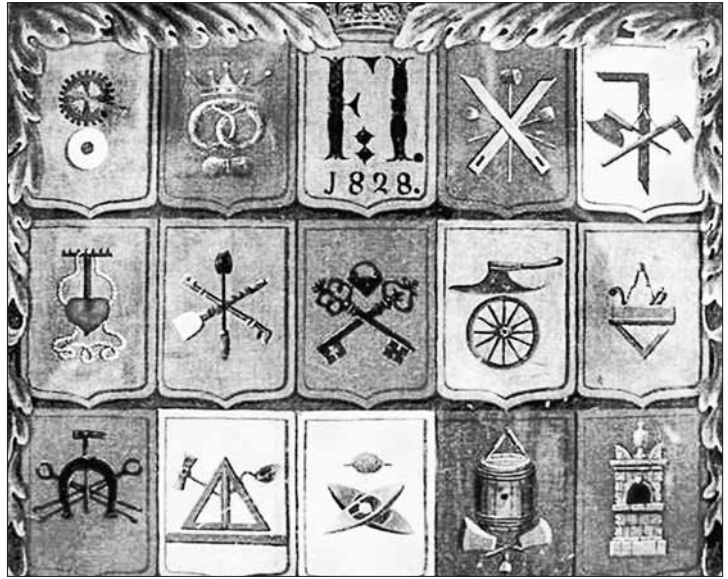

Рис. 3.2.3. Приклади цехових гербів

Рис. 3.2.4. Хрещення Ольги в Константинополі

не місто з міцними укріпленнями, довкола нього було зведено понад десяток великих і малих фортець («городів»), де розташовувалася військова дружина князя. Це давало можливість контролювати селян, на яких накладалася регулярна данина, а також торгівлю, від якої надходили великі прибутки через мита. З часом державна модель, що виникла в Київській Наддніпрянщині, поширювалася по Східній Європі (на захід, північ і схід), куди сягала влада руських князів — нащадків Володимира.

Зеніту могутності Київська держава досягла за часів князя Ярослава Мудрого (1019–1054). Він уклав збірник законів «Руська правда», ввів практику успадкування великокнязівського престолу за старшинством, призначив першого руського за походженням митрополита Іларіона, сприяв розвитку науки й культури, вів активну зов-

нішню політику. Русь утвердилася як ранньофеодальна монархія на засадах сюзеренітету-васалітету. В розвитку вона пройшла такі етапи: 1) виникнення і становлення (кінець IX–X ст.), коли сформувалася *дружинна форма державності* — княжа дружина була примітивним апаратом управління, судочинства й збирання данини; 2) піднесення та розквіту (кінець X — середина XI ст.) — час утвердження *централізованої монархії*; 3) політична роздрібненість (кінець XI — середина XIII ст.), коли одноосібна монархія поступово переросла у *федеративну* — сукупність самостійних чи напівсамостійних князівств, які проводять незалежну політику. З середини XII ст. Давньоруською державою спільно керували найвпливовіші й найсильніші князі — т. зв. *«колективний сюзеренітет»*.

Організаційною силою і формою руської державності був князівський рід Рюриковичів, що мав монопольне право на верховну владу. Князь був воєначальником, суддею, розпорядником землі. Князями народжувались, а не ставали. Кожен князь мав право на верховну владу, що неминуче вело до виникнення численних володінь («волостей») за кількістю князів. Хоча в XI ст. владний рід Русі налічував не більше за 10 дорослих представників, це виключало можливість одноосібної монархічної влади. У відносинах між собою князі керувалися родинними принципами (батько має владу над синами, старший брат — вищий за молодших, дядько опікується племінниками), адже справді становили єдину родину.

На вершині руського суспільства перебували князі — владний стан. Нижче йшли *бояри* або *княжі мужі* — ближнє оточення князів, що були його радниками. Бояри на початку отримували постійну частку від княжих доходів та виконання адміністративних повноважень, а пізніше все більше прибутків отримували від власних сільських угідь або садіб у містах. Ядро руських військ становили воєнні слуги князів та бояр, що залежали від своїх панів і виконували адміністративні функції в мирний час. У деяких містах (найяскравіше — в Новгороді) міська верхівка, купці й бояри, виборола у князів деякі політичні права і могла часом вибирати князя з кількох претендентів на зборах (вічі).

У давньоруську добу соціальна еліта на Русі тільки починала осідати на землю і ставати економічно незалежною від володарів. А отже, феодальні відносини, які вже закріпилися на той час у Західній Європі, розвивалися тут значно повільніше.

В руському суспільстві переважало вільне населення (*люди*) — мешканці сіл (*смерди*) і, меншою мірою, міст. Це були особисто незалежні селяни, ремісники, торговці, які сплачували князю данину або мита. Категорію залежного населення поповнювали люди, змушені працювати за наймом, відробляти борг або працювати на землі, орендованій у заможного власника (*закупи, наймити, рядовичі*). Часто вони втрачали особисту свободу і перетворюватися на рабів — *холопів*. Іншим джерелом поповнення рабів було взяття в полон або купівля у работоргівців. Таких рабів сукупно звали *челядь*. Рабів використовували як у домашньому господарстві, так і у великих аграрних угіддях, як і в державі франків, але рабство в Київській Русі не набуло значного поширення.

Цінну інформацію про структуру давньоруського суспільства містить «*Руська правда*» — збірник норм судочинства, схожий на західні «варварські правди» V–VIII ст., що почав формуватись у середині XI ст.

Окремою привілейованою категорією було духовенство, як і в західних християн, «чорне» й «біле». Церква в Русі до кінця XI ст. стала великим колективним землевласником, як це було в усій Європі. Київська митрополія була підпорядкована Константинопольському патріарху.

Соціальний лад Русі мав цілком європейські риси. Найближчі аналоги можна знайти в західних сусідів Русі (Польща) та у скандинавських країнах. Давньоруська модель державності знаходить паралелі в західних «варварських королівствах» Раннього Середньовіччя й синхронних державах Центральної Європи та Скандинавії: верховна влада належала харизматичному роду, всі члени якого мали виняткові права на спільну спадщину й ділили між собою землі. Інститут дружини, що оточувала князя й отримувала від нього доходи, а потім і землю, був загальноєвропейським явищем. Ключові соціальні й адміністративні руські терміни мають скандинавське чи болгарське походження. Появу руської держави та суспільства як такого підштовхнули панєвропейські процеси (діяльність норманів, поширення християнства).

Специфікою соціального розвитку Русі були величезні неосвоєні території, які довго можна було експлуатувати лише через данину й мита від далекої торгівлі, а не через облаштування маєтків та отримання доходів від залежного селянства.

Інтенсивний розвиток Чехії, Угорщини, Польщі й Скандинавії у X–XIII ст. забезпечило сусідство зі Священною Римською імперією, німецькими землями, що були джерелом технологічних, соціальних і культурних інновацій. На початках історії Русі аналогічну роль виконувала Візантійська імперія — найрозвинутіша країна тогочасної Європи.

Володимир і його спадкоємці намагалися копіювати зовнішні атрибути візантійської політичної культури: князівські палаци, трон, одяг, монети. Загалом візантійський вплив зовсім не визначав устрою Русі. Відносини з Візантією відіграли значно більшу роль у культурному розвитку Русі, особливо після прийняття християнства за Володимира. Втім, джерелом церковної книжності для Русі слугували Болгарія й слов'янські монастирі на Афоні й Моравії. На відміну від Західної Європи, яка через латину отримала доступ до всієї античної спадщини, Русь долучилася до цих скарбів дуже обмежено.

В X ст. торгівля та дипломатія Русі були зав'язані на Візантію. Про це яскраво свідчать візантійсько-руські торговельні договори 911 і 944 рр., а також поїздка Ольги до Константинополя й походи Святослава на Дунай.

Онук Володимира й син Ярослава Всеволод, як і його дід, одружився з візантійською принцесою. Від цього шлюбу народився один з найвидатніших київських князів Володимир Мономах. Нарешті, дочку Мстислава (сина Володимира Мономаха) віддали заміж за візантійського царевича Андроніка.

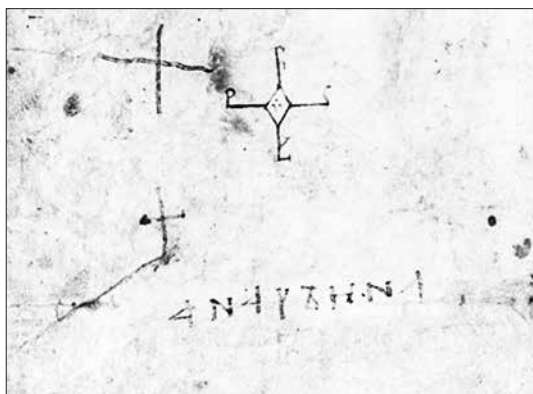

Рис. 3.2.5. Автограф Анни Ярославни

Втім, найвідоміші на сьогодні екзотичні шлюби: Анни Ярославни (Рис. 3.2.5¹) і французького короля Генріха I, Євпраксії Всеволодівни та німецького імператора Генріха IV або Володимира Мономаха і англійської принцеси Гіди.

Династійні союзи, незважаючи на конфесійну різницю, робили Русь невід’ємною частиною середньовічного світу.

Давньоруська держава перебувала на перехресті важливих торгівельних шляхів між багатьма країнами світу. Шлях з Києва вниз по Дніпру вів до Візантії, на північ через Новгород — до Скандинавії й північної Німеччини. Балто-чорноморська магістраль замикала на сході всю систему європейських торговельних шляхів. Один із найважливіших суходільних шляхів ішов від Києва через Краків і Прагу на захід, у південну Німеччину, до міста Регенсбурґа, важливого торгового центру на Дунаї. У Києві, Переяславі, Чернігові, Полоцьку, Новгороді й інших великих містах постійно були іноземні (зокрема, західноєвропейські — «латинські» — купці).

Київ бачив посольства Візантії і Германії, Польщі і Угорщини, Римського Папи. Окрім того, руські прочани відвідували не тільки Святу Землю, а й шановані християнські святині у Європі, зокрема в Італії та на Піренеях, що свідчить про відкритість і взаємопроникненість західноєвропейських і руського суспільств.

Таким чином, у X–XII ст. майже вся Європа досягла стадії цивілізації та опинилася в орбіті християнської культури. Щоправда, темпи розвитку різнилися: швидші у країнах «старшої Європи» (Західна та Південна), повільніші — в «молодшій Європі» (Центрально-Східна й Північна). Але глибокі й усе інтенсивніші зв’язки між країнами сприяли швидкому проникненню технологічних інновацій і культурних віянь. Східним форпостом Європи була Русь. Це був перший досвід державності для предків українців, час, коли закладалися підстави соціального та культурного розвитку українських земель.

Проте основним напрямком «шлюбної дипломатії» руських князів була не Візантія, а Центральна, Північна і (менше) Західна Європа. За підрахунками дослідників, за X–XIII ст. відбулося близько 200 шлюбів Рюриковичів, більшість — з представниками європейських владних родин. Водночас з кінця XI ст. шлюбними партнерами Рюриковичів часто ставали степові половці.

Найглибшими були зв’язки руських князів з найближчими сусідами — польськими Пястами й угорськими Арпадами.

¹ Автограф Анни Ярославни. URL : <https://tinyurl.com/rumvums>

3. Суспільство Високого Середньовіччя і початки централізації держав у Західній Європі (XII–XIII ст.). Роздробленість Русі й роль Галицько-Волинського князівства у політичному процесі Центральної Європи

У XII ст. в країнах Західної Європи (передусім, Англії, Франції, піренейських державах) зміцнюється королівська влада. Серед причин: 1) зростання королівського домену, перетворення короля на найсильнішого землевласника; 2) підтримка дрібних і середніх феодалів, що потерпали від сеньйорів; 3) формування бюрократії та фінансової системи, що дало королям змогу централізовано керувати великими територіями; 4) підвищення авторитету короля як найвищої судової інстанції; 5) підтримка з боку церкви; 6) союз короля з містами, які були надійним союзником у боротьбі проти великих феодалів; 7) зовнішні війни, що сприяли об'єднанню вищих і середніх верств суспільства довкола двору монарха.

Одночасно відбувалося становлення нових форм державної влади. Навколо короля формувалася королівська рада, створювалася система судочинства, впорядковувалися королівські податки, зростала кількість чиновників на місцях. Стани все активніше відстоювали власні інтереси, встановлювались якісно нові взаємини між королем і підданими. З XIII ст. виникали *органи станового представництва*, членами яких були представники *дворянства, духовенства й містян*. Як наслідок, утворилися *станові монархії* — форма держави, де поряд з королівською владою існувало станове представництво, а суспільство поділилося на закриті стани зі своїми особливими правами.

У Франції в XII–XIII ст. зміцніли адміністративна система й економіка. Верховним органом управління стала *королівська рада* — постійний орган, до якого входили наближені до короля аристократи і юристи. Почав збиратися *Королівський суд*, який вирішував фінансові й правові питання. В XIII ст. загалом сформувалися судові відомства, що опікувалися королівськими доходами. З'явилася судова палата (1260 р.), що стала апеляційною інстанцією. Франція перетворилася на «судову монархію», де кожне важливе рішення короля обґрунтовували юристи, знавці законів та фінансів, які розробляли і втілювали римське право на протигагу праву церковному й феодалному. Вони разом з принцами крові, васалами, котрих призначав король, входили до Королівської ради. На чолі адміністративних округів, на які був розділений домен, стояли *прево*. Округи об'єднувались у більші одиниці, очільники котрих, як чиновники короля, уособлювали адміністративну, судову та військову владу. Запроваджувалася державна служба замість приватної васальної. Встановлювались безпосередні васальні відносини між васалами васалів короля і самим королем — тим самим порушувався принцип «васал мого васала — не мій васал».

У XIII ст. в Англії склалися передумови для переходу до централізованої монархії зі становим представництвом. В результаті виступу баронів за участю рицарів (Рис. 3.3.1¹)

¹ A medieval knight & horse depicted on a 13th century French bible (Morgan M.969 Bible with prologues, Folio 346v-2). URL : <https://tinyurl.com/vb8pcdq>

Рис. 3.3.1. Рицар XIII ст. на коні

і городян проти посилення судових, військових і фінансових прерогатив короля Іоанна Безземельного (1199–1216), у червні 1215 р. було прийнято *Велику хартію вольностей*, яка поклала початок практиці суспільного договору в західноєвропейських суспільствах. *Хартія* зафіксувала права феодалів й городян та обмежила можливості короля втручатись у справи станів. За містами і купцями підтверджувалися їхні давні вільності й звичаї, заборонялися незаконні збори та мита; впорядковувалася діяльність судово-адміністративного апарату; заборонялися арешт, вигнання, конфіскація майна, інакше як за рішенням суду присяжних.

Велика хартія вольностей, віддзеркаливши компроміс між королем і баронами загалом, мала прогресивне значення для подальшого розвитку країни. Вона досі є чинною та вважається найстаршим складником некодифікованої британської конституції. Дослідники відзначають неоднозначність хартії: з одного боку, вона обмежила королівську владу, поставивши її під контроль феодалів (баронів), закріпила баронську олігархію; з іншого боку, в довгостроковій перспективі започаткувала розвиток

правової держави в Англії, наблизила встановлення конституційної (парламентської) монархії.

1258 р. після виступів баронів, було прийнято так звані *Оксфордські провізії*, що ставили володаря під контроль баронів (*баронська олігархія*), а для рішення найважливіших питань тричі на рік або частіше повинна була збиратися *Велика рада магнатів* (27 осіб).

1259 р. *рицарі та міщани* виступили проти короля й змусили його підписати *Вестмінстерські провізії*, котрі захистили їх як від свавілля великих феодалів, так і від адміністрації короля. Та ці документи не припинили протистоянь, які 1263 р. призвели до громадянської війни. Її підсумком стало скликання 1265 р. першого в історії Англії *станово-представницького органу* — *парламенту*, який остаточно утвердився за

Рис. 3.3.2. Едуард I Довгоногий

Едуарда I (1272–1307 рр.) (Рис. 3.3.2¹).

Спочатку парламент був однопалатним і складався з 534 осіб: світські й духовні феодалі, яких особисто запрошував король (130 представників), 74 рицарі — представники від 37 графств (по два рицарі) і 330 представників (по два від 165 міст). З 1295 р. Парламент став збиратися регулярно, 1297 р. він отримав право встановлювати податки, а згодом — затверджувати бюджет.

Подібні процеси відбувалися в Іспанських королівствах і в низці держав Північної Європи. В XIII ст. органи станового представництва — трьохпалатні *кортеси* (Рис. 3.3.3²) (від слова «корт» — королівський двір) виникли в Кастилії, Арагоні, Португалії та Наваррі. В Данії для вирішення найважливіших державних справ з 1282 р. щорічно скликала загальна рада держави, що складалася з магнатів. У Швеції 1284 р. теж стала скликатися рада зі світських феодалів і єпископів.

Рис. 3.3.3. Кортес Каталонії

¹ Sedilia at Westminster Abbey, erected during the reign of Edward I (1272–1307); see also the cover image and commentary from «Edward I», by Professor Michael Prestwich. URL : <https://tinyurl.com/w6wu5un>

² The Corts of James I. URL : <https://tinyurl.com/to7sqmm>

Станово-представницькі інституції відіграли вагомую роль у консолідації західноєвропейських країн, сприяли посиленню державної централізації й подоланню по-сепаратистському налаштованої знаті.

В той час, коли у Франції, Англії, на Піренеях і в Скандинавії формувалися централізовані монархії, у Німеччині політична роздробленість посилювалась. Це пояснювалося тим, що: 1) до складу Священної Римської імперії в XII ст. входили землі власне Німецького королівства та новоприєднані землі, які мали свою економічну і культурну специфіку й істотно відрізнялися рівнем і спрямуванням розвитку; 2) влада імператора послабилася внаслідок намагання оволодіти Італією; 3) імператор утратив колишній вплив на церкву через суперечки з Римом за інвеституру, підпорядкування собі світської влади, зростала його залежність від знаті, яка стала на шлях створення територіальних князівств. Унаслідок цього централізована монархія в середньовічній Німеччині не утвердилася; 4) міста потребували підтримки германських імператорів у боротьбі з сеньйорами й надання їм права самоврядування.

У XII ст. почало складатися спеціальне міське право, основою якого для більшості міст Німеччини, Центрально-Східної та Північної Європи стало *Магдебурзьке право* (бере початок з 1188 р., коли міщани Магдебурга отримали таке право від свого сеньйора). Воно передбачало право міст на самоврядування, власний суд, земельну власність, різноманітні пільги в торгівлі та промислах, а також звільнення від феодалських повинностей. В Італії, Франції та Піренейських містах існували інші різновиди самоуправління комун (Рис. 3.3.4¹), які розвивались уже в попередній період.

У XII–XIII ст. міста об'єднувались для захисту своїх інтересів. Так, у торгівлі на Балтійському та Північному морях важливе значення мали міста союзу під назвою *Ганза*, котрий створило в середині XIII ст. купецтво північнонімецьких міст. Він переважно вів посередницьку торгівлю, транспортуючи та збуваючи товари на ринках різних європейських країн. Головним містом Ганзи став Любек.

У різний час до союзу входило від 50–60 до 100 міст Північної Німеччини, Східної Балтії й земель Нижнього Рейну, які організували спільне карбування монет, утворили спільний військовий флот і торговельні поселення в іноземних портах від Лондона до Новгороду. Поступово Ганза утвердила монополію в торгівлі між Нідерландами, Англією, скандинавськими країнами й північною Руссю (Новгородом). Вона відіграла величезну роль у політичному житті сусідніх держав, вела війни, уклала союзи.

Отже, в зазначений період однією з визначальних рис політичного розвитку Європи було виникнення централізованих держав у Західній і Північній Європі, становлення органів *станового представництва (парламентів)*.

Русь у XII — першій половині XIII ст. була конгломератом земель-князівств. Обсяг безпосередньо керованої з одного центру території був відносно незначний через нерозвинені адміністративні структури. Найстаршою й символічно вищою за інші була Руська (Київська) Земля з центром у Києві, що тоді охоплювала Правобережжя Середнього Дніпра. Лівобережжя займали Чернігівська (Чернігово-Сіверсь-

¹ Турский обол Роберта III и Роберта IV. URL : <https://tinyurl.com/s7rfkl8>

ка) та Переяславська земля. Всього на той час можна виділити 12–13 земель, більшість яких ділилися на волості. За винятком Київської, Переяславської та Новгородської (Новгородсько-Псковської) земель, у кожній землі сидів свій князівський клан. Найсильніші були князі-нащадки Володимира Мономаха: волинські, смоленські й

Рис. 3.3.4. Турський обол Роберта III і Роберта IV (1260–1307)

суздальські, а також чернігівський клан (Ольговичі). Вже в XI ст. окремий князівський клан утвердився в Галицькій землі (Ростиславичі). Долю Києва й усіх україно-руських земель у середині — другій половині XII ст. визначала взаємодія волинських, смоленських і чернігівських князів (суздальські князі теж впливали на політичну ситуацію в регіоні, але не претендували на панування у Києві).

Становище різко змінилося між 1198 і 1201 рр., коли помер останній галицький князь, а волинський князь Роман Мстиславич зайняв галицький престол. Зміна балансу сил спричинила довгу боротьбу, яка з перервами тривала аж до монгольської навали 1237–1241 рр.

На початку 1200-х Роману вдалося не тільки ненадовго об'єднати під своєю владою Волинь і Галичину, а й посадити лояльного князя у Києві. Проте 1205 р. Роман загинув у Польщі, залишивши двох малолітніх синів: Василька й Данила.

В боротьбі за Галичину, що розгорнулася з новою силою, в Галичі вперше запанувала інша династія. 1215 р. Папа Римський коронував угорського принца Коломана як короля галицького. Втім, утриматись у Галичі ні Коломан, ані пізніше його брат Андрій не змогли. Тим часом Василько й Данило Романовичі утвердилися на своїй отчині — Волині, а під кінець 1230-х рр. Данило опанував Галич. При цьому йому, як раніше Роману, довелося вести жорстоку боротьбу з сильним і непокірним галицьким боярством.

Утім, повноцінно володіти Галичем волинські князі так і не змогли через монгольську навалу: вони були змушені визнати зверхність володарів новоствореної степової імперії — Золотої Орди. Свою нову резиденцію Данило розбудував у місті Холм на західній Волині, на русько-польському прикордонні. Окрім того, на межі Галичини й Волині він заснував Львів, на честь свого сина Лева.

Данило неодноразово робив спроби заручитися підтримкою Папи Римського проти монголів, організувати спільний з європейськими сусідами хрестовий похід. Взамін, однак, Папа вимагав, аби князь перейшов у католицтво, на що Данило не міг погодитися. За не цілком зрозумілих обставин 1253 р. в північному прикордонні

Рис. 3.3.5. Реконструкція корони Данила Галицького

ному містечку Волинського князівства — Дорогочині — папський посланець Опізо коронував князя Данила королем Русі (Рис. 3.3.5¹). Його особистий статус це підвищило, і в пам'яті нащадків він залишився як «король Данило», хоча інституційних змін в устрій Галицько-Волинського князівства коронація не принесла.

Галичина й особливо Волинь були тими українськими землями, які відносно менше потерпіли від монгольського удару та зберегли давньоруські політичні структури й автономну князівську владу (Київ, Чернігів і Переяслав та більшість міст і фортець Наддніпрянщини було вщент зруйновано, князівська влада й управлінська система занепала). Влада галицько-волинських князів була спадковою і обмежувалася радою бояр, яку скли-

кали найвпливовіші бояри (особливо в Галичині, де боярський стан сформувався з місцевої земельної аристократії). *Виче* як пряме воле- і правовиявлення мешканців не мало чітко визначених повноважень і компетенції; скликалося стихійно. Поступово його роль занепала; у другій половині XIII ст. як і в Західній Європі, цей елемент політичної структури еволюціонував у бік міського самоврядування, закріпленого Магдебурзьким правом.

З середини XIII ст. при дворах волинських князів з'явилися інновації-запозичення з заходу (передусім, Угорщини): посади *печатника* (канцлера) і *дворського* (палатіна). В кінці XIII ст. писемний документообіг увійшов у практику.

Тісне сусідство і (в умовах розриву зв'язків з іншими руськими землями) все глибша інтеграція з Угорщиною та Польщею перетворили Галичину й Волинь на частину центральноєвропейського регіонального політичного простору. Князі-нащадки Романа Мстиславича підтримували взаємини з володарями Польщі, Угорщини, Литви, Австрії, деяких німецьких князівств, Німецьким орденом.

Виявом цих відносин були династійні шлюби членів волинської княжої родини з представниками сусідніх владних родин. Дружиною Василька Романовича була представниця польських Пястів. Другою дружиною Данила була сестра фундатора Литовської держави — князя Міндовга. Лев Данилович узяв шлюб з дочкою угорського короля Бели IV.

Демонстрацією «західних» амбіцій волинських князів став шлюб Романа Даниловича з австрійською герцогинею Гертрудою, представницею відомого в Європі ста-

¹ Грандіозний проект короля Русі. URL : <https://tinyurl.com/ssveazt>

ровинного франкського роду Бабенбергів і спроба, хоч і невдала, посадити його на австрійський герцогський трон. Романовичі та їхні нащадки періодично брали участь у внутрішніх конфліктах польських князів, протидіяли наближенню володінь орденських рицарів до своїх кордонів, активно втручалися в литовські справи.

Галичина й Волинь розташовувались на перехресті торгових шляхів, які проходили до Польщі, Угорщини та інших країн Європи. Через них пролягав значний відрізок важливого шляху з Балтики до Чорного моря, що йшов по річках Віслі, Бугу і Дністру. Торгівля велася з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією, Фландрією.

Відновлення й заснування нових міст сприяло переселенню з заходу міських колоністів: німців і євреїв. Разом з німцями до українських міст приходили міське («німецьке») право і самоврядування.

До кінця XIII ст. волинські князі підтримували контакти з іншими руськими землями. В першу чергу — з нащадками чернігівських князів, які після розгрому головних міст своєї землі перебралися північніше, до Брянська. Князь Володимир Василькович був одружений з дочкою брянського князя. 1283 р. Юрій, син Лева Даниловича, взяв шлюб із князівною з роду тверських князів — майбутніх суперників Москви. Найближчими сусідами волинських були пінські князі (сучасна південна Білорусь, частково північне українське Полісся), які визнавали зверхність перших.

Контакти зі східно- й північноруськими землями занепали з 1299 р., коли київський митрополит Максим утік з Києва через татарську загрозу й перебрався до міста Володимир у Суздальській землі. Це призвело до втрати церковної єдності руського простору і організації 1303 р. Галицької митрополії для Галичини та Волині (щоправда, ненадовго).

Відомими галицько-волинськими князями першої чверті XIV ст. були Юрій Львович та його сини: Андрій і Лев. Останні загинули 1323 р. бездітними, пряма чоловіча лінія Рюриковичів обірвалася.

Отже, завдяки Галицько-Волинському князівству не було перервано державність на українських землях між монгольським завоюванням середини XIII ст. і поширенням сюди Корони Польської та Великого князівства Литовського в середині XIV ст. Сто років після занепаду Києва Волинь і Галичина продовжували давноруську державну традицію.

Таким чином, у середньовічну епоху сформувалася сучасна європейська цивілізація, виникла більшість європейських народів, держав і міст, зародилися та оформилися національні мови та культури. Соціальний і політичний середньовічний досвід заклав основи парламентаризму й західноєвропейського демократичного суспільства. Цей період у Європі характеризується розвитком богослов'я, виникненням католицької та православної церков; поширенням книгодрукування, університетів і шкіл, створенням високих взірців літератури й мистецтва, історико-філософської думки. Невід'ємною складовою цієї цивілізації були Київська Русь та Галицько-Волинське князівство.

За часів Раннього й Високого Середньовіччя Україна в силу свого географічного і геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азійсько-степового та візантійського культурних кіл, але завжди залишалася частиною європейського світу.

Порівняльна характеристика розвитку політичних і соціальних структур та культурних моделей, які створили народи Європи й український народ на всіх етапах розглянутого періоду, від «варварських королівств» до пізньосередньовічних централізованих держав, свідчить, що Україна цілком вписувалась у контекст середньовічної європейської історії. Специфічними рисами української історії тієї доби була належність до православної частини Європи, кириличної книжної культури та сусідство зі степом. Монгольські завоювання XIII ст. завдали суттєвого удару україно-руським землям, призвели до політичного послаблення й культурного занепаду. Разом з тим, це створило передумови для включення українських земель (передусім західних) до складу західних держав-сусідів (у першу чергу — Корони Польської), а отже швидшій вестернізації.

1. Визначте політичні, соціально-економічні чинники формування Європи як історичного феномену в добу раннього Середньовіччя (V–IX ст.).
2. Розкрийте роль церкви у творенні ранньосередньовічних європейських суспільств і культури.
3. Охарактеризуйте розселення слов'ян: хронологія, територія, перші слов'янські держави.
4. Проаналізуйте основні риси феодального ладу Західної Європи на кінець XI ст.
5. Яку роль виконували цехи й гільдії у розвитку середньовічних міст?
6. Охарактеризуйте вектори зовнішніх зв'язків Київської Русі кінця X — середини XIII ст.
7. Розкрийте участь галицьких і волинських князів у політичних процесах Центральної Європи.
8. Дайте характеристику наслідкам монгольського завоювання Русі.
9. Яким був внесок середньовіччя в розвиток європейської цивілізації?

Бенефіцій — пожиттєве земельне володіння, отримане від правителя або сеньйора на умовах несення його власником (бенефіціарієм) військової або адміністративної служби.

Васал — особа, яка несла військову служби на користь сеньйора та взамін отримувала земельне володіння.

Велике переселення народів — умовна назва кількох міграційних хвиль у Європі IV–VI ст.

Ганза — торгово-політичний союз північнонімецьких міст, який почався з угоди 1241 р. між містами Любек і Гамбург для спільного захисту морського шляху між Балтійським та Північним морями й спільного представництва в іноземних містах.

Гільдії — купецькі товариства взаємодопомоги, які вперше згадуються у VIII ст.

Домен — частина спадкових земельних володінь феодала, яка не передавалася васалам, і з якої доходи йшли на утримання двору феодала та його бойової дружини.

Єресь — релігійні переконання, що суперечать догматам офіційної церкви.

Інвеститура — церемонія введення васала у володіння феодем чи бенефіцієм шляхом вручення символічного предмету, що демонструє право на нерухоме майно чи землю.

Сеньйор — власник сеньйорії з правом адміністративної, судової, фіскальної та військової влади на своїх території, наслання якої він мав захищати.

Феод — приватна земельна власність або фіксовані доходи (в натурі чи грошах), які надходять з певної території, які надавалися сеньйорами (сюзеренами) своїм васалам за умови виконання служб на користь сюзерена — військової, адміністративної, судової чи придворної.

Феодалізм — система юридичних стосунків на основі феодів-ленів. Спочатку цим терміном визначався тип власності, пізніше його стали застосовувати більш широко, в тому числі для характеристики суспільно-політичних відносин і відповідного етапу соціально-економічної історії людства.

IV–VII ст. — Велике переселення народів.

395 р. — розділення Римської імперії на Східну та Західну.

476 р. — падіння Західної Римської імперії.

Кінець VIII — початок XI ст. — епоха вікінгів.

839 р. — перша точно датована згадка слова «русь» — візит русів до двору імператора Людовика Побожного.

860 р. — похід русів на Константинополь.

911 р. — торговий договір Візантії з руссю — перший документ, що засвідчив існування дніпровських русів.

962 р. — заснування Священної Римської імперії.

988 р. — умовна дата хрещення Володимира Великого і його шлюбу з візантійською принцесою Анною.

1054 р. — розділення християнської церкви на православну (східну) і католицьку (західну).

1188 р. — перший привілей на міське самоврядування м. Магдебурга.

15 червня 1215 р. — Велика хартія вольностей в Англії.

1240 р. — монголи взяли Київ.

1241 р. — угода Любека з Гамбургом. Початок Ганзи.

1253 р. — коронація Данила Романовича.

1265 р. — виникнення парламенту в Англії.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Історія Західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія. К. : Либідь, 2005. С. 5–9, 15–85, 89–165, 171–193, 255–264, 290–401, 407, 468–470, 475–476, 485–488.

Історія України: Джерельний літопис / за ред. В. І. Червіна, М. І. Обушного. 2-ге вид., випр. й допов. К. : КВІЦ, 2012. С. 100–120.

Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. М., 2009–2010. Т. 2. С. 131–182, 234–246; Т. 3. С. 24–35, 43–49, 65–95, 100–108, 167–208; Т. 4. С. 17–22, 36–50, 55–84, 122–152, 166–188, 296–326.

Основна література

Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків. Курс лекцій. У 2 т. Т. 1. Раннє Середньовіччя. Чернівці : Наші книги, 2010. С. 31–71, 72–131, 132–193, 194–243, 257–273, 370–392.

Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків. Курс лекцій. У 2 т. Т. 2. Високе і пізнє середньовіччя. С. 15–30, 41–90, 124–152, 177–202, 223–237, 268–293, 311–319, 322–337, 369–391, 437–460.

Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 20–79.

Додаткова література

Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів / За ред. Л. В. Войтовича. Львів : Тріада Плюс, 2010. С. 22–118, 135–145, 148–167; 176–196, 204–235, 237–250, 258–267, 290–301, 358–354, 399–424.

Історія західних і південних слов'ян. (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В. І. Ярового. К., 2011. Розд. II. Західні та південні слов'яни в добу середньовіччя. С. 72–90, 117–143, 172–176, 201–217, 222–227, 240–248, 254–258, 270–276, 281–288.

Кудряченко А. І. Київська Русь в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. К. : Фенікс, 2009. С. 119–141.

Ле Гофф Ж. Рождение Европы. СПб., 2008. С. 11–81.

Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К. : Перун, 1996. С. 8–250.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001. С. 5–95.

Електронні ресурси

Велике переселення народів. Загибель Римської імперії URL : <https://tinyurl.com/y9oq7m8w>

Візантійська імперія після 1261 р. URL : <https://tinyurl.com/ya54zdc2>

Європа в першій половині VI ст. Варварські королівства. URL : <http://ukrmap.su/ru-wh7/420.html>

Європа в IX–XI ст. Походи норманів. URL : <http://ukrmap.su/uk-wh7/424.html>

Європа в XI–XIII ст. URL : <http://ukrmap.su/uk-wh7/425.html>

Київська Русь за правління Ярославичів. URL : <https://tinyurl.com/y9ehqo24>

Київська Русь за часів Володимира та Ярослава Мудрого. URL : <https://tinyurl.com/yb847whh>

Політична роздробленість Давньоруської держави. Утворення Галицько-Волинського князівства. URL : <https://tinyurl.com/yaqb5kuq>

Русь за правління Ігоря, Ольги, Святослава. URL : <https://tinyurl.com/y8eozlay>

Руські князівства в XII–XIII ст. Монгольська навала. URL : <https://tinyurl.com/y8vzrhp2>

Слов'яни та їх сусіди. URL : <https://tinyurl.com/ycv5vnsu>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

«Війна з готами» Прокопія Кесарійського

Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві [демократії]... Вони вважають, що один тільки бог, творець блиска-

вок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди... Вони шанують річки, і німф, і всякі інші божества, приносять жертви всім їм... Живуть вони в жалюгідних хатинах, на великій відстані один від одного, і всі вони часто міняють місця проживання... У тих і інших одна і та ж мова, досить варварська... Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри і волосся у них дуже білий або золотистий і не зовсім чорний...

З «Війни з готами Прокопія Кесарійського.
URL : <https://tinyurl.com/te93zh4>

Константин VII Багрянородний «Про управління імперією»¹

Костянтин VII Багрянородний (чи Порфирогенет) жив і правив (зі співволодарями в 908–945 рр. і єдиновладно в 945–959 рр.) у добу розквіту Візантії. В цій праці примітні розділи, присвячені ролі династичних шлюбів у системі міжнародного права, уявленням про головну роль Візантії як спадкоємиці Риму в міжнародних правових відносинах і в ієрархії держав. (С. Карпов)

[...] Ніколи василевс ромеїв нехай не зрідниться шлюбом з народом, котрий дотримується особливих та чужих звичаїв, порівняно з ромейським устроєм, а особливо з іновірним і нехрещеним, хіба що тільки з франками.

[...] хто наважиться на таке, того слід розглядати як порушника батьківських заповітів та царських постанов, як чужого сонму християнському — і він має зазнати анафемі. [...] Оскільки кожен народ має різні закони й устрої, він має дотримуватися власних порядків та союзи для змішування життя укладати й створювати всередині того самого народу [...].

*Константин Багрянородний. Об управлении империей /
Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева.
М., 1989. С. 59–63.*

«Салічна правда»

XV. Про вбивства або якщо хто-небудь украде чужу дружину. 1. Якщо хто-небудь позбавить життя вільну людину або умикне чужу дружину від живого чоловіка, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол. (солід — золота монета, денарій — срібна монета, що становить 1/40 соліда)

LIV. Про вбивство графа. 1. Якщо хтось позбавить життя графа, присуджується до сплати 24 000 ден., що становить 600 сол.

*Історія західноєвропейського середньовіччя: Хрестоматія.
К. : Либідь, 2005. С. 41–84.*

Візантійський землеробський закон (збірник норм візантійського права VII–VIII ст.)

59. Той, хто рубає або вириває чужі плодоносні виноградні лози, хай буде покараний відсіканням руки і відповідь за збитки. 64. Ті, які підпалюють тік або стоги з ворожої помсти, хай будуть віддані спалюванню. 66. Ті, хто руйнує чужі будинки

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

самовільно (...) хай підлягають відсіканню руки. 68. Той, хто захоплений в житниці під час крадіжки зерна, хай буде висічений вперше сотнею батогів і відшкодує збитки обкраденому; якщо удруге виявиться таким, що робить те ж саме, хай буде покараний биттям і відшкодує в подвійному розмірі вкрадене; якщо ж і в третій, хай буде заслплений.

Візантійський землеробський закон.

URL : <https://tinyurl.com/qmssdct>

Капітулярій Карла Великого про помістя (початок IX ст.)¹

36. Щоб ліси та заповідні хащі наші добре охоронялись; і (...) полям заростати лісом не давали; а де мають бути ліси, ніяк не допускати їх вирубувати й нищити; звірів же в заповідних хащах наших пильно охороняти; дбати також про соколів і яструбів для нашої справи; і оброки, належні за це, старанно збирати. Управителі, а також старости й люди їх, якщо ганятимуть свиней на випас у наш ліс, хай самі перші платять належну десятину, подаючи тим добрий приклад, щоб потім і інші люди їх десятину платили повністю.

Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. М. П. Грацианського, С. Д. Сказкина.

Т. I. М., 1951. С. 143–150.

Беда Вельмишановний. Церковна історія народу англів²

Беда Вельмишановний — видатний середньовічний богослов і історик Британії. В цій праці, завершеній 731 р., він відтворює картину союзу народів Англії та об'єднує різні групи народностей під ім'ям «gens Anglorum» («народ англів»).

Спочатку на острові мешкали тільки бритти, від котрих він і отримав своє ім'я... Після того як вони заволідали більшою частиною острова, починаючи з півдня, зі Скіфії в море вийшли пікти на кількох кораблях (...) і розселились у північних областях острова (...) У піктів не було дружин, тож скотти дали їм їх за однієї умови, що королів вони повинні вибирати не за чоловічою, а за жіночою лінією; відомо, що цього звичаю пікти дотримуються досі. З плином часу в Британії слідом за бриттами та піктами з'явився й третій народ — скотти, які прийшли в область піктів з Ібернії зі своїм вождем Ревдою та миром або мечем набули земель, котрими володіють досі.

Беда Достопочтенний. Церковная история народа англвов.

СПб. : Алетейя, 2003. С. 8–9.

Повість временних літ про слов'ян

...слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич.

К. : Дніпро, 1989. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/lit01.htm>

¹ Переклад з російської С. Ю. Боевої.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

Єпископ Адальберон Ланський про три стани (XI ст.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три ... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

Єпископ Адальберон Ланський про три стани (XI ст.).

URL : <https://tinyurl.com/v5xquoa>

Опис Києва Тіммара Мерзбургського, 1018 р.¹

Місто ж Китаву, надзвичайно могутнє, за вказівкою Болеслава тривожать частинами нападами ворожі печеніги, й воно спустошується від сильної пожежі. Його, втім, захистили мешканці, але незабаром воно відчинило свої ворота іноземним воїнам; бо його покинув його король, котрий утік, воно прийняло Болеслава 14 серпня й давно втраченого володаря свого Святополка. Милістю останнього й страхом перед нашими всю цю країну було навернено [до покори]. Архієпископ того міста з мощами святих та іншими різними цінностями вшанував тих, хто прийшов, у соборі святої Софії, який минулого року, на жаль, згорів унаслідок нещасного випадку. Там була мачуха названого князя, дружина та 9 його сестер, з однією з котрих, як він уже раніше хотів, старий розпусник Болеслав [...] беззаконно одружився, забувши про свою дружину. Там йому показали незрівнянно багату скарбницю, більшу частину якої Болеслав роздав своїм союзникам і прибічникам, а решту відправив на батьківщину. В допоміжних військах названого герцога було з нашої країни 300 чоловік, 500 угорців, а печенігів 1000 воїнів. Усіх їх відпустили додому лише тоді, коли названий [володар зрадив, що місцеві мешканці прийшли, виявивши вірність йому]. В цьому величезному місті, яке є столицею того царства, є понад 400 церков і 8 базарів, а мешканців — невідома безліч [...].

Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. I.

Середина IX — первая половина XII в. М. Институт истории АН СССР. 1989. С. 68–69.

Правда Руська

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воеводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися (...)

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолоудин, то 40 гривень.

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного [11] 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового (нечиновну, просту людину. — В. Я.) 5 гривень, так само і за боярського.

28. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, у кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою, а позивачу своє наявне забрати, а що вже пропало, то того домагатись повернення через наступні оскарження, а покупцю краденого оскаржити повернення своїх кун, якщо не знає, у кого купив. Коли ж із часом довідається, у кого купив, то цей має сплатити куні покупцеві краденого і за те, що в нього вже пропало, позивачу, і князю — продажі.

Правда Руська / Пер. В. Яременка [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К. : ВУАН, 1935. Ред. IV. С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.)

Повість временних літ

Хрещення Русі

[...] Охрестився ж він у церкві святої Софії, їсть церква та в городі Корсуні [...] А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

[...] І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах...

Правління Ярослава Мудрого

У РІК 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини 1.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці | стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Воло-

димирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [і] говорив: «Я, премудрість, вселила порад, і розум, і тям, я призвала страх господній; у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть благодать» 2. Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [іх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку з майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг-[диявол] ремствував, що його побіждають новії люди християнськії.

Початок княжіння Володимира, сина Всеволодового

...з честю великою. [і] сів він на столі отця свого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся.

Половці ж, почувши про смерть Святополкову і зібравшись, прийшли до [города] Вири. Володимир тоді, зібравши синів своїх і синівців, пішов до [річки?] Виру і з'єднався з Олегом [Святославичем]. А половці втекли.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Святослава в Переяславлі, а [другого сина], Вячеслава, в Смоленську.

*Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич.
К. : Дніпро, 1989. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/lit13.htm>*

Графіті Софії Київської¹

Графіті № 141 (табл. XXIII, 1), XII ст.

Опублікував С. Висоцький

Матір Божа, {поможи} Ігнатію, Петру, Роману, Андрію та Марії.

*Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 1.
К. : Горобець, 2009. С. 33.*

Запис 1093 р. про смерть князя Ростислава Всеволодовича

¹ Переклади С. Висоцького, В. Корнієнка, В. Німчука.

Місяця травня у 26-те утонув князь...

Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 1. К. : Горобець, 2009. С. 411.

Графіті № 1168 (табл. XXIV), середина XI ст.

Опублікував В. Корнієнко.

Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона.

Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 2. К. : Горобець, 2010. С. 19.

Графіті № 33 (табл. XIV), XII ст.

Опублікував С. Висоцький, реконструкцію тексту коригував В. Німчук.

Господи, поможи рабу своєму Андрієві, багатому гріхами, бідному добрими ділами.

Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 3. К. : Горобець, 2010. С. 16.

Графіті № 1644 (Табл. XLI, 1), XII ст.

Анаргіри святі, через що так багато гріха?

Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 3. К. : Горобець, 2010. С. 35–36.

Лист Говенової вдови до Нежничка (1110–1124) на бересті

Від Говенової [вдови] до Нежничка. дай шістдесят кун платні за перевезення лодіями. [Так] сказав Говен перед смертю, а піп записав. Дай [їх] Луці. якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму.

Мельник Р. І. Берестяні грамоти XII століття // Архіви України. 2011. № 5(275). С. 191–195.

Поезія вагантів

Бідний студент (фрагменти)¹

1. Стану я духовного.
Злидень поміж вами,
Для страждань народжений
Плентаюсь світами.
2. Я до всіх премудростей
Прагнув причаститись,
Тільки злидні капосні
Не дали довчитись.
3. Одяг подірявлений
На мені, недужім,
І в морозну днину я
Аж тремчу від стужі.
[...]
6. Трішечки вподібніться

¹ Переклад М. Борецького, 1998 р.

Доброму святому —
Вкрийте одежиною
Бідного сірому!
7. А за те, що зволили
Жебрака одіти,
Бог воздасть сторицею
На тамтому світі!

*Література західноєвропейського Середньовіччя.
Вінниця : Нова книга, 2003. С. 387.*

Велика хартія вольностей (1215 р.)

39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (прав) і за законом країни...

61. Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства (...) які повинні всіма силами і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вольностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили...

*Історія західноєвропейського середньовіччя: Хрестоматія.
К. : Либідь, 2005. С. 568–578.*

Саксонське зеркало

Стара правова збірка Німеччини, складена суддею (шеффеном)

Ейке фон Репковом в 1221–1225 рр.

Стаття 7

Чотири випадки є, які визнаються поважними причинами [неявки до суду]: арешт і хвороба, служба богові поза країною і імперська служба.

Книга друга. *Стаття 12. § 8.* Якщо сакс оскаржує рішення, і присягається правою рукою, і посилається на більшість, то він повинен з цього приводу битися в поєдинку сам-сім проти семи інших. Де переможе більшість людей, та сторона виграє справу [рішення]. Кожен переможений платить штраф судді і відшкодування тому, який проти нього бився. Битися на поєдинку з приводу судового рішення можна лише перед імперським судом.

Стаття 13. § 5. Хто уб'є кого-небудь, або [незаконно] візьме під варту, або пограбує, або підпалить, окрім таємних [нічних] підпалів, або згвалтує дівчину або жінку, або порушить мир, або буде викритий у порушенні подружньої вірності, тому слід відрубати голову. § 7. Християнина — чоловіка або жінку, — якщо він єретик, і того, хто має справу з чаклунством або з отруєннями, якщо він буде в тому викритий, слід піддати спаленню на вогнищі.

Стаття 71

...

§ 2. Під час миру, в якому присягали, допускається носіння зброї лише для імперської служби і для турнірів, за винятком меча. Всіх, які носять іншу зброю, слід судити, оскільки вони повинні вважатися в королівській опалі, якщо вони в цьому викриті.

Але ніхто не має права носити меч всередині замку або всередині міст або всередині сіл, всі ті, які там мають будинок або нічліг.

§ 3. Зброю можна носити, коли йдуть на заклик про допомогу; на заклик повинні йти по праву всі, що вийшли з малолітнього віку, здатні носити меч, хіба лише буде в наявності поважна причина, [всі], окрім священників і жінок, церковних слуг і пастухів.

Саксонське зерцало.

URL : <https://tinyurl.com/shprmmh>

Запрошення графа до парламенту (1265 р.)

Король милому родичеві і вірному своєму Едмундові, графу Корнуолла (...). Оскільки необхідно потурбуватися про заходи проти небезпек, які у ці дні загрожують всьому королівству нашому (...) ми приписуємо вам (...), аби в неділю, найближче після свята святого Мартіна зимового, ви особисто були присутні у Вестмінстері для того, щоб обговорити, постановити і виконати разом з нами і з прелатами та іншими магнатами та іншими мешканцями королівства нашого те, за допомогою чого слід усунути ці небезпеки.

Історія держави і права зарубіжних країн.

URL : <https://tinyurl.com/s9c6ofx>

Галицько-Волинський літопис [Переклад Л.Махновця]

У рік 6758 [1250]. (...) Звідти ж, [із города Холма], Данило вирушив, узявши сина свого Льва і митрополита. і пішов він до короля [Бели] в [город] Ізволин, і взяв дочку його [Констанцію] синові своєму за жону (...). І вчинив він із ним мир, і вернувся у землю свою.

У рік 6762 [1254]. (...) І поїхав [Данило] в Німці з Романом, і оддав [Бела] сестру герцогову [Гертруду] за Романа, і вчинив обітницю (...).

Галицько-Волинський літопис.

URL : <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>

РОЗДІЛ 4

РЕНЕСАНС І РЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ, ЇХ ВІДЛУННЯ В УКРАЇНІ

- 4.1. *Європейське Відродження та поширення гуманістичних ідей*
- 4.2. *Реформація та Контрреформація, релігійні війни*
- 4.3. *Особливості суспільного устрою українських земель у складі держав Європи*

4.1. Європейське Відродження та поширення гуманістичних ідей

В історичній науці терміном Ренесанс (французькою «*renaissance*») — це *нове народження*) визначають період європейської історії кінця XIII–XVI ст. Його вважають перехідним етапом від Середньовіччя до Нового часу. Основним змістом цього періоду було становлення світської картини світу на основі античної культури, відкинutoї в Середньовіччі.

Творцями ренесансного світогляду стали представники різних соціальних верств, а його досягнення стали надбанням усього суспільства, хоча більшою мірою заможної та освіченої його частини. «Лише люди шляхетного походження можуть набути бездоганності. Бідняки, ті, хто працюють руками і не мають часу розвивати свій розум, не здатні на це», — стверджував Лоренцо Медичі (Рис. 4.1.1¹).

¹ Lorenzo de Medici (1449-92) 'The Magnificent' — Giorgio Vasari. URL: <https://tinyurl.com/tj9ws45>

Рис. 4.1.1. Дж. Вазарі.
Портрет Лоренцо Медичі

Епоху Відродження умовно поділяють на чотири етапи:

I етап — кінець XIII–XIV ст. — прото-ренесанс;

II етап — початок XV — кінець XV ст. — раннє Відродження;

III етап — кінець XV — перша чверть XVI ст. — високе Відродження;

IV етап — середина XVI — 90-ті рр. XVI ст. — пізнє Відродження.

Ренесанс зародився в Італії і поступово поширився на європейський континент. Особливістю було те, що в різних країнах цей процес проходив у різний час. Останніми його вплив відчували північноєвропейські країни, де Відродження збігається з пізнім Середньовіччям.

Нові світоглядні засади почали формуватись у містах північної Італії. В цей час вона стала ареною боротьби як світських, так і духовних феодалів. Ця обста-

вина обумовила прагнення мешканців міст домагатися самоврядування. Також феодала вимушено (містяни руйнували замок або відбирали його силою, землевласники втрачали вотчини шляхом пожалування місту земельного володіння тощо) або добровільно переселялися до міст. Деякі міста звільняли з кріпацтва селян, які мешкали в окрузі міста. Феодала, пристосовуючись до нових обставин, відмовлялися від своїх шляхетних прізвищ, вступали до торгово-ремісничих цехів, що давало їм політичні права, і понад те, за родом занять ставали містянами, долучаючись до торговельно-банківської або промислової діяльності. Вони уклали союзи з багатими містянами, бо ділові й родинні зв'язки з ними зміцнювали їхні політичні позиції, сприяючи соціальній живучості.

Легкість боротьби італійських міст за звільнення від феодальної залежності порівняно з містами північної Франції, північного заходу Німеччини залежала від того, що феодальний стан в Італії був слабший, ніж в інших західноєвропейських країнах. В Італії, де багато століть фактично не було центральної монархічної влади, не склалася міцна ієрархічна система васальних відносин, яка б сприяла тією ж мірою, як у Німеччині або Франції, консолідації феодальної верстви.

Життя вільного міста формувало особливе середовище: середньовічна людина вважала себе членом певної родини, частиною окремої міської спільноти. Але з часом принцип суспільної свідомості почав поступатися індивідуалістичним тенденціям. Змінювалася й психологія суспільства загалом та окремих його верств зокрема.

В купецькій моралі, орієнтованій на світські справи та ділове життя, центральне місце посів ідеал активної людини, яка намагається досягти професійного успіху особистими зусиллями. В підприємницьких колах цінували практичність мислення, діловий раціоналізм, високу якість професійних знань та освіченість. Головним фактором, що посилив суспільну роль купецтва, стало золото земель Нового Світу (Америка). Цінність золотих накопичень була очевидною: з часом вони не зменшувалися, не псувалися, їх можна було надійно сховати, на відміну від земельного наділу — головної середньовічної цінності. З часом втратила силу заборона церкви на лихварські операції (була запроваджена через те, що вони нібито суперечать Божим законам). Загалом для людини, здатної набути певний капітал, у цей історичний період відкрилися перспективи величезних прибутків.

Рис. 4.1.2. Портрет купця Георга Гісце.
Худ. Ганс Гольбейн молодший. Берлін

З часом члени окремих купецьких родин, зокрема італійці Медичі, німці Фуггери й Вельзери, за політичним впливом не поступалися представникам аристократії.

Купець ренесансної доби (Рис. 4.1.2¹) мав сміливу вдачу, об'єднуючись з однодумцями у великих підприємствах, проте вважав за доцільне працювати самостійно.

Але ще існувала Ганза, котра виникла в Середні віки як союз купецьких гільдій, котрі торгували рибою, а в XIV–XV ст. досягла розквіту та об'єднала вже 160 міст. Це була замкнена корпорація, яка віддзеркалювала стару систему європейської торгівлі й ігнорувала новий її тип, що з'явився після географічних відкриттів. Союз контролював своїх членів за допомогою різних інструментів, зокрема господарського примусу та бойкоту. З іншими купцями ганзейці поводитися зухвало. Два століття Ганзейський союз домінував у обраній галузі торгівлі, нехтуючи політичними та релігійними конфліктами, якщо вони не заважали прибуткам. Наприкінці XVI ст. почався його занепад, бо ганзейські купці не бажали пристосовуватись до нової європейської торгівлі.

В середовищі нобілітету ще збереглися поняття про феодальні чесноти й родову честь, проте під впливом міщан, купців вони поступово змінювалися. Військова служба, як основне заняття феодала, почасти поступалася адміністративній сфері, не останнім було торгово-ремісничє підприємництво. Рицарство втратило попередні

¹ Гольбейн, Ганс II (1497–1543) — Портрет купця Георга Гісце. Берлін. Картинная галерея старых мастеров. URL : <https://tinyurl.com/v6zpoz4>

ідеали шляхетності, захисту знедолених і християнської релігії. Це було обумовлено поступовим використанням нових тактик ведення війни, поширенням вогнепальної зброї та війська нового зразка, яке не мало таких умовностей як рицарі. Останні лише до кінця XV ст. залишались ядром армії. Надалі військо стало переважно найманим, а рицарі, які не мали іншого джерела доходу, заробляли військовою справою, отримуючи плату або військовою здобич від певного володаря.

Найнижчим рівнем соціальної організації була гільдія (цех), що об'єднувала робітників певного фаху та захищала їх від сторонніх втручань. Вони не підтримували ідеї свободи ремесла і торгівлі, захищали право своїх виробляти й продавати товари, утворюючи своєрідну монополію, але брали зобов'язання тримати високу якість виробу. З ускладненням виготовлення продукції та розподілом праці в технологічному процесі, гільдіям, орієнтованим на певний замкнений цикл виробництва, стало важче конкурувати, адже їхній товар був дорожчий. Ще одна вада системи гільдій — панування заможних гільдій над біднішими, що втілювалось у недопущенні останніх до органів міського самоврядування.

Саме тоді відбувалося становлення міського права, що втілювалось у певній відособленості міста, виході його з-під юрисдикції феодала, набутті власної правової автономії та самоврядування. На додачу до тих систем муніципального права, що почали складатись у часи Середньовіччя (статути італійських міст, любекське, кельнське право тощо) наприкінці XIII ст. в містах Центральної й Східної Європи поширилося магдебурзьке право.

Особливістю ренесансної епохи та впливу нового світогляду стало розділення праці ремісника й митця. В попередній період вони були певною мірою рівні в своїх знаннях. Нові умови потребували знання латини, грецької, геометрії, анатомії, що давало можливість перейти на інший інтелектуальний рівень. Художник або архітектор ставав вищим за ремісника, оскільки виконував складну за кваліфікацією роботу, недоступну, наприклад, теслі або каменяреві, котрий користувався традиційними знаннями на основі виробничої практики.

З кінця XIV ст. почали відкриватися «латинські» школи у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'янці. Їх вихованці серед іншого вивчали латину. В кінці XV — на початку XVI ст. значно побільшало студентів з Русі в університетах Кракова, Праги, Болоньї, Падуї, Базеля тощо.

В нових умовах опинилось і селянство (Рис. 1.3¹). На теренах Західної Європи практично зникло як система кріпацтво й селяни отримали особисту свободу. При цьому селянин мав обов'язки перед державою (сплачував податки та виконував повинності, воював у ополченні тощо). Натомість ніхто не вважав себе зобов'язаним бути відповідальним за добробут селянина, якого не захищали навіть гільдії.

В Центральній та Південно-Східній Європі селянство навпаки прикріпили до землі, що було спричинено перетворенням цих регіонів на основне джерело зернової та

¹ Netherlands: Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525–1569) — De oogst — The Met New York. URL : <https://tinyurl.com/vo9xvhe>

Рис. 4.1.3. Збирання врожаю (Серпень), художник — Пітер Брейгель старший (1565 р.)

сільськогосподарської продукції. На кінець XV ст. кріпаками були тільки окремі категорії селян, що обумовлювалося наявністю у деяких селян власної землі. Протягом XVI ст. усталася тенденція переходу від різних форм залежності селян до повного їх закріпачення, тобто посилення поземельної залежності (обмеження або знищення права селянина на землю) й особистої (прикріплення до земельного наділу та зоборона лишати його без дозволу феодала, виконання повинностей на користь землевласника, підкорення адміністративно-судовій юрисдикції феодалів).

Однією з суперечностей даного періоду, який ставив вище за все свободу особистості, було те, що суспільство легко сприймало ідею одноосібного володаря. З кінця XV ст. у Європі відбувався перехід від станово-представницької до абсолютної монархії. Це мало настільки далекосяжні наслідки, що дані процеси доцільно висвітлювати вже у наступній лекції.

В цей період у Західній Європі склалися централізовані держави, що проявлялося в укріпленні держави як інституту влади, її структур, в посиленні втручання держави у життя суспільства. Практично всі західноєвропейські країни: Франція, Англія, Священна Римська імперія, держави на Піренейському, Апеннінському й Скандинавському півостровах зазнали масштабних війн і внутрішніх міжусобиць, причинами яких були династійні, станові або релігійні суперечності (Рис. 4.1.4¹).

¹ Карта мира 1570 года Авраама Ортелиуса. URL : http://history-maps.ru/pictures/all_16/s_6_1/max_813/

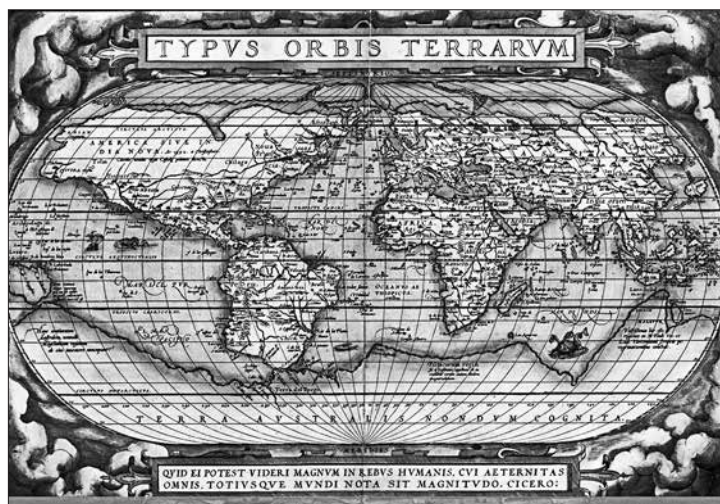

Рис. 4.1.4. Карта світу 1570 р. Авраама Ортелиуса

Так, у частини європейських народів склалися національні держави, а решта опинились у стані політичної роздробленості. Окремі території (Норвегія, Португалія) стали частиною сусідніх держав, подекуди формально зберігаючи окремішність у законодавстві й традиційному устрої. Також країни, де королівська влада ліквідувала опір феодальної аристократії (Англія, Франція)

в наступному періоді стали провідними державами світу. Ті країни, де феодальна опозиція взяла гору, перетворилися на держави, які періодично переживали політичні кризи.

Зміни зачепили і європейську економіку: з другої половини XV ст. почалися розклад феодальних та зародження буржуазних відносин. У XVI ст. вони прискорилися припливом фінансів з колоній, розоренням дрібних виробників і формуванням ринку вільнонайманої праці. Це в свою чергу призвело до занепаду цехового виробництва й виникнення мануфактур — підприємств, де застосовувався розподіл праці, хоча зберігалось ручне виробництво. Буржуазні відносини формувалися нерівномірно, а в останній чверті XVI ст. економічний розвиток Європи взагалі сповільнився.

Ідейною основою доби Відродження став гуманізм — світсько-раціоналістичний світогляд, що звільняв свідомість людини від станових, корпоративних, церковно-схоластичних меж та умовностей, натомість сприяв розкриттю творчого потенціалу в дієвому житті. В Середньовіччі панувала християнська ідеологія. Натомість з поширенням гуманізму в центр світу стала людина (антропоцентризм) з її земним життям, правами, почуттями. Освіта й культура стали світськими. Європейське Відродження стимулювало гуманістичну думку на українських землях (Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський тощо).

Величезну роль у поширенні нових культурних здобутків відіграло книгодрукування, ідея про яке виникла тому, що створення рукописних текстів займало багато часу. Однією з передумов друку книжок став розквіт гравюри на дереві, особливо на землях Німеччини й Голландії. В цій техніці тиражували як зображення, так і тексти. Достовірно підтвердженням серед численних європейських претендентів на звання першодрукаря став Іоганн Гуттенберг. Саме цей високо освічений міщанин з Майнца

винайшов у 1440-х рр. друкарський верстат (Рис. 4.1.5¹) з набірними літерами (не встановлено, чи знав про подібні пристрої, вживані на Далекому Сході).

Отже, в період Відродження у Європі розкладалися феодальні та почали зароджуватися буржуазні відносини, трансформувалися суспільство й світогляд, виникла нова культура, відмежована від релігійних догматів, формувалися національні держави, змінилася європейська карта, бо певні народи під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів перервали державотворчі традиції та опинились у складі інших держав.

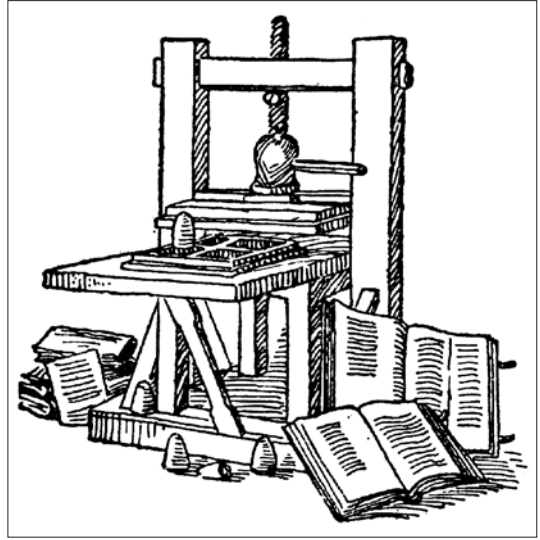

Рис. 4.1.5. Друкарський верстат І. Гутенберга

4.2. Реформація та Контрреформація, релігійні війни

В добу Середньовіччя церква була одним з найбільших феодалів і позиціонувала себе як єдиного світоглядного й морально-етичного наставника суспільства, не допускаючи сумнівів та інакодумства. Клір закликав мирян дотримуватися християнських чеснот, критикував особисте збагачення, але спосіб життя духовенства не завжди відповідав цим закликам. Наслідком стала духовна криза, що втілилась у недовірі суспільства до інституту церкви. Таку ситуацію обумовлено низкою чинників:

- церква — власник значної кількості майна та землі;
- конфлікт світської влади з церквою внаслідок намагання останньої поставити себе вище в державі;
- церковна фінансова система стала обтяжливою для вірян;
- торгівля індульгенціями (Рис. 4.2.1²) та церковними посадами;
- схильність до розкошів, почасти аморальній спосіб життя, невігластво значної частини служителів культу;
- гоніння на науку, боротьба з ересями й усім, що суперечить католицькій релігійній доктрині.

Ці прояви викликали осуд та супротив вірян, почасти до них приєднувалися священики, які не поділяли лицемірство кліру. Опозиція католицькій церкві охопила всі європейські країни, поєднуючи релігійні мотиви з політичними. В Італії знайшли підтримку проповіді священника Джироламо Савонароли (Рис. 4.2.2³).

¹ A History of Printing. URL : <https://tinyurl.com/ro43zf3>

² Индульгенция: как отпускали грехи в Средние века. URL : <https://postnauka.ru/faq/73655>

³ Girolamo Savonarola. URL : http://www.wikiwand.com/et/Girolamo_Savonarola

Рис. 4.2.1. Індальгенція — прощення гріхів за гроші

Рис. 4.2.2. Дж. Савонарола — попередник Реформації. Художник — Фра Бартоломео (1497 р.)

В Англії поширився рух прихильників ідеї створити національну церкву «в християнській бідності». У Чехії подібні ідеї проповідував священник Ян Гус (Рис. 4.2.3¹). На початку XV ст. його послідовники гусити підняли антицерковне й антинімецьке повстання, яке тривало 15 років. Соціальною основою були феодала та *бюргерство*, які представляли помірковану течію і збідніле рицарство; міщанство й селяни, радикальна течія котрих вимагала скасувати приватну власність і податки. Результатом повстання стали створення самостійної чеської національної церкви, часткова секуляризація земель католицької церкви та припинення сплати десятини на її користь.

На початку XVI ст. невдоволення католицькою церквою посилилось. У реформаційному русі релігійні вимоги поєднувалися з політичними, тож склалися різні напрями. Власне протестантизм започаткував 1517 р. німецький теолог Мартін Лютер (Рис. 4.2.4²), який оприлюднив 95 тез, де виклав нове віровчення. Одним з основних було положення про «спасіння вірою», яке залежало не від виконання релігійних обрядів, а від сумління вірянина.

Джерелом віри визнавалося Святе Письмо, зокрема Євангелія. Відкинуто таїнства, за винятком хрещення й причастя, скасовувалася пишна обрядовість, спрощувався церковний клір, богослужіння мало здійснюватися національною мовою. Лютеранство знайшло прихильників у німецьких землях, Скандинавії, землях Лівонського ордену та частково в Речі Посполитій. На українських землях ця протестантська течія

¹ Ян Гус. URL : http://www.czechiainfo.ru/great/jan_gus.php

² Мартін Лютер, засновник протестантської течії лютеранства. Худ. Лукас Кранах старший. URL : <https://tinyurl.com/vcrejj4>; 95 тез Мартіна Лютера — початок Реформації. URL : <https://www.wdl.org/pt/item/7497/>

Рис. 4.2.3. Ян Гус — ідеолог чеської Реформації. Гравюра

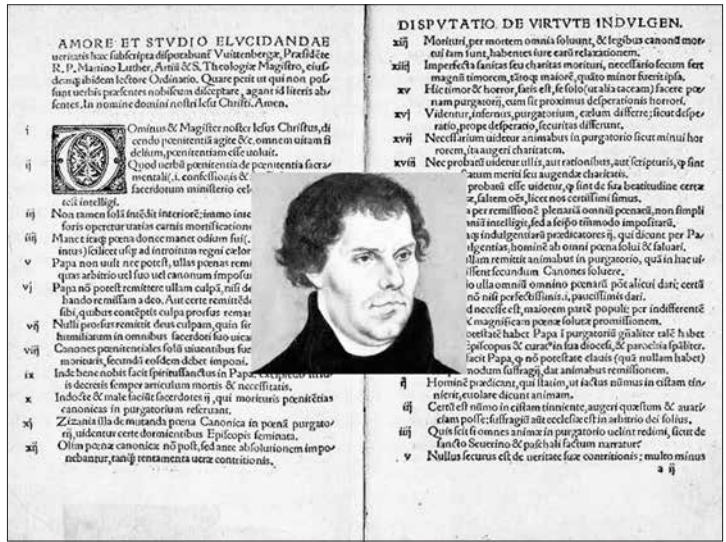

Рис. 4.2.4. Мартін Лютер, засновник протестантської течії лютеранства, і його 95 тез. (Колаж склала А. Махінько)

поширення не набула, хоч окремі громади, до яких належали переважно представники шляхти, з’явилися у XVI ст. на Волині, Галичині, Поділлі та Київщині.

У Швейцарії опозицію католицтву очолив Ульріх Цвінглі, проголосивши основою віри Святе Письмо, заперечуючи обряди й таїнства, визнаючи самостійність громад і виборність духовенства. Богослужіння спрощувалося й мало проходило рідною мовою вірян. Після загибелі Цвінглі в бою швейцарці запросили продовжити справу Жана Кальвіна. Він обґрунтував учення про «абсолютне приречення», за яким долю наперед визначає Бог і змінити це неможливо. Проте людина своїми справами може довести, що може бути обраною. Наполеглива праця, побожність дають можливість отримати знак від Бога, яким є успіх у діяльності. Кальвінізм значно наполегливіше за лютеранство виправдовує підприємництво й накопичення матеріальних благ, називаючи це «покликанням мирян». В общині вірян панує дисципліна, контролюється їх життя і дуже спрощений релігійний клір. Кальвінізм поширився переважно у Франції, а також у Нідерландах, Угорщині та Речі Посполитій. На території України громади кальвіністів з’явилися в 1540-х рр. у містах. Першими приймали кальвінізм представники магнатських родів і шляхти. Громади виникали й на Холмщині та Закарпатті.

Радикальними були погляди анабаптистів, ідеологом яких був Томас Мюнцер. Вони заперечували догмати не тільки католицизму, а й християнства загалом. Головними вважалися віра й розум як утілення Святого Духа, а не Біблія. Идеалом було «царство Боже», як суспільний лад без соціального та майнового розшарування. Прихильність до анабаптизму виявили в німецьких землях, Швейцарії, Нідерландах, окремі громади виникли в Англії та Данії. В українських землях їх було мало.

Рис. 4.2.5. Ігнатій Лойола — засновник ордену єзуїтів, діяч контрреформації

Реформація в Англії була викликана конфліктом між папою і королем Генріхом VIII щодо розлучення, що завершився 1534 р. актом, за яким англійська церква виходила з підлеглості Римського папи, а її головою ставав король. Так виникло англіканство, принципи віровчення якого були протестантські, а обрядовість залишилася близькою до католициста.

Таким чином, помилки у державно-церковній взаємодії разом зі зловживаннями кліру призвели до того, що західне християнство розколося на два непримиренні табори — католиків та протестантів. Щоб повернути втрачені позиції, католицька церква вжила комплекс заходів, спрямованих на боротьбу з реформаційними рухами, що здобули назву Контрреформації.

Цими заходами стали:

- створення 1530 р. ордену єзуїтів (Рис. 4.2.5¹) для захисту інтересів церкви

в боротьбі з ересями. Повністю підкоряючись папі, вони брали участь у політично-му та громадському житті, вели місіонерську й освітню діяльність;

- 1542 р. запровадження в Римі центрального суду інквізиції з широкими повноваженнями у справах віри та юрисдикцією, що поширювалась на всі католицькі країни;

- створення 1559 р. списку заборонених книг («Індекс заборонених книг») та цензурування друку;

- рішеннями засідань Тридентського собору (1545–1563 рр.) посилено владу папи, закріплено за церквою виключне права тлумачити Святе Письмо, встановлено суворі кари за зловживання, що підривають авторитет церкви, заборонено продавати індульгенції, впроваджено духовні освітні заклади для підготовки служителів культу, систематизовано та уніфіковано католицьке віровчення.

Силове рішення проблеми розколу західного християнства призвело до релігійних війн, що охопили Європу. У Франції внутрішньополітичні проблеми поєдналися з релігійними, що викликало розкол країни на католицьку північ та протестантський південь і гугенотські війни. За 30 років їх протистояння було вісім великих збройних конфліктів. Найкривавішою стала Варфоломіївська ніч 1572 р., коли в Парижі та деяких французьких містах загинуло від 20 до 50 тис. протестантів. Нантський едикт 1598 р. став підсумком цього конфлікту і своєрідним прими-

¹ Ігнатій Лойола. Воин Контрреформации. URL : <https://regnum.ru/news/2358888.html>

ренням, зрівнявши у правах католиків і протестантів, визнаючи за останніми право на їхнє віросповідання.

Довгим і запеклим було протистояння в Нідерландах, які перебували під владою іспанського монарха. 1566 р. протестанти повстали у відповідь на утиски іспанської влади. Через намагання придушити виступ терором спалахнула визвольна війна. За релігійними вподобаннями територія Нідерландів розділилася на дві частини. Південні провінції залишилися вірними католицькій церкві та іспанській короні, а північні проголосили 1581 р. незалежну державу Голландію. Іспанія не визнала її — і віськове протистояння тривало в ході Тридцятилітньої війни в першій половині XVII ст.

Релігійний конфлікт в Англії, де більшість населення залишилося католиками, загострився за правління Марії Тюдор, яка переслідувала протестантів. З приходом до влади її сестри Єлизавети I 1559 р. було ухвалено закон про віротерпимість, який допоміг уникнути релігійної війни. Так було збережено вірність курсу Реформації, але й католицька церква не заборонялася.

У Священній Римській імперії католицьку церкву захищала імператорська влада, оголосивши війну союзу німецьких князівств, прихильних протестантизму. Воєнні дії завершилися 1555 р. підписанням в Аугсбурзі між імператором і князями-протестантами угоди про їх право вибирати релігію підданих.

У цей період також зроблено спробу подолати розкол між католицькою та православною церквами. Зближення було спричинено експансією турків-османів на Візантійську імперію, яка сама не могла їм протистояти. Однією з перших спроб став Базельський церковний собор 1431 р., але він завершився безрезультатно. Формально церкви примирилися на Флорентійському соборі 1438 р. з підписанням унії, за умовами якої східна церква зобов'язувалася визнати верховенство папи, католицькі догмати віри, зберігши православні звичаї й богослужіння. Більша частина православних ієрархів відмовилася підписати цей документ, а ті, що погодилися, незабаром відмовилися від підписів. Отже, східні церкви не визнали унії. Успішнішою стала Берестейська унія 1596 р., що об'єднала католицьку церкву з православною церквою українсько-білоруських земель на умовах, які повністю дублювали положення Флорентійської унії, створивши унійну церкву.

Отже, Реформація в Європі стала закономірною реакцією на розклад феодальних відносин і кризу католицької церкви. В результаті остання втратила панівну роль духовного центру, натомість постали національні церкви, що зміцнило європейські держави, а також сприяло розвитку їх національних культур. Нові моральні акценти протестантських віровчень активізували економічний розвиток. Боротьба католицької церкви з Реформацією не мала успіху, але оновила саму церкву. Разом з тим цей період позначений тривалими релігійними конфліктами, які охопили Європу.

Вплив Реформації не оминув українські землі, де розгорнувся з певним запізненням. В силу історичних обставин протестантський рух не вплинув на всі верстви суспільства, знайшовши симпатиків серед шляхти й частини населення міст. Вплив цих ідей виявився в організації та діяльності православних братств, які намагали-

ся брати духовне життя під свій контроль. Боротьба протестантів з католиками була зразком для протидії католицтву і на українських землях. Як і Європа, Україна поступово стала ареною релігійного конфлікту, але між православними та католиками й уніатами.

4.3. Особливості суспільного устрою українських земель у складі держав Європи

Наприкінці XIII ст. західнослов'янська Польська держава переживала період феодальної роздробленості, який завершився у 1320-х рр. Об'єднання потребувало централізації, тому на середину XIV ст. складалася загальнодержавна система адміністрації, було кодифіковано право, уніфіковано фінансову систему. Королівська рада, що складалася з великих феодалів, не обмежувала влади монарха, послаблювали котру переважно династійні кризи.

Землі південно-західної Русі в XIV–XVI ст. стали об'єктом інтересу сусідніх держав. Після припинення князювання династії Рюриковичів у Галицько-Волинській державі Польща, втрутившись у боротьбу претендентів на ці землі (Угорщина, Литва), 1385 р. приєднала Галичину. Волинь увійшла до складу Литовської держави. Експансія литовців на південно-західні руські землі тривала в 1320–1360-х рр., у результаті чого було приєднано Поділля, Київську, Переяславську та Чернігово-Сіверську землі. В другій половині XIV ст. Литва стала федерацією князівств, що зберігали певну автономію, й здобула назву Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське (Далі — ВКЛ). Місцеві феодали не втрачали маєтностей, їхні інтереси не зачіпалися. Проте місцевих князів династії Рюриковичів активно відтіснили представники литовської династії — Гедиміновичів. Кількісна перевага руського населення, його рівень освіченості, правової й політичної культури сприяли тому, що литовці прийняли православ'я (замість язичництва), запровадили на державному рівні давньоруське право та мову, зберегли структуру адміністрації. Втім, нові володарі не забували про своє литовське походження й обґрунтувати давність династії й народу. Так, літописи містять легенду про литовців як нащадків давніх римлян.

1370 р. династія П'ястів припинила існування і трон посів угорський король Людовик Анжуйський, що означало польсько-угорську унію. Після його смерті почався короткий період безкоролів'я та боротьби різних феодальних угруповань за владу. Нарешті було вирішено передати трон дочці Людовика Ядвізі, але за чинним тоді правом вона не мала володарювати одноосібно. До того ж вона була заручена з представником роду Габсбургів, а польські феодали в свою чергу не бачили його своїм сюзереном. Це призвело до укладання 1385 р. династійної Кревської унії з ВКЛ, з яким пов'язувалися певні геополітичні інтереси, і князь Ягайло (Рис. 4.3.1¹) ставав польським королем.

Ще до смерті Ягайла (1434 р.) територія Галичини, що відійшла до Польської держави, вважалася персональною власністю королівського трону. 1434 р. тут було

¹ Kodėl Jogaila buvo geras, o Vytautas Didysis — genialus. URL : <https://tinyurl.com/teonwbp>

створено Руське й Подільське воєводства, 1462 р. — Белзьке воєводство. Так на цих руських землях витіснили устрій княжої доби.

В українських землях ВКЛ укладання унії та зміна політики на пропольську зумовили появу опозиції серед литовської аристократії. Невелика група литовських аристократів (князі Київський, Подільський та Новгород-Сіверський) спробувала відновити автономію удільних князівств, однак зазнала поразки. І 1569 р. в результаті Люблінської унії відбулося вже державне об'єднання Польщі й ВКЛ у Річ Посполиту, де склалася специфічна модель станової держави — «шляхетська демократія».

Королівські права звузилися за рахунок послідовного розширення привілеїв шляхти, яке почалося з Кошицького привілею 1374 р. Формувались інститути парламентаризму — загальнодержавний (Рис. 4.3.2¹) і місцеві сейми, особливістю яких була одностановість. З кінця XV ст. загальнодержавний сейм складався з посольської палати та сенату, в який трансформувалася рада при королі, перетворившись із дорадчого на самостійний орган.

Протягом XV ст. роль польського католицького елемента стала панівною.

У північно-східній Русі на початку XIV ст. визначилися два основні центри збирання земель цього регіону — Твер та Москва. В середині XIV ст. в жорстокому протиборстві за «збирання» російської держави перемогло Московське князівство. В XV ст. держава позбавилася залежності від Золотої Орди й розширювала свою територію. Так, 1478 р. позбавлено незалежності й приєднано до Московського князівства Новгородську республіку. Наприкінці XV — на початку XVI ст. в ньому сформувались органи державного управління, увиразнилася тенденція до централізації та постання самодержавної влади великого князя. Проте попри союз з дворянством він мав урахувувати інтереси великих феодалів-бояр, які входили до Боярської ради при князеві.

У XVI ст., як і в країнах Західної Європи, монарх боровся з опозиційною феодальною аристократією. Пік цієї боротьби припав на правління Івана IV (Грозного), який 1547 р. прийняв титул царя. Він першим скликав представницький орган — Земський собор, у роботі якого взяли участь представники всіх станів. Наприкінці XVI ст.

Рис. 4.3.1. Портрет польського короля Владислава II Ягайла з ікони «Поклоніння трьох королів». 1475 р.

¹ Sejm koronacyjny Zygmunta August w 1548 r. URL : <https://tinyurl.com/vojooem>

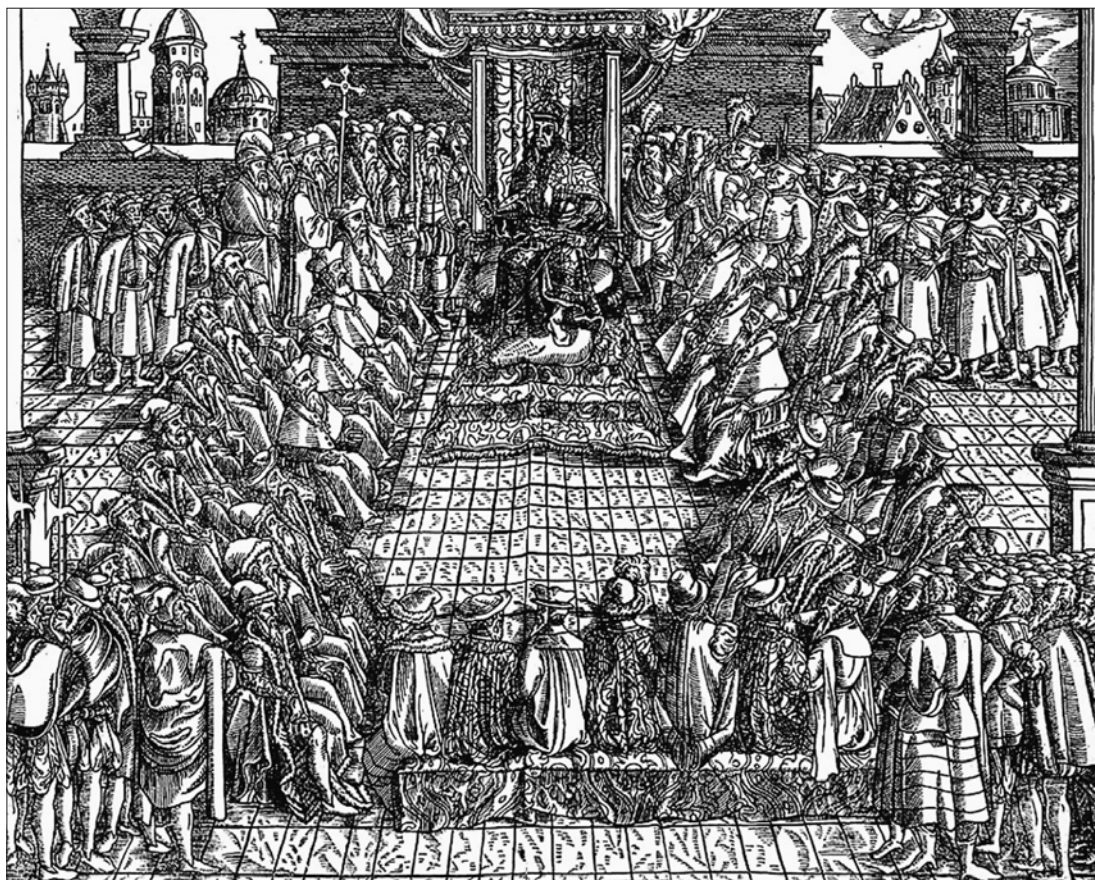

Рис. 4.3.2. Засідання польського сейму. Гравюра (XVI ст.)

в результаті династійної кризи Московська держава переживала період громадянської війни, боротьби за престол, війн з Польщею та Швецією.

В кінці XV ст. поширився відхід князів Чернігово-Сіверської землі на межі ВКЛ і Московської держави в підданство останньої через конфлікти з владою ВКЛ. У 1487–1494 рр. тривала так звана «дивна війна» між Московською державою та ВКЛ. Бойові дії вели самі місцеві князі й московські прикордонні воеводи нібито без наказу з Москви. У квітні 1500 р. Чернігово-Сіверська земля фактично відійшла до Московської держави.

Соціальну структуру на українських землях у XIV–XVI ст. в цілому було сформовано. Основними соціальними станами, які різнилися між собою за політичним становищем і правами в суспільстві, були шляхта, духовенство, міщани та селянство. В середовищі цих станів були й групи, які відрізнялися за становищем.

До привілейованого стану належала шляхта, що мала широкі політичні, майнові та особисті права. Верхній щабель посідали князі, нащадки удільних князів династій Рюриковичів та Гедиміновичів. Вони становили титуловану знать, яка була

замкненою верствою. Їх переважна частина володіла великою земельною власністю і мала політичний вплив у державі. В межах свого землеволодіння вони мали право встановлювати власні податки, повинності, пільги поряд із загальнодержавними, видавати розпорядження, здійснювати судочинство. Вони підкорялися лише великому князеві або королеві, які в свою чергу мали право їх судити. Нижчими за статусом і впливовістю були пани, які вирізнялися давністю роду, наявністю спадкового землеволодіння та дещо вужчими, ніж у князів, правами. Значну частину шляхти становили зем'яни, які несли військову повинність за право користуватися земельним наділом, наданим від держави або великого феодала. Цей прошарок шляхти формувався й за рахунок міщан, заможних селян та слуг великих феодалів.

Наприкінці XIV — на початку XV ст. склався цілісний стан шляхти, коли за політичним впливом та правами вона стала єдиною, але залишалася різною за наявністю маєтностей. Станові права остаточно було оформлено Першим та Другим Литовськими Статутами 1529 і 1566 рр. Відповідно до цих нормативних актів головним обов'язком шляхти стала військова служба. Натомість шляхтичі мали широкі політичні й економічні права: на особисту незалежність, займати державні посади, обиратись і брати участь у сеймах, підлягати становому суду, необмежено володарювати над підданими й судити їх. Поряд з цим законом вводилися норми щодо позбавлення станових прав за ремісниківання чи торгівлю, крадіжку, шлюб шляхтянки з представником непривілейованого стану.

Привілейованим станом було й духовенство. Церква, як суспільний інститут, мала земельну власність і маєтності в формі монастирських володінь. Також церкву утримували віряни (десятина, натуральні податки та повинності). За структурою православний клір поділявся на чорний та білий. Чорне духовенство було чернечим і давало обітницю безшлюбності. До нього належали ченці й духовна ієрархія (митрополит, архієпископи, єпископи). До білого належали парафіяльні священики, які не давали обітниці безшлюбності. Духовенство, як і шляхта, підлягало юрисдикції окремого станового суду. Особливим був статус православної церкви в цей період: він залежав від ставлення до неї влади. У ВКЛ ставлення до православ'я було терпимим, на відміну від Речі Посполитої, влада якої обмежувала права православного кліру, обкладала його податками. У другий половині XV ст. на українських землях світська влада все частіше призначала клір православної церкви та втручалась у церковні справи. Відверто прокатолицька політика погіршувала становище православної церкви та її вірян.

Напівпривілейованим станом було міщанство. За майновою ознакою воно поділялося на основні групи:

- міський патриціат, до якого належали багаті купці та цехові майстри, вони також зосереджували у своїх руках владу в місті;
- бюргерство, яке складалося з дрібних торговців, цехових ремісників;
- міський плебс, що об'єднував позацехових ремісників, бідноту, слуг.

За юридичною належністю міста поділялися на державні, приватні й церковні. Наприкінці XV ст. в українських містах поширилося магдебурзьке право, що передбачало

звільнення міщан від юрисдикції феодала та права на самоврядування. Проте надання такого права не звільняло міщан від загальнодержавних податків і повинностей.

Непривілейованийий статус мало селянство, яке становило більшість населення. Як і міщанська верства, селянство було неоднорідне. Статус свободи селянина визначався наявністю в нього власного земельного наділу. Особисто вільні селяни-данники мали право розпоряджатися своїм майном, але сплачували натуральний податок. Особливою категорією вільних селян були «службові», які перебували на службах (ремісництво, рибальство, полювання тощо), сплачували натуральний податок, могли відбувати панщину (відробіток на користь феодала), але отримували за службу наділ землі. Селяни, які вели господарство на землі феодала, становили категорію «тяглових» і мали виконувати панщину, сплачували грошовий та натуральний податок, виконували повинності на користь феодала й держави. Напівзалежними селянами були «закупи», які мали бути за юридичними статусом особисто вільними, але відпрацювати позичку в кредитора. У феодалському маєтку жили й слуги, невільні за статусом, які перебували у власності феодала. Згодом вони отримали наділи землі й зрівняння з «тягловими» селянами. У XVI ст. поступово ці групи об'єдналися у верству кріпаків.

У середині XVI ст. сформувався міжстановий прошарок — козацтво, розвиток якого буде докладніше розглянуто в наступній лекції.

Таким чином, українські терени колишньої Русі потрапили до складу різних держав: спочатку ВКЛ і Королівства Польщі, а потім — Речі Посполитої, а також до Московської держави.

4.4. Занепад Візантійської імперії, становище слов'янських країн Балканського півострова

В цей період Візантія існувала в непростих умовах. Хоча вдалося відновити державу після четвертого хрестового походу та латинської окупації, її територія значно зменшилася. Юрисдикція імператорів поширювалася на захід Малої Азії, частину Фракії, Македонії, Пелопоннесу та островів у Егейському морі. Нестабільним і загрозливим було зовнішньополітичне становище: болгари й серби претендували на візантійські володіння на Балканському півострові, турки-османи поступово захоплювали малоазійські території.

Наприкінці XIII — в першій половині XIV ст. візантійська економіка перебувала в кризі. Більшість міст зазнали занепаду, що зумовлювалося зниженням кількості населення й слабкістю торговельно-ремісничого прошарку. Вагомим було засилля іноземних торговців, переважно італійців, з якими важко було конкурувати місцевим. Більшість міст ставали центрами місцевої торгівлі. Інтенсивніше розвивалися міста-порти, залучені до континентальної торгівлі. На початку XIV ст. зросла товарність сільського господарства, продукція якого, переважно зернова, постачалася на зовнішній ринок. Селяни також вели ремісниче виробництво, що було наслідком зміцнення феодалської вотчини. Одним із постійних явищ було скорочення державного бюджету, що змушу-

вало владу збільшувати податки, а це в свою чергу знижувало рівень життя нижчих верств населення.

Нестабільним було внутрішнє становище держави. В 1320-х рр. у Візантії почалася боротьба за владу. В результаті перемоги Андроніка III Молодшого посилилася феодална знать, яка його підтримувала, та послабшала центральна влада. Після його смерті держава опинилась у громадянській війні, бо, зважаючи на неповноліття імператора з династії Палеологів (Рис. 4.4.1¹), владу перебрав регент Іоанн Кантакузин.

Опозицією регенту виступили чиновники, торгово-ремісничі кола й міське населення Константинополя, які повстали та захопили владу в столиці. Провінційні феодалі проголосили Кантакузина імператором Іоанном VI. До прибічників легітимного імператора додалися провінційні міщани й селянство. Таким чином, громадянська війна поєдналася з антифеодалним повстанням. Кантакузин залучив турецьку військову допомогу й урешті-решт його прибічники зайняли столицю імперії. Збройні дії було припинено, повстання придушено, а державу розділено між Палеологами та Кантакузинами, які юридично ставали співволодарями. Наступний період позначився поступовим падінням імперії та кризою влади, що втілились у постійному суперництві між представниками династій за престол. Останнім імператором став Костянтин XI Палеолог, який володів невеликими рештками імперії й не міг нічого протиставити зовнішній загрози.

В цей період Візантії доводилося постійно протистояти зовнішній загрози. На початку XIV ст. турки-османи захопили більшу частину Малої Азії, тому імператор Андронік II Старший намагався уникнути загрози повного розгрому. Він наймав іспанських рицарів, проте найманці діяли на свій розсуд, навіть уклали ситуативні союзи з турками. Лише візантійсько-сербський альянс зміг протистояти цим наступам. Проте вже після чергового військового зіткнення візантійців і турків 1329 р. відбувся перший дипломатичний контакт імператора Візантії й еміра Орхана, в результаті Візантія погоджувалася платити туркам данину за збереження решти території імперії. У 1320–1330-х рр. Візантія постійно воювала з болгарами й сербами, зрештою сторони послабили одна одну, чим у подальшому скористалися турки-османи. Протягом 1348–1352 рр. було програно війну з Генуезькою республікою, що призвело до втрати першості Візантії в чорноморській торгівлі та монополії на торгівлю зерном.

У 1360-х рр. турки захопили Фракію, що давало можливість поширити владу й на Балканський півострів. Розуміючи, що самотужки врятувати імперію та зупинити турків неможливо, візантійські імператори шукали союзників, сподіваючись, що західний християнський світ урятує їх, проте у відповідь висувалася вимога визнати

Рис. 4.4.1. Останній імператор Візантії Костянтин XI Палеолог

¹ Костянтин XI. URL : <https://tinyurl.com/rdss2q2>

Рис. 4.4.2. Косовська дівчина,
художник — Урош Предич (1919 р.)

зверхність Римської церкви. Міру допомоги Візантії визначали політичні й економічні інтереси окремих країн Західної Європи. Потенційний союзник Сербія перебувала в міжусобній війні. Розгром сербів 1389 р. на Косовому полі (Рис. 4.4.2¹) та підкорення болгар 1393 р. залишили візантії без останніх імовірних союзників.

У 1394–1402 рр. Константинополь неодноразово опинявся в турецькій облозі. Хрестовий похід на чолі з королем Сигізмундом Угорським завершився поразкою від турків 1396 р. Нетривалу перерву Візантії дали поразка турків від

війська Тамерлана під Анкарою, а також політичне сум'яття в Османській державі. Було знову здійснено хрестовий похід, але 1444 р. він завершився цілковитою поразкою рицарів. Візантія залишилася з турками наодинці, що визначило її подальшу долю. Після довгої облоги 1453 р. було взято Константинополь (Рис. 4.4.3²), а 1461 р. залишки Візантійської імперії ввійшли до складу Османської держави.

Падіння Візантійської імперії було зумовлене низкою внутрішніх і зовнішніх факторів. По-перше, в цей період спостерігався економічний занепад та, як наслідок, погіршення становища нижчих верств населення, що викликало соціальне невдоволення. По-друге, між собою боролися групи феодалів, які підтримували різні політичні вектори. По-третє, малочисленна наймана армія захищала Візантійську державу неефективно. Також фатальним було сподівання на підтримку держав Західної Європи та католицької церкви, котрі не мали на меті допомагати Візантії. Падіння Візантійської імперії погіршило становище Східної християнської церкви, бо вона залишилася без могутньої підтримки, якою століттями була саме Візантія. Відтепер це завдання покладалося на національні держави, а також народи, які мали обережувати православ'я від наступу католицизму й ісламу. Також після падіння Константинополя Генуя, котру Візантія підтримувала в боротьбі з Венецією за торгівлю на Чорному морі, не змогла повноцінно дбати про набуті з середини XIII до II половини XIV ст. чорноморські колонії. Відтоді на них (зокрема Кафу — нині Феодосія, Чембало — нині Балаклава, Солдайю — нині Судак, Воспоро на території сучасної Керчі й Джинестру на території сучасної Одеси) все сильніше тиснули Кримське ханство, Османська імперія, навіть невеличке князівство Феодоро в Криму. 1475 р. генуезькі колонії було збройним шляхом приєднано до Османської імперії.

Складним у цей період було становище слов'янських країн на Балканах. Найсильнішими державами регіону стали Болгарія та Сербія. У XIV ст. Болгарське цар-

¹ Картина Уроша Предича «Косовская девушка». URL : <https://tinyurl.com/tyn6y3v>

² Siege of Constantinople, Chronique de Charles VII by Jean Chartier. URL : <https://tinyurl.com/s2yqe6h>

Рис. 4.4.3. Турки штурмують Константинополь 1453 р. (французька мініатюра, 1450–1475 рр.)

ство постійно воювало з сусідами, проте в самій країні не припинялися міжусобні війни та боротьба за престол. У другій половині того ж століття Болгарія розпалася на три ворожих держави: Добруджанський деспотат, Відинське й Тирновське царства. Умовну гегемонію в регіоні перехопила Сербія, володар якої Стефан Душан, захопивши частину територій Візантії й Болгарії, проголосив Сербську імперію. Після його смерті Сербія теж розпалася на дрібні державні утворення. Ці фактори сприяли легкому проникненню турків-османів на Балкани. Розгром об'єднаного південнослов'янського війська 1389 р. на Косовому полі дав змогу через певний час включити Болгарію, Сербію, Боснію, частини Хорватії та Чорногорії до складу Османської імперії.

Отже, криза й подальше падіння Візантійської імперії сприяли ствердженню османського домінування. Політична слабкість держав балканських слов'ян стала фактором достатньо швидкого їх підкорення новій імперії з повною втратою суверенітету. З цього періоду на європейську геополітику середземноморського та чорноморського регіонів істотно впливали інтереси Османської держави.

1. Які фактори сприяли появі ранньокапіталістичних відносин у Європі?
2. Визначте політичні, соціальні та культурні відмінності епохи Ренесансу від Середньовіччя.
3. Якими були причини поширення реформаційного руху?
4. В чому полягали особливості впливу Реформації на українських землях?
5. У чому проявився розклад феодальних відносин у західноєвропейських країнах?
6. Чим, на вашу думку, обумовлювалося складання національних держав у країнах Західної Європи?
7. Які фактори сприяли поширенню османської експансії на південнослов'янські землі?
8. Що сприяло формуванню шляхетської республіки в Польському королівстві?
9. Якими були причини експансії на українські землі Литви та Польщі?
10. Чим найбільше відрізнялися заходи литовської й польської влади в українських землях?
11. Які причини занепаду Візантійської імперії були основними?
12. Як, на вашу думку, вплинуло на геополітичну ситуацію в Європі падіння Візантії?

Відродження (Ренесанс) — період розвитку країн Європи XIV — початку XVII ст., перехідний від середньовіччя до Нового часу. Ідеї Відродження сприяли руйнуванню феодально-релігійних уявлень та відповідали потребам буржуазного суспільства, що почало формуватися.

Гуманізм — світогляд, сформований у період Відродження, в основі якого лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, заперечення релігійної схоластики й аскетизму.

Реформація — релігійний та соціально-політичний рух у Європі XVI ст., спрямований на реформування католицької церкви, що дав поштовх до формування протестантських церков (лютеранство, кальвінізм, англіканство, цвингліанство та ін.).

Станово-представницька монархія — форма феодальної держави, за якої влада монарха поєднувалася з органами станового представництва дворян, духівництва та городян (парламент у Англії, генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, сейм у Польщі та ін.).

Фільварок — багатогалузеве феодальне господарство, засноване на праці кріпосних селян та орієнтоване на ринкове товарне виробництво.

Козацтво — вільні люди з різних станів, переважно втікачі з сіл і міст, які селилися наприкінці XIV–XVI ст. на неосвоєних землях прикордоння Польсько-Литовської держави і з XV ст. об'єднувались у самоврядні військові громади. Згодом уряд почав залучати козацтво для охорони кордонів.

- 1337–1454 рр.** — Столітня війна між Англією та Францією.
1385 р. — Кревська унія
1389 р. — битва на Косовому полі.
1438 р. — підписання Флорентійської унії.
1453 р. — захоплення Константинополя силами турків-османів.
1455–1485 рр. — війна Червоної та Білої троянд — громадянська війна в Англії.
1479 р. — утворення єдиного Іспанського королівства.
1517 р. — Мартін Лютер оприлюднив 95 тез як основу нового віровчення — протестантизму.
1530 р. — створення ордену єзуїтів для захисту інтересів католицької церкви.
1566–1609 рр. — революція в Нідерландах.
1569 р. — Люблінська унія та утворення Речі Посполитої.
1596 р. — підписання Берестейської церковної унії.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

- Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. К. : Наукова, думка, 2013. С. 115–200.
 Хрестоматія по истории с древнейших времен до наших дней : учеб. пособие / сост. Г. А. Гончаров [и др.]. Челябинск : Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2012. С. 114–124, 134–136.

Основна література

- Балух В., Коцур В. Історія середніх віків: у 2 т. Чернівці: Наші книги, 2011. Т. 2. 91–123, 153–176, 203–222, 238 — 268, 294–310, 314–317, 320–323, 336–347, 353–367, 403–430, 459–464, 466–488.
 Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 80–138.

Додаткова література

- Історія південних і західних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.): курс лекцій / за ред. В. І. Ярового. К. : Либідь, 2011. С. 91–116, 143–164, 218, 227–237, 258–269, 276–280, 287–308.
 Дмитриев М. В. Православие и реформация: монография. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 67–80.
 Луков В. Эпоха Возрождения. Знание, понимание, умение. 2013. № 1. URL : <https://tinyurl.com/yc9jlyu4>
 Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Ірпінь : Перун, 1996. С. 270–494.

Електронні ресурси

- Жінки в історії французької Реформації. URL : <https://tinyurl.com/y77tcuud>
 Мистецтво Ренесансу. Таємниці образної мови. URL : <https://tinyurl.com/y77xup7k>
 Українська Церква польсько-литовської та козацької доби. URL : <https://tinyurl.com/yatnuxs8>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Нікколо Мак'явеллі. Державець

Розділ ІХ

Про владу цивільну

Єдиновладдя запроваджується народом чи знаттю, залежно від того, яка сторона знайде для цього нагоду; якщо знатні бачать, що гору може взяти народ, вони починають оточувати всілякою пошаною когось зі своїх і роблять його Державцем,

щоб під крилом його влади можна було виробляти що заманеться. Так само й народ, переконавшись, що не в змозі змагатися зі знаттю, підносить когось зі своїх і обирає Державцем, щоб знайти в ньому собі оборону. Ставленикові знаті триматися важче, ніж ставленикові народу [...].

Нарешті, Державцеві доводиться завжди жити з тим самим народом, але він може цілком обійтися без одних і тих самих знатних [...]. Отже, Державець, посаджений на престол народом, повинен дорожити його приязню; це буде йому легко, бо народ просить лише про одне: щоб його не гнобили. Але якщо хтось став Державцем усупереч волі народу і з ласки знаті, він має передусім залучити народ на свій бік, що легко вдасться, якщо він візьме народ під своє крило. Адже, коли люди бачать добро від людини, від якої чекали тільки зла, вони тим більше горнутимуться до свого благодійника; тому і народ зараз же прихилиється до такого Державця більше, ніж коли б він прийшов до влади з народної підтримки.

Розділ XVIII

Як владарі повинні дотримуватися свого слова

Дуже важливо зрозуміти ось що: владар, а надто новий владар, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу, бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вмюючи вдатися, якщо це необхідно, до зла.

Отож владар має особливо стерегтися сказати хоч одне слово, яке б суперечило п'яти названим вище чеснотам, щоб, слухаючи його і дивлячись на нього, завжди здавалося, ніби владар — весь благочестя, вірність, людяність, щирість, побожність. Видимість цієї останньої чесноти найважливіша. Люди взагалі судять більше на око, ніж на дотик. Дивитися може всякий, а торкатися — лише декотрі. Кожен бачить тебе так, як ти йому здаєшся, тільки декотрі можуть відчувати, який ти насправді, і ці декотрі навряд щоб виступили проти думки більшості, підпертої могутністю влади. Зрештою, про діла всіх людей і найбільше — владарів, якщо владарі тільки підсудні, судять з успіхів. Владареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку — засоби завжди здадуться всім чесними і похвальними, бо юрбі важливий тільки успіх. Світ простацький, і це видно лише тоді, коли юрбі нема на кого спертися [...].

Розділ XXV

Що важить у людських ділах доля і як можна боротися з долею

По-моєму, щасливий той, хто вміє пристосовуватися до обставин, так само як нещасливий той, хто не відчуває нових часів. Адже ми бачимо, що для досягнення мети, поставленої перед кожним, тобто слави й багатства, люди йдуть різними шляхами [...]. Трапляється, з двох людей, які йдуть тою самою дорогою, один приходить до мети, а другий — ні [...]. Це залежить від того, наскільки їхнє поведження відповідає чи не відповідає духові часу. Через те й стається, що двоє людей, хоч і чинять різно, досягають однієї мети, а з двох інших людей, хоч вони діють одна-

ково, один здобуває успіх, а другий — ні. Від цього ж залежить добро чи зло [...]. Нема такої розсудливої людини, щоб вона зуміла завжди пристосуватися до нових часів, оскільки не в нашій волі [...] Ось чому обережний, коли настане час іти напролом, не зуміє цього зробити і пропаде. Якби разом з часами й подіями могла мінятися людська вдача, то доля її залишалася б незмінною.

*Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець.
Харків : Фоліо, 2007. 511 с.*

95 тез Мартіна Лютера

У правдивій любові (без будь-яких претензій для власної слави) і щиро бажаючи з'ясувати істину, високоповажний отче Мартин Лютер, вітенберзький августинець, магістр вільних мистецтв та Святого Письма, з Божою допомогою бажає надати ці висловлювання про відпущення гріхів, щоб захистити свої переконання у дискусії з братом ордену проповідників Йоганом Тетцелем, — по цьому прошу тих, тому прошу тих, яким не надається можливість бути присутнім на дискусії та обговорити це питання, усвідомити це за допомогою цього написаного. В ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Амінь.

1. Господь і Учитель наш Ісус Христос, кажучи: «Покайтеся...», заповідав, щоб усе життя віруючих було покаяттям.

3. Однак відноситься воно не тільки до внутрішнього покаяття; навпаки, внутрішнє покаяття — ніщо, якщо у зовнішньому житті не тягне за собою цілковитого умиртвіння плоті.

4. Тому покарання залишається до тих пір, поки залишається ненависть людини до нього [...], іншими словами — аж до входження в Царство Небесне.

12. До того, церковні покарання накладалися не після, але перед відпущенням гріхів, як випробування правдивого покаяття.

13. Померлі все спокують смертю, і вони, будучи вже мертві згідно з церковними канонами, за законом мають від них звільнення.

20. Отже, папа, даючи «повне прощення всіх покарань», не має на увазі виключно всі, але єдино ним самим накладені.

21. Тому помиляються ті проповідники індульгенцій, які оголошують, що за допомогою папських індульгенцій людина позбавляється від будь-якого покарання і спасається.

36. Всякий християнин, що істинно розкався, отримує повне звільнення від покарання і провини, уготовані йому навіть без індульгенцій.

43. Потрібно навчати християн: той, хто подає жebraкові або позичає нужденно му, вчиняє краще, ніж той, хто купує індульгенції.

62. Істинний скарб Церкви — це пресвяте Євангеліє (Благовістя) про славу і благодать Бога.

63. Але воно заслужено дуже ненависне, бо перше робить останніми.

65. Отже, скарби Євангелія — це сіті, якими перш уловлювалися люди від багатств.

75. Сподіватися, що папські відпущення такі, що можуть пробачити гріх людині, навіть якщо вона — припускаючи неможливе — збездечить Матір Божу — означає втратити розум.

79. Стверджувати, що пишно піднятий хрест із папським гербом рівнозначний хресту Христовому, значить зневажати Бога.

81. Це зухвале проповідування відпущень призводить до того, що повагу до папи навіть ученим людям нелегко захищати від наклепів і, більш того, підступних запитань мирян.

82. Наприклад: Чому папа не звільнить Чистилище заради пресвятої любові до ближнього і вкрай тяжкого становища душ — тобто через найголовніше, — якщо він в той же час незліченну кількість душ рятуює заради знехтуваних грошей на будівництво храму — тобто через найнезначніше?

84. Або: В чому полягає ця нова благодать Бога і папи, що за гроші безбожнику і ворогові Божому вони дозволяють придбати душу благочестиву і Богу люб'язну, однак за страждання таку ж благочестиву і улюблену душу вони не спасають безкорисливо, з милосердя?

87. Або: Що папа прощає або відпускає тим, хто за допомогою істинного покаяння має право на повне прощення і відпущення?

89. Якщо папа прагне врятувати душі швидше відпущеннями, ніж грошима, чому він скасовує даровані раніше булли і відпущення, між тим як вони однаково дієві?

90. Придушувати тільки силою ці вельми лукаві доводи мирян, а не вирішувати на розумній підставі, значить, виставляти Церкву і папу на осміяння ворогам і робити нещасними християн.

94. Слід закликати християн, аби вони з радістю прагнули слідувати за своїм главою Христом через покарання, смерть і пекло.

95. І більше уповали через великі утиски увійти на небо, ніж безтурботним спокоєм.

95 тез Мартина Лютера. URL : <https://r500.ua/95-tez-martina-lyutera/>

Статут ордену єзуїтів¹

Хоча Євангеліє вчить і тому церква визнає за догмат, що всі, хто вірує у Христа, зобов'язані послухом та покорою папі римському як видимому главі церкви й наміснику Ісуса Христа, для того, щоб показати велике смирення нашої спільноти загалом та повне самозречення кожного її члена зокрема, щоб усенародно засвідчити рішучу нашу відмову від власної волі, ми зобов'язуємося прийняти особливу обітницю послуху. Ця обітниця має полягати в тому, що ми обіцяємо завжди [...] виконувати все, що накажуть нам нинішній та майбутні папи, наскільки це послужить для блага душ і для поширення релігії [...]. Тому всі, хто має намір вступити до нашого товариства, повинні, перш ніж узяти на себе такий тягар, добре зважити й подумати [...]. Вони мають подумати, чи обдарував їх на цю справу Дух Святий благодаттю настільки, щоб вони могли сподіватися з Його допомогою не загинути під великим тягарем такого покликання. Проте, раз твердо наважившись бути воїнами Христовими, вони повинні денно й нічно не знімати меча й щогодини бути готовими виконувати свої обов'язки.

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

Всі й кожен мають дати обітницю безумовно підкорятися генералу ордену в усьому, що стосується статуту ордену. Генерал натомість зобов'язується давати лише такі накази, котрі, на його думку, схилиються до досягнення мети товариства. Словом, для користі ордену й зважаючи на постійні вправи та смирення члени товариства мусять завжди й у всьому коритися генералу, згідно з правилами товариства, й шанувати в ньому представника Христового.

Пономарев М. В., Смирнова С. Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: практическое пособие: в 3 ч. М. : ВЛАДОС, 2000. Ч. 1: Предмет и периодизация курса. Европейская цивилизация в XVI–XVII вв. 288 с.

Золота булла¹

Розділ II

Про обрання римського короля

1. А після того, як [...] князі-виборці чи їхні послы вступлять у місто Франкфурт, вони мають негайно, наступного ж дня, рано вранці прослухати в присутності їх усіх у церкві св. апостола Варфоломія месу, яку вони замовили [...] І архієпископ майнцський дасть їм форму присяги, і він з ними й вони чи, в разі їх відсутності, (їхні) послы з ним складуть народною мовою присягу [...]

3. Нарешті, після того як князі-виборці чи (їхні) послы складуть [...] присягу [...] хай почнуть вони обирати й ніяк уже названого міста Франкфурта не залишають, перш ніж більша частина їх не обере тимчасового главу світу чи християнського народу, тобто римського короля, котрому судиться стати імператором. А якщо вони не встигнуть це зробити за 30 днів, рахуючи без перерви з дня складання згаданої присяги, то після цього, через цих 30 днів, нехай вони харчуються лише хлібом та водою й аж ніяк не виїжджають з названого міста доти, доки вони чи більша частина їх не обере володаря чи тимчасового главу вірян [...].

4. А після того, як у тому самому місці вони чи більша за кількістю частина їх звершить обрання, таке обрання має вважатися й розглядатися таким самим, як нібито його звершили вони всі однодушно без чиєїсь незгоди. І [...] ми ухвалюємо й наказуємо всією повнотою даної нам імператорської влади, що той, кого в указаний спосіб оберуть римським королем, негайно після закінчення обрання має всім разом та кожному окремо князям-виборцям, духовним і світським, котрі вважаються найближчими членами Священної імперії, негайно та неухильно підтвердити й схвалити своїми грамотами та печатями всі їхні привілеї, грамоти, права, вольності, пожалування, старовинні звичаї, а також почесні сани та все, що вони від імперії отримали й чим володіли аж до дня виборів, і все перелічене повторити ще раз їм, після того як буде коронований імператорською короною.

Розділ IV

Про князів-виборців загалом

1. [...].

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

2. Далі, коли й скільки б разів у майбутньому не траплялося (престолу) Священної імперії бути вакантним, архієпископ майнцький буде тоді мати владу, — як він мав (цю) владу, наскільки відомо, здавна, — скликати письмовими повідомленнями решту згаданих князів, своїх співучасників за згаданими виборами; коли ж вони всі чи ті, котрі зможуть та захочуть бути присутніми (на виборах), зберуться до призначеного дня виборів, названий архієпископ майнцький — і ніхто інший — матиме опитати голоси своїх співвиборців, кожного окремо, в такому порядку [...]. Після того названі князі-виборці, його співучасники (за виборами), запитують, в свою чергу, його, щоб і він сам висловив свою думку і оголосив їм, (за кого подасть) свій голос.

3. [...].

Розділ XI

Про імунітет князів-виборців

Ми ухвалюємо також, що ніякі графи, барони, сеньйори, ленники, васали, власники замків, рицарі, слуги, міщани, міські мешканці й ніякі (взагалі) особи, піддані церков кельнської, майнцької та трірської, хоч би кого становища, стану й сану вони були, (як) у попередні часи не могли бути викликані, (так) і віднині в майбутньому навечно не мають і не можуть бути залучувані й викликувані на вимогу будь-якого позивача поза територією й за кордонами та межами цих церков і володінь, до них належних, у будь-який і будь-чий суд, крім суду архієпископів майнцького, трірського й кельнського та їхніх суддів, як цього й дотримувалися, наскільки нам відомо, в минулі часи...

Ми бажаємо, щоб цю саму постанову в силу цього нашого імператорського закону повністю було поширено на найсвітліших: пфальцграфа рейнського, герцога саксонського й маркграфа бранденбурзького, князів-виборців світських, чи недуховних, на їх спадкоємців, наступників і підданих — у всіх тих формах та на всіх тих умовах, як уже було сказано...

Розділ XXIX

1. Ми дізналися також з цілком ясних звісток й переказів стародавніх, що з незапам'ятних часів ті, хто був щасливо нашим попередником, безперервно дотримувалося того, що обрання римського короля, майбутнього імператора, звершувалось у вільному місті Франкфурті, перша коронація — в Аахені, а перший його королівський сейм проводився в місті Нюрнберзі; тому ми оголошуємо, що на тих самих підставах указаного слід дотримуватися й на майбутні часи, якщо цьому чи чомусь із цього не трапиться законної перепони...

Средневековые исторические источники Востока и Запада.

URL : <https://tinyurl.com/ybnqnvug>

**3 постанови Люблінського сейму про унію
Великого князівства Литовського з Короною Польською
1 липня 1569 р.¹**

Во ім'я Господнє, амінь. Нехай буде навіки пам'ятною описана далі справа. Ми, прелати й пани-рада, духовні та світські, князі, всі чини Вел. кн. Лит. і земські послі,

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

присутні з панами-радою, послами й усіма чинами королівства Польського на цьому загальному Люблінському сеймі.

2. Оскільки королівство Польське й Велике князівство Литовське є вже одне нероздільне тіло, а також не окрема, але одна спільна республіка, котра з'єдналася й злилася в один народ з двох держав і народів, то необхідно, щоб цими двома народами на вічні часи керувала одна голова, один государ, один спільний король, обраний спільними голосами Польщі й Литви. Місце ж обрання його в Польщі, а на королівство Польське він буде потім миропомазаний та коронований у Кракові.

3. Окреме обрання й зведення на княжіння вел. кн. Литовського, яке існувало в Литві, слід скасувати [...].

6. Обидва народи матимуть завжди сейми й ради спільні Коронні в присутності свого государя, короля польського, а члени ради та послы (литовські) засідатимуть особисто між членами ради та послами (польськими) й радитися про спільні потреби на сеймах і без сеймів у Польщі й Литві.

11. Монета як у Польщі, так і в Литві, повинна бути зі спільної ради одноманітна й тотожна [...], що привести до виконання зобов'язані його величність король та його нащадки.

13. Всі будь-які статuti й устави, хоч би з якої причини їх запровадили чи схвалили в Литві проти польського народу, котрі стосуються придбання й володіння поземельним майном, яке дісталася поляку в Литві у будь-який спосіб, хоча б за дружиною чи за вислугу, чи купівлею, порядком дарування, обміном чи згідно зі звичайним державним правом, усі ці статuti [...] ніякої сили мати не повинні. Але як поляк у Литві, так і литовець у Польщі вільні надбавати в чесний спосіб маєтки й володіти ними на основі права (чинного в тій країні), де ці маєтки розміщено.

16. Найвищі пости й службові посади у Великому князівстві Литовському, нині не зайняті чи надалі вакантні, король не пожалує нікому, хто не складе спочатку присягу його величності, нащадкам його, коронованим королям польським, та цьому нероздільному тілу — Короні Польській.

20. А якби хто після своїх предків володів та користувався будь-якою землею й будь-якими угіддями, хоч би як вони називались, не маючи документів, то, згідно зі старим та новим Литовським статутом і давніми звичаями, йому й без документів дозволено володіти такою своєю власністю вічно, ніби як за грамотами.

24. Ми, прелати й члени ради, князі, земські послы й усі решта чинів Великого князівства Литовського, визнаємо зі спільної нашої та чинів цього славного королівства Польського згоди, що всі статті, вписані так у цей акт, гідні хвали, необхідні й корисні для цих обох народів як Корони Польської, так і Великого князівства Литовського, з котрих складається вже одна спільна й нероздільна Річ Посполита. З радістю, добровільно й з доброю братською приязню та любов'ю, ми [...] визнаємо цим нашим актом усі статті, що в ньому містяться, на вічні часи й забезпечуємо, підтверджуємо та скріплюємо їх печатями, клятвами, честю своєю та всіх нащадків наших і такими гарантіями, утвердженням і скріпленнями, котрі як найбільші й найміцні-

ші належать нам спеціально за спільним звичаєм, за особистістю нашою, а також за місцями та посадами нашими.

Клянемося й обіцяємо перед Господом Богом нашим добрим, чесним, дворянським і християнським словом, що все, тут викладене, ми самі з нащадками нашими будемо знати, тримати, охороняти й виконувати на вічні часи [...], ні в чому не цураючись цього єднання, котрим ми пов'язали себе на вічні часи з народом цієї славної Корони Польської, згідно зі змістом цього акта й статей, у ньому вміщених та пояснених, про що йдеться в такому самому акті, який дали нам панове поляки. Всі наші згадані спільні договори й. вел. король, як наш верховний повелитель, зволив нам конфірмувати своєю королівською владою.

28. А для ще глибшого підтвердження та вічної пам'яті викладеної справи ми, поіменно прописані прелати, члени ради духовні та світські, князі, й ми, земські послы та інші чини, присутні на цьому генеральному й спільному Люблінському сеймі, привісили до цього акта наші печатки.

Писаний і даний на цьому ж спільному сеймі в Любліні першого дня місяця липня року Б[ожого] 1569.

*Белоруссия в эпоху феодализма: сборник документов и материалов.
Мн., 1959. С. 150–157.*

Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії

Про низових козаків, котрих звичайно називаємо запорозькими

Влітку вони живуть по річці Низ, котра впадає до Дніпра, часом займаються рибальством, а рибу сушать на сонці без солі, а влітку живляться рибою. На зиму вони розходяться до найближчих міст, як от Києва, Черкас, Канева, Брацлава, Білої Церкви та інших, а свої човни на цей час ховають десь у безпечному місці, на дніпровому острові. Залишають там же і кількасот душ на курені, як вони кажуть, «при стрільбі». Вони мають і свої гарматки, котрих понабирали на турецьких землях і захопили у татар. Їх раніше не було багато, зате тепер нараховується до кількадесят тисяч. Вони завдають чимало шкоди туркам і татарам і вже по кілька разів нищили Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки. Чимало татарських стад вони забирали й забирають у степах, через що турки й татари не наслідуються заходити пасти вівці або стада [коней] так далеко, як раніше, коли бувало на 10 миль на цей бік Дніпра заганяли. Але вони ж найбільше сварять нас з турками. Татари кажуть, що коли б не козаки, то ми б з гяурами жили б добре. Але поганцям не можна вірити, бо ми їх добре знаємо по їх справах. Добре, козаки є. Вони постійно живуть на Дніпрі на виспах або ж островах, котрих є там кілька так потужно укріплених, що коли там сяде кількасот або понад десять сотень, то найбільше військо, яке б наступало на них, ніц не вчинить їм.

*Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Відп. ред. В. А. Смолій;
упорядк. та пер. з польської о. Ю. Мицика.
К. : Києво-Могилянська академія, 2007.*

Дука. Візантійська історія¹

Розділ 36

[...] Цар уже послав до Рима послів, просячи допомоги й прагнучи до єднання з Римом в односторонстві й унії, яку було встановлено у Флоренції; і папа мав отримати у Великій Церкві поминання за богослужінням, а патріарх Григорій повернутися на престол свій; і кликав імператор, щоб прибули до нього послы від папи, щоб папа приборкав непримиренну ворожнечу схизми. І ось послав папа кардинала Польщі [...] Ісидора [...]. Отже, кардинал, маючи з собою до п'ятдесяти чоловік з італійців, найняв за плату й інших численних латинян з Хіуса. І ось, коли з'явився корабель, якого вони чекали, вийшли вони з Хіуса й попливли до Константинополя, прибувши туди в місяці листопаді 6961 р. Й цар прийняв їх ласкаво і, як належало, з почестями. Дійшли вони, нарешті, й до розмов щодо унії та з'ясували, що цар був згоден на це, як і окремі церковники. Найбільша ж частина священницького й монашого чину — ігумени, архимандрити, монахині, — всі були проти [...].

Розділ 37

Отже, коли минув місяць січень і почався лютий, наказав Магомет перевезти бомбарду до Константинополя... [...]

Розділ 38

Отже, цар Константин [...] найвищою мірою дбав про захист міста [...] Та й венеційські торгові триреми прибули з Меотійської затоки та ріки Танаїс і з Трапезунта [...]. Так само прибув із Генуї [...] Іоанн Лонг, з роду Джустиніані, з двома велетенськими кораблями, маючи на них разом з озброєними генуезькими воїнами і воєнні машини [...]. І був цей Іоанн муж майстерний, а в двобоях та у воєнних битвах зімкнутими лавами дуже досвідчений. Цар прийняв його з честью й наділив його воїнів платнею, і обсилав милостями [...]. Отже, з того часу латиняни разом з Іоанном билися героїчно, виходячи з воріт міста й стоячи у зовнішньому укріпленні й по рову.

Отже, коли половина квітня спливла у незначних сутичках, то, оскільки тиран збирався на більше, було стягнуто через те воїнів відбірних і якнайкращих: понад число, можна сказати. Ті, хто розглядав їх, говорили, що понад 400 тис. Було стягнуто до міста морем і кораблі його з триремами, біремами та легкими суднами — кількістю до 300. Міську ж гавань було замкнено на ланцюг, протягнутий з боку міських воріт, названих «Красивими», в бік Галати; ромейські кораблі безперервним рядом стояли всередині, тримаючи під спостереженням гавань та ланцюг.

Розділ 39

У неділю звелів тиран почати спільний штурм. З настанням вечора не давав він спокою ромеям усю ніч. Ця неділя випала на день усіх святих, на 27 травня. Коли ж засяяв день, почав він штурм не настільки великий до години дев'ятої. Захисники міста мужньо протистояли, скільки вистачало сил.

Турки ж, потроху наблизившись до стін, несучи щити, стали приставляти драбини. Однак нічого не досягли, тому що перешкождали їм, кидаючи зверху камені, так

¹ Переклад з російської А. А. Кізової.

що, врешті-решт, зустрічаючи перепону, зупинились. Ромеї ж усі разом з царем були поставлені в бойовий проти ворогів порядок, та всі їхню силу й наміри було спрямовано на те, аби не допустити, щоб зі стін, які впали, відкрився туркам вхід у місто: а тим часом бог, який того захотів, таємно ввів їх до міста іншою дорогою. Побачивши ворота, про котрі ми вже говорили, відімкнутими, й увірвавшись усередину міста, до п'ятдесяти з названих мужів, рабів тирана, піднялося на стіни й, дихаючи вогнем, убили тих, хто вийшов їм назустріч, і почали збивати з ніг стрільців. І можна було бачити повне здригання видовище, бо ромеї й латиняни, котрі чинили перепони тим, хто підсував до стін драбини, одних вони розсікали, а інші, заплющивши очі, падали зі стіни [...]. А драбини стали турки приставляти тепер безперешкодно й піднімалися на стіну як орли в польоті.

Увірвавшись туди, вони не могли вступити у ворота внутрішньої стіни, тому що ті були загороджені тілами тих, хто впав і випустив дух. Тому досить багато хто почав заходити до міста зі стін через їх руїни, а тих, хто виходив їм назустріч, убивали. Цар же, у відчаї, стоячи й тримаючи в руках меч і щит, сказав таке гідне скорботи слово: «Чи немає кого з християн, аби зняти з мене голову?» Бо його покинули геть усі. Тоді один з турків, ударивши його по обличчю, поранив його; але й він ударив турка у відповідь; а другий турок, котрий опинився позаду царя, завдав йому смертельного удару, й він упав на землю. Бо вони не знали, що це Цар; а, умиривши його, покинули, як простого воїна [...].

Средневековые исторические источники Востока и Запада.

URL : <https://tinyurl.com/yb2fu4mc>

РОЗДІЛ 5

ЕПОХА АБСОЛЮТИЗМУ І ПРОСВІТНИЦТВА В ЄВРОПІ

- 5.1. Абсолютизм як соціополітичне явище в Європі.
Козацька доба в Україні.*
- 5.2. Революції XVII ст. Просвітництво в Європі.*
- 5.3. Просвітництво в Україні. Києво-Могилянська академія,
її роль у поширенні передових ідей.*

5.1. Абсолютизм як соціополітичне явище в Європі. Козацька доба в Україні

З кінця XV ст. у світовій історії розпочалася доба Нового часу, пов'язана з зародженням і розвитком капіталістичного способу виробництва. Відбувся перехід від традиційного, аграрного суспільства до індустріального. Розвиток буржуазних відносин потребував модернізації всіх сфер життя людей, заміни феодальних економічних, політичних, соціальних інститутів на нові, що відповідали б потребам часу. Особливо важливі, глибинні зміни припали на середину XVII–XVIII ст., коли трансформації в політичних процесах призвели до встановлення нових форм державного устрою, викликали появу нових ідей щодо перебудови держави в інтересах її громадян тощо.

Вже на межі XV–XVI ст. у країнах Західної Європи почався поступовий занепад станово-представницьких монархій і перехід до абсолютних, де вся державна влада належить монарху. Абсолютизм як форма державного правління передбачає наявність єдиного джерела влади (короля), на відміну від феодальної монархії, коли

принцип імунітету перетворював феодалських сеньйорів на своєрідних суверенів у своїх володіннях.

Нові тенденції стали можливими тому, що в королівській владі з'явився сильний союзник, зацікавлений у ліквідації станової замкненості феодалного суспільства та в обмеженні прав земельної аристократії — молода буржуазія. Вона, концентруючи у своїх руках значні фінансові ресурси, була віддалена від центру прийняття політичних рішень і не мала можливості впливати на політику держави. Водночас економічні інтереси нової верстви, спрямовані на формування загальнодержавного внутрішнього ринку, ліквідацію монопольних прав у будь-якій галузі, штучних кордонів і митних зборів усередині однієї держави, були протилежні прагненню феодалської верхівки зберегти панівне становище за рахунок збереження своїх привілеїв.

В економічному житті Європи значно зросла питома вага купецтва. В Амстердамі (Рис. 5.1.1¹), Антверпені, Гамбурзі, Ліоні, Тулузі з'явилися біржі для укладання оптових торговельних угод, головною метою яких було використання коливання цін у часі. Завдяки розвитку торгівлі сформувалися зв'язки між країнами, було закладено підвалини світового ринку.

В умовах розвитку абсолютизму й створення національних держав сформувався новий тип економічного життя — державне господарство, пов'язане з задоволенням військових потреб. Феодалне ополчення виявилось зовсім непридатним для вирішення нових завдань. З'явилися державні позики, а їх були в змозі надати лише купці, лихварі, банкіри. Це призвело до витіснення з політичного життя старої феодалської аристократії.

Абсолютні монархії були перехідною формою від феодалських станово-представницьких монархій до буржуазної держави. Абсолютизм реалізовувався в Західній Європі по-різному і мав свої особливості в кожній конкретній державі. У другій половині XVIII ст. з'явилось поняття «освічений абсолютизм», він став своєрідною спробою впровадити прогресивні ідеї Просвітництва шляхом реформ, не руйнуючи основ феодалської монархії (Австрія, Пруссія).

Наприкінці XVIII ст. абсолютизм, який виконував спочатку прогресивні функції — ліквідував політичну роздробленість держав, руйнував феодалну ієрархію, — перетворився на гальмівний чинник, який перешкоджав створенню буржуазної держави. Прагнучи позбутися застарілих політичних форм, нова соціальна верства стала на шлях революційної боротьби, що призвело до буржуазних революцій.

Абсолютизм в Іспанії остаточно набув чинності за правління короля Карла I (1516–1556), відомого і як імператор Священної Римської імперії Карл V. У країні після її територіального об'єднання раду при королі, що складалася з родовитої феодалної знаті, було збережено. За грандами залишалися титули, посади королівських констеблів, адміралів тощо. Але реальне керівництво державою перейшло до переважно неродовитих урядовців, яких призначав король. Важливе значення у зміцненні іспанського абсолютизму належало інквізиції, оскільки вона придушувала будь-яку опозицію, а все конфісковане майно надходило до королівської скарбниці. Протисто-

¹ Beschrijving Byrsa Amsterodamensis. URL : <https://tinyurl.com/r3nkuxn>

яння між королем і місцевими органами самоврядування переросло в повстання кастильських міст (відоме як «повстання комунерів»). Але залучивши на свій бік кастильське дворянство, Карл 1521 р. переміг комунерів у битві при Вільяларі (Рис. 5.1.2¹). Це була остаточна перемога абсолютизму над станово-представницькими установами.

Від зміни напрямків торгівельних шляхів унаслідок Великих географічних відкриттів виграла Англія й особливо Нідерланди, які розвинули мануфактурне виробництво й швидко розгорнули посередницьку діяльність між німецькими містами і Лісабоном. Окрім того, Іспанія та Португалія розпочали створювати колоніальні володіння, котрі згодом мали великий вплив на європейську економіку та політику. Лише на початку XVII ст. Англія, Нідерланди та Франція почали випереджати Іспанію і Португалію у створенні колоній.

Розвиток абсолютизму змінив становище селянства. В передових країнах Західної Європи відбувалося звільнення селян з кріпацтва та перетворення їх на фермерів і вільнонайманих робітників (Англія, Нідерланди, Франція). В інших країнах Європи залучення поміщицьких господарств до ринкових відносин призводило до подальшого закріпачення селянства і зростання панщини.

У Франції абсолютизм установився після релігійних війн 1562–1594 рр. між католиками й гугенотами, коли королем став Генріх IV (1594–1610 рр.), який прийняв католицизм. Апогею новий режим досяг під час правління Людовіка XIV (1638–1715 рр.), якому легенда приписує вислів: «Держава — це я» (Рис. 5.1.3²). Величезні витрати на утримання королівського двору та армії, фаворитизм, фінансування численного бюрократичного апарату, обов'язки зі сплати державного боргу — все це змушувало королівську владу збільшувати податки, на що населення країни відповідало численними повстаннями.

Французький абсолютизм підтримував мануфактури монопольними правами, привілеями, субсидіями, провадив політику меркантилізму. До таких кроків удавався й кардинал Рішельє, який з 1624 р. очолював королівську раду й був фактичним володарем держави. Щоб зміцнити монархію, він утягнув Францію в Тридцятилітню війну (1618–1648 рр.). Рішельє намагався обмежити права дворян. Зокрема, перестав скликати Генеральні штати, в яких ті мали помітний вплив, провадив фінансові, вій-

Рис. 5.1.1. Біржа в Амстердамі.
Гравюра (1612 р.)

¹ «Doña María Pacheco de Padilla después de Villalar», de Vicente Borrás y Mompó, pintura histórica, 1881, Museo del Prado, Madrid. URL : <https://tinyurl.com/sqzmys2>

² French critics anger new series Versailles great monarch Louis XIV produced English. URL : <https://tinyurl.com/t7syph4>

Рис. 5.1.2. Вдова ватажка комунерів після битви при Вільяларі. Художник — Вісенте де Боррас (1881 р.)

король Генріх VII (1485–1509 рр.) зміцнював свою владу, спираючись на нове дворянство, що володіло значними коштами й зосереджувалось у нижній палаті англійського парламенту. Тому королю не було потреби ліквідувати цей станово-представницький орган. Навпаки, політика Тюдорів відповідала інтересам буржуазії та джентрі — дрібнопомісного дворянства, котре активно господарювало.

За Генріха VIII (1509–1547 рр.) абсолютизм в Англії остаточно переміг. Водночас його особливістю залишалось існування парламенту, який був союзником англійських монархів у боротьбі проти старої аристократії. Тюдори повністю контролювали парламент, проводячи через нього непопулярні рішення. Зокрема, парламентським актом було зафіксовано розрив з Римом і створено англіканську церкву. Отже, у XVI ст. між короною та суспільством в особі палати громад склався певний консенсус: з одного боку, парламент був лояльний до королівської влади й залежав від неї, з іншого — король звертався до нього, коли потребував грошей, адже в палаті громад засідали фінансово спроможні депутати, тоді як джерела феодальних надходжень до скарбниці поступово виснажувалися.

В Італії та Німеччині абсолютизм не набув класичних форм унаслідок особливостей соціально-економічного та релігійного розвитку. Не вдалося перемогти абсолютній монархії й у Речі Посполитій, у складі якої на середину XVII ст. перебували українські землі. Польська держава залишалася шляхетською республікою з виборним королем. Магнатерія протидіяла будь-яким спробам зміцнити королівську владу та централізувати королівство. Наслідком було посилення феодального гноблення підданих з боку аристократії, яка в такий спосіб намагалася подолати економічну кризу. Для українського народу ситуацію погіршувало ще й те, що жорстоке феодальне гноблення супроводжувалося національно-релігійним та швидкою денационалізацією еліти, її покатоличенням і колонізацією. Водночас український народ знайшов сили, щоб у таких несприятливих умовах розпочати власну модернізацію, й локомотивом цих процесів було козацтво.

Його виникнення як соціального явища пов'язане з поглибленням феодального гноблення українського народу на межі XV–XVI ст. Протести проти зростання фео-

сові, адміністративні реформи, долаючи спротив аристократії.

Серед країн, у яких було встановлено абсолютизм, особливе місце посідала Англія. Абсолютна монархія в королівстві закріпилася вже наприкінці XV ст., після закінчення Війни Троянд (1455–1485 рр.) — збройної боротьби аристократичних кланів Ланкастерів та Йорків за корону. Обидва табори настільки виснажили один одного, що переміг Генріх Тюдор, права якого на престол були досить сумнівними. Розуміючи це, новий

дальних повинностей та панщини в українських землях, як і в Європі, мали прояв у формі втеч селян від панів. Але на Заході переселенці прямували переважно до великих міст, які від королівської влади отримували Магдебурзьке право — право на самоврядування. У Великому князівстві Литовському та королівстві Польському воно було обмежене, бо на міста поширювалася влада великих магнатів. Тому втікачі (козаки) осідали на берегах Собі, Синюхи, Росі, Тясмина, Трубежу, Сули, в степах Поділля та Південної Київщини. Вони засновували на нових землях поселення-слободи, створювали общини (громади). Заможні козаки розбудовували власні хутори, в яких наймитувала біднота — голота.

Рис. 5.1.3. Людовік XIV (фрагмент портрета)

Постійна загроза татарських нападів з Криму зумовлювала особливість господарської діяльності козаків у XVI ст. Промисли («уходи»): рибальство, мисливство, бортництво були головними їхніми заняттями, а рільництво й городництво — допоміжними. Маєтки литовської знаті охороняли надвірні козаки. Власники хуторів набирали з козацької бідноти ватаги, які йшли в теплу пору року за дніпровські пороги на уходи. Там вони об'єднувались у кіш (общину) й обирали старшого — кошового отамана, що стежив за порядком, розподіляв промислові угіддя тощо. Козаки за порогами мешкали в укріплених поселеннях — січах, адже існувала постійна загроза татарського нападу. Найміцнішою серед них була січ на о. Томаківка, що контролювала вхід у Великий Луг (дніпровські плавні).

З 1536 р. й до 1590-х рр., після придушення козацького повстання проти свавілля литовської адміністрації, на Томаківці постійно перебував козацький гарнізон. Захист українських земель від татарської, а згодом і польської експансії відтепер був головною справою запорожців — професійних воїнів. У 1550-х рр. Черкаський та Канівський староста, православний литовський князь Дмитро Вишневецький (Рис. 5.1.4¹) для контролю за діями запорожців побудував на о. Хортиця зусиллями надвірних козаків дерев'яний форт («городок»). Але через кілька років турецько-татарські війська його зруйнували.

1557 р. польський король Сигізмунд II Август підписав «Уставу на волоки» — закон, який надавав шляхті змогу руйнувати селянську общину, захоплювати найкращі землі та зводити на них свої маєтки — фільварки. Відтепер окремі селянські господарства ставали податковою одиницею. Дія цього закону після Люблінської унії 1569 р. поширилася на всі українські землі. 1588 р. прийняли III Литовський статут (Рис. 5.1.5²), який остаточно перетворив українських селян на кріпаків. Польська політична й еко-

¹ Гетьман Дмитро Вишневецький (Байда). URL : <https://tinyurl.com/vzadkao>

² Statute of Grand Duchy of Lithuania, third edition. URL : <https://tinyurl.com/vlttg6q>

Рис. 5.1.4.
Дмитро Вишневецький

номічна експансія доповнилася духовною: 1596 р. було укладено Берестейську унію й утворено греко-католицьку церкву.

Ці події значно прискорили зростання кількості козацтва, що існувало на кордоні не лише двох держав, але й двох світів — християнського та мусульманського. Ця обставина надала йому як суспільній групі особливих рис, не притаманних феодальному ладові: козакки були особисто вільні, мали зброю та належали до військових формувань, але, на відміну від шляхти, працювали й забезпечували свої родини всім необхідним самостійно.

Щоб підсилити захист кордонів Речі Посполитої, польська влада вирішила прийняти козаків на королівську службу. До реєстру (списку) зараховували заможних козаків, які отримували за службу платню (згодом землі), сукно на жупани тощо. Реєстрове військо поділялося на полки, його очолював виборний гетьман.

З самого початку заклик захищати православну віру був одним з головних гасел боротьби козаків і всього українського народу на різних етапах його історичного розвитку. Адже католицизм у ході Нідерландської й Англійської революцій був ідеологічним підґрунтям феодальної реакції. В Україні під час боротьби проти польсько-шляхетської, а водночас і католицької експансії православ'я було прапором патріотичних сил. Козацько-селянські повстання в 1590-х рр. під проводом К. Косинського і С. Наливайка були першими кроками на довгому тернистому шляху визвольних змагань.

5.2. Революції XVII ст. Просвітництво в Європі

У європейських країнах спроби модернізації економіки й суспільних відносин у XVII ст. наштовхувалися на запеклу протидію феодальної аристократії, яка не бажала втрачати привілейоване становище. Буржуазія, намагаючись пристосувати чинний лад до власних потреб, стала на шлях революційної боротьби. В XVI ст. цим шляхом пішли Нідерланди, які під час революції 1566–1579 рр. позбулися іспанського панування династії Габсбургів і створили власну державу з республіканською формою правління та виборчим законодавчим органом — Генеральними штатами. Але першою класичною буржуазною революцією, з завданням ліквідувати феодальні відносини й політичні інститути всередині країни, була англійська (1640–1660 рр.). Її рушійними силами були верстви, найбільш зацікавлені в ліквідації віджилих економічних і політичних традицій — буржуазія та джентрі.

Острівне розташування Англії й великі обсяги зовнішньої торгівлі сприяли значному зростанню кораблебудування наприкінці XVI ст. 1588 р. британський флот завдав нищівної поразки іспанській Непереможній армаді, що дало Англії змогу

ввійти до кола провідних європейських держав. Було створено кілька компаній (Африканська, Гвінейська, Східна), забезпечених урядовими субсидіями та привілеями на монопольну зовнішню торгівлю.

Первинне накопичення капіталу прискорило розвиток виробництва. Окрім будівництва кораблів, в Англії на початку XVII ст. налагодилося виготовлення великої кількості чавуну й заліза, вовняних тканин, пороху, селітри, цукру, видобування кам'яного вугілля. Тогочасне піднесення ввійшло в історію під назвою «малої промислової революції».

Але абсолютизм, який спирався на феодальне дворянство, в першій третині XVII ст. вже істотно перешкоджав подальшому розвитку країни, хоч англійський король і не мав права стягати нові податки без згоди парламенту. 1603 р. померла бездітна Єлизавета I (Рис. 5.2.1¹). Новим королем став Яків I (1603–1625 рр.) — представник шотландської династії Стюартів. За правління його сина Карла I (1625–1649 рр.) політична ситуація в країні загострилася. Стюарти розуміли монархічне правління як повну владу короля над підданими, тому поділяти її з парламентом вони не бажали.

Вся перша половина XVII ст. пройшла в постійних сутичках Якова й Карла з парламентом. Королі намагалися правити без представницького органу, але потреба в грошах змушувала їх шукати інші джерела поповнення скарбниці. Як наслідок, монархи вдавалися до дій, що суперечили англійській практиці — примушували підданих сплачувати нові феодальні побори. Стюарти запроваджували нові податки без згоди парламенту, штучно регламентували економічну діяльність і накладали штрафи за порушення тощо. Такі дії не задовольняли буржуазію та джентрі. 1628 р. парламент ухвалив «Біль про права», яким вимагав від короля дотримуватися заведених в Англії традицій, а найголовніше — не накладати нових податків без його санкцій. У відповідь Карл I розігнав парламент і наступні 11 років правив країною одноосібно.

Карл I спробував запровадити в Шотландії англіканську церкву, що призвело до Єпископських війн. 1639 р. шотландці завдали поразки англійським військам та роз-

Рис. 5.1.5. Литовський статут 1588 р.

¹ Коронационный портрет Елизаветы I. URL : <https://tinyurl.com/uunu68v>

Рис. 5.2.1. Єлизавета I (копія коронаційного портрета, виконана між 1600 і 1610 рр.)

почали вторгнення до північних графств. У квітні 1640 р. король був змушений звернутися до парламенту по військовій субсидії, але палата громад почала розглядати порушення традицій королівства з його боку. Через три тижні роздратований монарх розпустив Короткий парламент. Ситуація на кордоні з Шотландією залишалася загрозливою, а державна скарбниця порожньою. Тому Карл I 3 листопада 1640 р. був змушений знову звернутися до парламенту. Скликання Довгого парламенту (не розходився 12 років) було початком Англійської революції 1640–1660 рр.

Протягом цього часу в Англії відбулися дві громадянські війни (1642–1646 рр., 1648 р.) між прибічниками Довгого парламенту й короля (роялістами). Парламент підтримували підприємці, купецтво, джентрі, фермери, ремісники та підмайстри. Старі порядки захищали великі землевласники й залежні від них селяни, урядовці, англійканська церква. Парламентська армія, котру створив Олівер Кромвель (1599–1658 рр.) (Рис. 5.2.2¹), завдала поразки королівським військам у битвах при Нейзві та в Пестоне. 1649 р. короля було страчено і в Англії встановився режим «індепендентської республіки». До влади прийшли купці, підприємці та джентрі. Парламент став однопалатним, уся законодавча влада перейшла до палати громад, а виконавча — передавалася раді, якою керувала армійська верхівка на чолі з О. Кромвелем.

Панівне становище в тогочасній Англії посідали індепенденти (незалежні) — радикальна буржуазія та джентрі. Вони завдали поразки демократичному руху левелерів (зрівнювачів) — дрібних міських власників, — і діггерам (копачам) — виразникам інтересів міської та сільської бідноти, а також придушили визвольну боротьбу шотландського й ірландського народів. Селяни-орендарі землі не отримали. Акти про обгороджування проходили тепер через парламент, тобто отримали законодавчу силу. Десятину не було скасовано. Нова влада не зменшила безробіття й не знизила ціни на продовольчі товари.

Буржуазія та джентрі, щоб захистити свою власність, підтримали встановлення 1653 р. військової диктатури — протекторату О. Кромвеля. Його влада була набагато більша, ніж у короля до революції. О. Кромвель підтвердив усі закони Довгого парламенту. Зовнішня політика лорда-протектора теж була вигідною для Англії. Армія під його командуванням перемогла у війнах з Голландією та Іспанією.

Після смерті Кромвеля 1658 р. нове дворянство й буржуазія прагнули відновити монархію, яка б захищала порядки, що встановилися під час революції. 1660 р. було реставровано династію Стюартів. Новий король Карл II підписав документ, який

¹ Oliver Cromwell by Samuel Cooper. URL : <https://tinyurl.com/tmz2qn6>

підтвердив усі привілеї джентрі та буржуазії, котрі вони здобули під час революції. Тепер в Англії була не абсолютна монархія, а влада, отримана внаслідок компромісу між монархією і буржуазними колами.

Баланс сил було порушено за правління Якова II (1685–1688 рр.), який знову спробував встановити в Англії абсолютизм. Проти нього об'єдналися всі впливові суспільні сили й англіканська церква, котрі запропонували корону володарю Голландії — протестанту Вільгельму Оранському, одруженому з дочкою Якова Марією. У 1688–1689 рр. відбувся державний переворот, який самі англійці назвали «славною революцією», бо він був абсолютно безкровний. Корону було передано Вільгельму III та його дружині Марії II. Це були перші англійські монархи, які зійшли на трон за рішенням парламенту. В Англії встановилася конституційна монархія.

*Рис. 5.2.2. Олівер Кромвель.
Художник — Олівер Купер*

Важливим підсумком двох англійських революцій стало знищення абсолютизму та феодалної власності. Було проголошено свободу підприємництва й торгівлі. Політичний підсумок цих подій — початок створення в Англії правової держави, формування громадянського суспільства. Встановлення конституційної монархії з сильним парламентом дало буржуазії змогу утримувати державну владу. Ідеї народовладдя, рівності всіх перед законом, які несли революція, вплинули на політичне життя інших держав Європи.

Коли в Англії відбувалися революційні події, в Україні розгорталася національно-визвольна війна. В цей час більша частина українських земель перебувала під владою Речі Посполитої. Після поразки козацько-селянських повстань 1630-х рр. Варшава збиралася використовувати реєстрових козаків як військову силу для придушення антифеодальних виступів. За «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. сейм призначав комісара з польської знаті на посаду гетьмана реєстрового війська, що на той час складалося з 6 полків, на чолі зі шляхтичами, по 1 тис. козаків у кожному. Було відбудовано Кодацьку фортецю, гарнізон якої контролював дії запорожців, а на самій Січі розташовувалася військова залага.

Національно-визвольну війну українського народу очолив чигиринський сотник Богдан Хмельницький — видатний політичний і військовий діяч. Її причини полягали в політичному (домінування на всіх державних посадах шляхти); економічному (зростання панщини та магнатських латифундій); національному (утиски мови й культури); релігійному (наступ католиків і уніатів на православ'я) гнобленні українського народу з боку польсько-шляхетської держави. За характером вона була визвольною, справедливою, загальнонародною. Рушійними силами були козацтво, селянство, міщанство, українська православна шляхта.

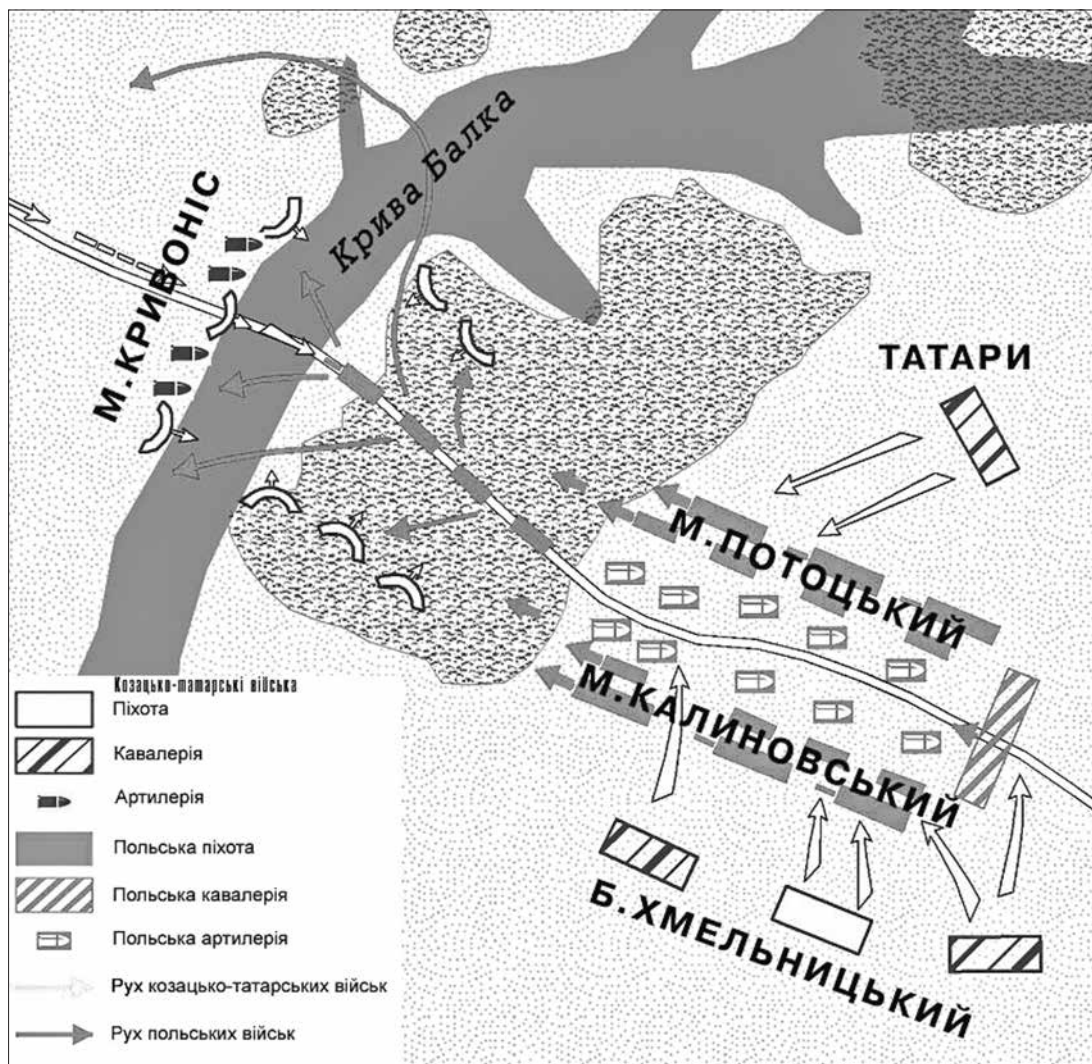

Рис. 5.2.3. Битва під Корсунем 1648 р.

Виступ розпочався з визволення Січі. Протягом 1648 р. після поразок польсько-шляхетських військ під Жовтими Водами, Корсунем (Рис. 5.2.3¹) і Пилявцями, а також унаслідок загального повстання всі українські землі було звільнено від шляхти.

Збаразько-Зборівська кампанія 1649 р. завершилася укладенням Зборівської угоди. На тлі загострення внутрішніх суперечностей сформувалися державні інституції. Зокрема, зросло значення старшинської ради. Згідно з договором, кількість реєстрового війська встановлювалась у 40 тис. чол. Під владою гетьмана залишалися Київське, Чернігівське та Брацлавське воеводства, територію яких згодом поділили на 16 адміністративних одиниць — полків.

¹ Корсунська битва. URL : <https://tinyurl.com/vwumgxr>

Відновлення бойових дій у лютому 1651 р. призвело до жорстокої поразки козаків під Берестечком і укладення невігідного їм Білоцерківського договору. Вирішальна перемога козацького війська, досягнута наступного року в Батозькій битві, призвела до фактичного здобуття незалежності України й завершення Селянської війни. Її наслідками були ліквідація фільварково-панщинної системи господарювання й кріпацтва та великого і середнього землеволодіння, що призвело до зростання державного скарбу та утвердження козацьких володінь.

Хоча Переяславська рада в січні 1654 р. ухвалила прийняти протекцію московського царя, а в «Березневих статтях» було зафіксовано збереження інституцій політичної влади, території, судочинства, реєстру в 60 тис. козаків, фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, цілковитої незалежності внутрішньої політики, їхня дія тривала лише до укладення Гадяцького договору.

Після смерті Б. Хмельницького в жовтні 1657 р. на Корсунській раді гетьманом обрали Івана Виговського. Його політика зближення з Польщею призвела до громадянської війни, в якій він зазнав поразки.

Під час бойових дій між російськими та польськими військами новий гетьман Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав зі шляхетським командуванням Слободищенський трактат, який передбачав перехід України під владу Польщі. Зазнавши кількох поразок на Лівобережжі, він 1663 р. відмовився від булави й постригся в ченці. Гетьманом того самого року обрали Павла Тетерю. У червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині гетьманом Лівобережжя став кошовий отаман Січі Іван Брюховецький.

З листопада 1663 р. основною ареною шляхетської агресії було Лівобережжя, де наступало польське військо на чолі з Яном II Казимиром, у складі якого діяли козацькі полки правобережного гетьмана П. Тетері. Король сподівався на допомогу кримської орди, але об'єднані сили на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком здобули Перекоп і зруйнували ці плани. Зазнавши поразки, королівське військо в березні 1664 р. відступило з України через Білорусь. Наступного року запеклі бої тривали. У червні 1665 р. П. Тетеря виїхав до Польщі, а вже в серпні новим гетьманом Правобережжя обрали Петра Дорошенка.

Війна, що затяглася на багато років, виснажила матеріальні ресурси й коштувала великих людських утрат усім її учасникам. 30 січня 1667 р. в с. Андрусові під Смоленськом було підписано договір про перемир'я на 13,5 років між польською та російською делегаціями. Цей документ санкціонував роз'єднання України.

Влітку 1668 р. П. Дорошенко за підтримки татар і значної частини лівобережної старшини усунув від влади І. Брюховецького й невдовзі об'єднав обидва береги Дніпра. У грудні того самого року на раді в Новгороді-Сіверському Дем'яна Многогрішного обрали гетьманом Лівобережної України. В березні 1669 р. П. Дорошенко у Корсуні скликав генеральну старшинську раду, яка схвалила прийняття протекції Османської імперії. Влітку 1672 р. 100-тисячна турецька армія за участі полків П. Дорошенка розбила польські війська й захопила Кам'янець-Подільський. У жовтні в Бучачі уряд Речі Посполитої уклав з Туреччиною тяжкий для себе договір, за яким Поділля,

Брацлавщина й Південна Київщина переходили до Османської імперії, а Північна Київщина, Волинь і Галичина залишались у складі Польщі. Влітку 1673 р. становище П. Дорошенка стало критичним, а у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

Причини поразки національної революції полягали у відсутності досвіду державного будівництва в українській верхівки; в існуванні гострої політичної боротьби між старшинськими угрупованнями; в прорахунках у внутрішній політиці урядів, які провокували загострення соціально-політичної ситуації; в постійній агресії інших країн. Значення національно-визвольної війни полягає в тому, що вона сприяла створенню української держави, сформувала нову політичну еліту, зміцнила традиції боротьби проти соціального та національно-релігійного гноблення.

У сучасній українській історіографії існує думка, що національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького також можна називати Українською революцією, бо вона типологічно близька як до Нідерландської, так і до Англійської революцій. З першою подією в Україні поєднує принаймні національно-визвольний компонент та релігійні гасла, які притлумлювали гостру соціальну боротьбу.

Ще більше спільного можна побачити між подіями в Англії та в Україні, які відбувались одночасно. В обох випадках до рушійних сил належали соціальні групи, які були носіями нових державницьких ідей — буржуазія й джентрі в Англії та козацтво в Україні. Важливе значення мав і релігійний фактор, бо в обох випадках боротьбу вели проти католицизму. В політичній сфері виявилася тенденція до зміцнення особистої влади очільників революції: спроба запровадити монархічне правління у формі спадкового гетьманату в Україні та спадкового протекторату в Англії. До речі, спадкоємці обох лідерів владу не втримали. Тогочасне європейське суспільство сприймало О. Кромвеля та Б. Хмельницького однаково — як бунтівників проти законних монархів.

Принципова різниця полягала в підсумках обох подій. В Англії, де була сильна монархічна традиція, революційний процес закінчився реставрацією монархії Стюартів, але король відтоді був позбавлений феодалних надходжень до скарбниці та опинився на утриманні парламенту. Отже, Англія зробила крок до парламентської монархії. Україна таких традицій на мала. Спроба Б. Хмельницького встановити династійні зв'язки з Молдовою шляхом одруження свого сина з дочкою молдавського господаря закінчилися з загибеллю Тимоша. Запровадження інституту спадкового гетьманату наштовхнулося на протидію козацької старшини. Вона не бажала ліквідації феодалних порядків, а лише хотіла посісти панівне становище замість польської шляхти, тому міцна влада гетьмана їй не була потрібна. Позбавлення Ю. Хмельницького булави на користь І. Виговського розпочало добу «Руїни», під час якої протиборство різних старшинських угруповань призвело до поділу України і втрати здобутків Української революції.

Успіхи перших європейських буржуазних революцій були одним з чинників, що призвели до виникнення нової суспільно-політичної ідеології — Просвітництва, заснованої на раціоналізмі. Просвітники вірили в людський розум, спиралися на досягнення точних наук і намагалися поширити свої погляди на суспільно-політичні відноси-

ни. Вони почали боротися з тими проявами феодального устрою, що не відповідали інтересам буржуазії. Новий ідейний рух, який розпочався в Англії, швидко охопив країни Західної Європи й у XVIII ст. сформував головний зміст європейського інтелектуального життя.

Англійські мислителі Томас Гоббс і Джон Локк розглядали державу не як творіння господнє, а як інституцію, покликану передусім захищати права та свободи людей в межах законів. Проголошуючи головною метою щастя конкретної людини, просвітники мали на увазі, перш за все, особистий успіх, отже були виразниками інтересів і прагнень буржуазної верстви — основного носія нової ідеології. Просвітництво давало буржуазії духовні орієнтири, потрібні для модернізації суспільства й пристосування політичного ладу до потреб нового класу.

Т. Гоббс висував теорію природних прав людини та суспільного договору, за яким особисто вільні люди добровільно передають владу державі, щоб вона організувала життя суспільства на принципах справедливості. Окрім того, Гоббс обстоював право різних народів творити власні держави. Водночас сам мислитель вважав, що новий порядок можливий за абсолютистської форми правління.

Дж. Локк, спираючись на англійський досвід, теж розглядав державу як результат взаємної згоди людей. На його думку, регулювати відносини в державі мають не стільки закони, скільки моральні засади, висуваючи на чільне місце моральні критерії поведінки людини у суспільстві. За Дж. Локком, держава має функціонувати в інтересах усього суспільства, гарантувати людині реалізацію її природних прав (життя, свобода, приватна власність тощо). Але, на відміну від Т. Гоббса, Дж. Локк убачав ідеал такої держави у конституційній монархії.

Політична система Англії, в якій реалізувався класовий компроміс буржуазії та дворянства, була втіленням багатьох конституційних ідей Дж. Локка. 1701 р. англійський парламент прийняв Білль про успадкування престолу, котрим передавав владу Ганноверській династії, та «Статут про облаштування королівства», яким запроваджував відповідальність міністрів перед парламентом, що було фактичним утіленням парламентаризму. Ці документи позбавляли династію Стюартів можливості повернутися на британський престол. Фактично влада парламенту зміцнилася під час правління королеви Анни (1702–1714 рр.).

З 1714 р., коли на трон зійшов Георг I, 45 років Англією керували міністри з партії вігів (виразників інтересів великої буржуазії), бо короля було позбавлено права брати участь у засіданнях двопалатного парламенту й накладати вето на прийняті там закони. Після того, як до влади прийшов король Георг III (1760–1820 рр.), усі роки його правління партією влади залишалися торі — захисники інтересів прибічників абсолютизму. Парламентська монархія, що встановилась у Великій Британії в першій половині XVIII ст., виявилась провісницею того політичного ладу, встановлення якого передбачало перемогу й зміцнення нових капіталістичних відносин.

Особливого розквіту Просвітництво досягло у Франції, де у XVIII ст. працювало багато видатних учених. Письменник Шарль Луї Монтеск'є у праці «Про дух законів»

висловив думку про те, що законодавство та державний устрій кожної країни мали пристосовуватися до релігії, особливостей і рівня розвитку її народу, а також урахувати кліматичні умови. З різних форм державного устрою він надавав перевагу республіканському, але не бачив у тогочасних умовах можливостей його реалізувати. Він зупинився на конституційній монархії, в якій законодавча влада належить народним представникам, а виконавча — монарху. Суд мав бути незалежним від адміністрації. Ідеї Монтеск'є були актуальні для тогочасних суспільних настроїв.

Одним з найвідоміших французьких просвітників того часу був філософ, історик та публіцист Вольтер (Ф.-М. Аруе). За політичними поглядами він був монархістом, нападав на віру й церкву. На його думку, всі володарі повинні бути освіченими, оточити себе філософами й керуватися ідеями, які гарантують справедливість і користь їхніх розпоряджень. Вольтер пропагував гуманізм та справедливість, наполягав на скасуванні середньовічних форм судочинства, закликав ліквідувати феодальні привілеї й кріпацтво.

Франко-швейцарський мислитель Жан-Жак Руссо, в свою чергу, у праці «Про суспільний договір» висловив думку про те, що, оскільки володарі почали зловживати владою, отриманою за згодою від суспільства, то суспільству слід повернути собі владу, щоб створити демократичну республіканську державу, в якій усі громадяни братимуть участь в управлінні, законодавстві й судочинстві. (Рис. 5.2.4¹)

Великий вплив на громадську думку Франції мали енциклопедисти (Д'Аламбер, Кондільяк, Алметр) — учасники гуртка філософа Дені Дідро, які в 1751–1776 рр. видавали «Енциклопедію наук, мистецтв та ремесел». Вони критикували тогочасні погляди й порядки, закликали до судової реформи, до релігійної свободи, знищення станових привілеїв, звільнення селян, народовладдя.

В другій половині XVIII ст. у зв'язку з економічним і демографічним піднесенням у Європі владні кола багатьох держав усе глибше усвідомлювали необхідність модернізації економічної та політичної систем. Це загальноєвропейське явище отримало назву освіченого абсолютизму. Його суть полягала в тому, щоб, не змінюючи державних форм абсолютистської монархії, реформувати економіку, політику й культуру.

Комплексно цю концепцію виклав прусський король Фрідріх II (1740–1786 рр.), який написав 30-томне зібрання творів. Під впливом ідей просвітників він видав збірку законів — «Фрідріхів кодекс», який запроваджував у Пруссії рівний для всіх станів суд, установлював повну віротерпимість, скасовував катування. Однак захоплення ідеями Просвітництва у Фрідріха II не було глибоким. Так, домінування дворянства над іншими верствами він залишив без змін.

Послідовнішим провідником політики освіченого абсолютизму був король Німеччини, імператор Священної Римської імперії Йосиф II, який після смерті матері Марії Терезії успадкував і володіння Габсбургів (Рис. 5.2.5²).

¹ Заголовкова сторінка першого видання. URL : <https://tinyurl.com/ybzdqy55>

² Марія Терезія в дитстві. URL : <https://tinyurl.com/scghe34>

За 10 років правління в Австрії (1780–1790 рр.) він втілював низку реформ, головною з яких було звільнення селян з кріпацтва та наділення їх землею. Найпоширеніші реформи було проведено в судочинстві. Але, з іншого боку, він ліквідував автономію земель і провінцій імперії, заохочував колонізацію Угорщини, Трансильванії та Галичини. Просвітництво політизувало громадську свідомість і сприяло зростанню революційних настроїв.

Отже, Просвітництво народилось у боротьбі науки проти релігії. Просвітники виступали проти феодальних порядків, намагалися протиставити науку й освіту релігії, обстоювали свободу приватного підприємництва, висували передові ідеї перебудови суспільства, спиралися на розум, навколишній світ намагалися пізнати за допомогою науки. Історичною заслугою доби Просвітництва були пошуки ідей та моделей кращої організації суспільства і ствердження принципів гуманізму. Так, саме ідеї Просвітництва були орієнтирами в ході Великої французької буржуазної революції (1789–1794 рр.).

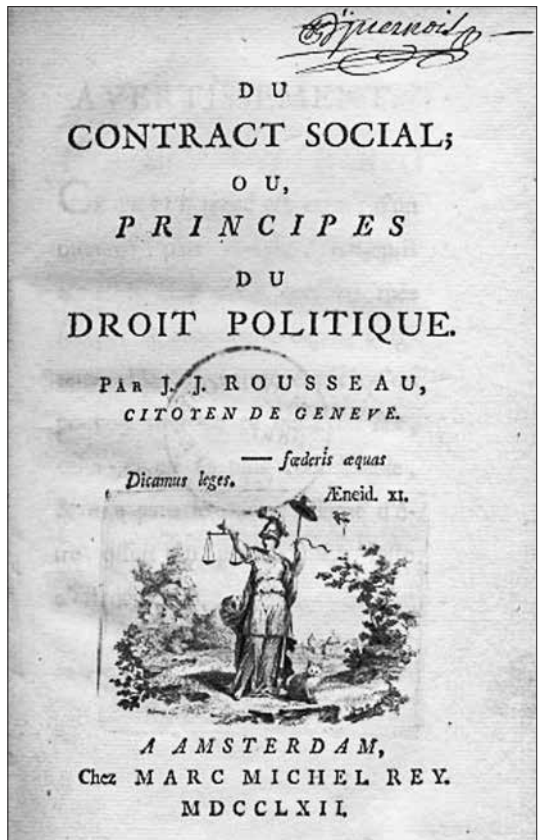

Рис. 5.2.4. Перше видання праці «Про суспільний договір» (1762 р.)

5.3. Просвітництво в Україні. Києво-Могилянська академія, її роль у поширенні передових ідей

Ліквідація козацтва на Правобережжі після завершення війни між Польщею та Туреччиною (1699 р.) перетворила край на напівзруйновану провінцію Речі Посполитої, призвела до занепаду культурно-національного руху в Галичині й на Волині. З іншого боку, така ситуація дала гетьману І. Мазепі можливість об'єднати під своєю владою Правобережну та Лівобережну Україну. В подальшому політична автономія Гетьманщини дала змогу створити культурні цінності, забезпечити самобутність духовного розвитку українського народу.

У XVIII ст. ідеї Просвітництва з Європи потрапили в Україну, де знайшли плідне середовище для подальшого розвитку. Одним з найвидатніших носіїв цих ідей був Г. Сковорода — відомий філософ і поет (Рис. 5.3.1¹). Він засуджував негаразди феодально-кріпосницького ладу, критикував негативні явища, які породжу-

¹ Портрет Григорія Савича Сковороди. URL : <https://tinyurl.com/vdywjge>

Рис. 2.5. Марія Терезія в дитинстві

Рис. 5.3.1. Григорій Савич Сковорода

валися появою буржуазних відносин, сваволю та беззаконня в царських установах і судах. Найвищим благом людства у вірші «Про свободу» він проголошував свободу й незалежність як невід’ємне право всіх людей.

Г. Сковорода закликав створити розумний суспільний устрій, заснований на принципах природного права, що забезпечили б загальне щастя людей. Саме в думках просвітника про загальне благо закладено протест проти феодального ладу.

Філософ-матеріаліст Я. Козельський засуджував кріпацтво. Виходець з козацької старшинської родини з Полтавщини, він обстоював ідею створення нового суспільства, заснованого на «первісній простоті» й «натуральному благоденстві» всіх людей. За таких умов між народами ніколи б не виникали війни. Шлях до такого суспільства Я. Козельський вбачав у загальній освіті.

Г. Винський походив з дрібнопомісного українського дворянського роду й захоплювався західноєвропейською просвітницькою філософією, критично ставився до феодального ладу, засуджував сваволю поміщиків та урядовців. За ці погляди царизм позбавив його дворянства й заслав до Оренбурга.

Визначним просвітником того часу був професор Львівського університету П. Лодій, який обстоював розвиток науки, поширення освіти серед народу (Рис. 5.3.2¹). За допомогою знань і виховання він мріяв реформувати феодальне суспільство.

Одним з центрів Просвітництва в Україні у 1780–1790-х рр. був гурток прогресивної дворянської інтелігенції, що існував у Попівці Сумського повіту на Харківщині. Він мав назву «Попівської академії». Очолював його О. Паліцин. Учасниками гуртка були В. Капніст, В. Каразін, В. Ярославський, Є. Станевич та ін. Вони як прихильники західноєвропейських просвітницьких поглядів вивчали й перекладали твори Вольтера, Ж.-Ж. Руссо та інших французьких філософів.

¹ Мельник І. Петро Лодій, філософ. URL : <https://zbruc.eu/node/22367>

О. Паліцин захоплювався ідеями Французької революції. Він сприйняв її тезу про те, що розум керує світом і від нього залежить прогрес суспільства. В перекладі «Слова о полку Ігоревім» О. Паліцин звертався до прогресивних людей того часу з закликом любити свій народ і не шкодувати сил для його блага.

Учасник гуртка, відомий поет, громадський діяч і просвітник В. Капніст 1783 р. в «Оді на рабство» висловив протест проти указу імператриці Катерини II про закріпачення селян в Україні. Ода знайшла широкий відгук серед української громадськості й розповсюджувалась у рукописах. У комедії «Ябеда» Капніст виступив з критикою самодержавно-кріпосницького ладу: свавілля чиновників, неправового суду, хабарництва, здирства й грабежу селян з боку поміщиків. Шляхи вдосконалення суспільства він вбачав у реформах та поширенні освіти.

Рис. 5.3.2. Петро Лодій

Вчений і просвітник В. Каразін розгорнув на Харківщині серед дворянства пропаганду ідей звільнення селян від кріпацтва. У маєтку в с. Кручик він фактично звільнив їх, оголосивши, що селяни відбувають повинності за наділену землю, а не за особисту залежність від поміщика. В. Каразін створив Думу — орган селянського самоврядування, опіку над сиротами, впорядкував розподіл землі, регламентував рекрутські набори, відкрив сільську школу.

Серед учасників «Попівської академії» виникла думка створити Харківський університет. Пізніше В. Каразін (Рис. 5.3.3¹) деякий час очолював головне управління училищ у міністерстві народної освіти і склав проект документа, що передбачав заснування в Харкові університету, почесним членом якого згодом обрали О. Паліцина.

У колах передової дворянської інтелігенції склалося переконання про необхідність реформ у суспільстві, а освіту вважали способом впливу на свідомість людей для їхньої реалізації. «Попівська академія» перетворилася на своєрідний культурно-освітній центр. Однак ідеї, які проповідували її учасники, не знаходили підтримки в більшості дворянства, що міцно трималося старих суспільних відносин і не бажало поступатися своїми привілеями.

Незважаючи на певну обмеженість світогляду, Просвітництво в Україні сприяло консолідації прогресивних сил у протидії таким реакційним явищам, як самодержавство та кріпацтво.

Розвиток вищої освіти в Україні у XVIII ст. тісно пов'язаний з діяльністю Київської академії. Основою для її створення була Києво-Могилянська колегія (Рис. 5.3.4²), що 26 вересня 1701 р. отримала статус академії. Її очолював ректор, який призначався

¹ До 245-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна (1773–1842), українського вченого, винахідника, громадського діяча. URL : <https://preview.tinyurl.com/ufsy9hq>

² Староакадемічний корпус НАУКМА. URL : <https://restoration.ukma.edu.ua/news>

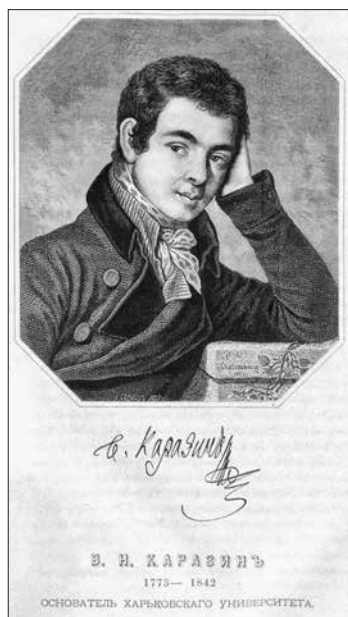

Рис. 5.3.3. Василь Назарович Каразін

за згодою митрополита й гетьмана з професорів, а префект розпоряджався коштами та керував навчальним процесом.

До академії зараховували вихідців з усіх станів населення, але навчалися там переважно діти старшини, шляхти, дворянства, духовництва, міщан, зрідка селян. Вступники повинні були мати знання з початкової граматики й основ латинської мови. Кількість студентів коливалася від 700 до 1 тис. чол. більшість їх походила з Лівобережної й Слобідської України, але були вихідці з Правобережжя та західноукраїнських земель. В академії здобували освіту й іноземні студенти: серби, чорногорці, волохи, греки, болгары, молдавани.

Курс навчання було розраховано на 12 років. Студенти вивчали церковнослов'янську, латинську, слов'яно-руську (тогочасну літературну українську), грецьку, польську, староєврейську, німецьку та французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, піїтику, риторику, діалектику, філософію і богослов'я (останнє відвідували ті, хто мав намір стати священиком) (Рис. 5.3.5¹).

В останній період діяльності в академії викладали також природознавство й медицину. Для перевірки знань студентів у старших класах практикувалися диспути. На 1780 р. бібліотека академії складалася з близько 12 тис. рукописних і друкованих книг з багатьох галузей знань, написаних різними мовами.

Київська академія у XVIII ст. була не лише освітнім закладом, але й центром духовного життя тогочасного українського суспільства. У лекціях її викладачі зверталися до книг візантійських філософів, користувалися працями вчених-гуманістів: Агриколи, Муціона, Руфа, Еразма Роттердамського, Яна Амоса Коменського та ін. В академії пропагували наукові погляди Галілео Галілея й Миколая Коперника.

У філософських курсах, які читали професори академії, зазнавали критики основні положення пізньої схоластики, особливо томізму — вчення відомого філософа і богослова Фоми Аквінського, який намагався поставити на службу католицизму наукові знання. Курс лекцій Георгія Кониського, який він читав протягом 1749–1751 рр., мав яскраво виражене антитомістське спрямування. Його твердження про вічність матеріального світу об'єктивно підривали релігійні догмати. Погляди Г. Кониського зробили вагомий внесок в історію української наукової думки.

Помітною постаттю в суспільно-політичному житті України був церковний і громадський діяч, письменник, професор академії Феофан Прокопович. У лекціях він виступав проти аскетизму та марновірства. В його віршах простежуються антипапські тенден-

¹ Києво-Могилянська академія та її вихованці. Гравюра XVIII ст. URL : <https://tinyurl.com/rcykur9>

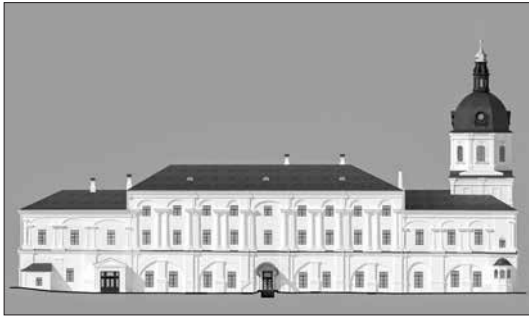

Рис. 5.3.4. Найдавніший збережений корпус Києво-Могилянської академії (1703–1740 рр.)

ції («Папський вирок Галілеєві»), викриття агресивної політики ордену єзуїтів.

Переїхавши 1716 р. з Києва до Петербурга, Ф. Прокопович став одним з найпомітніших політичних діячів петровської епохи. Слід зазначити, що він залишався людиною своєї доби з притаманною їй обмеженістю: у творах і проповідях виступав за зміцнення абсолютизму, засуджував антифеодальні виступи селянства.

Професор Київської академії, церковний діяч і відомий письменник-полеміст Стефан Яворський у теологічному курсі, який читав студентам, гостро критикував католицизм. Його диспути з єзуїтами послаблювали їхній вплив. С. Яворський захищав інтереси феодалів. Поза його увагою залишалися основні негаразди й суперечності тогочасного суспільства.

Київська академія заслужено славилась як у країні, так і за її межами. Окремі викладачі та студенти підвищували кваліфікацію в Оксфордському, Геттінгенському, Лейденському університетах. Але з середини XVIII ст. її становище поступово почало змінюватися. Професорсько-викладацький склад усе більше зосереджував увагу на обґрунтуванні православ'я. Академія поступово перетворювалася на духовний навчальний заклад, що, в свою чергу, стримувало розвиток там природничих наук. У складі студентів зростає частка вихідців з духовенства. Уніфікуючи освіту в державі, царський уряд 1798 р. поширив єдиний статут духовних навчальних закладів і на Київську академію. Вона перетворилася на головний вищий духовний заклад для цілої округи, якому підпорядковувалося вісім духовних семінарій.

Рис. 5.3.5. Києво-Могилянська академія та її вихованці. Гравюра (XVIII ст.)

Київська академія зробила вагомий внесок у розвиток освіти, науки та культури українського народу. В ній навчалися Л. Баркович, І. Гізель, Ф. Прокопович, Г. Скворода, М. Березовський, Д. Бортнянський, І. Григорович-Барський, Н. Згурський, О. Шумлянський, Н. Амбодик-Максимович та інші відомі діячі. Випускники академії ставали викладачами багатьох шкіл, колегіумів і семінарій як на батьківщині, так і за кордоном: у Болгарії, Сербії, Чорногорії.

Отже, в другій половині XVII–XVIII ст. духовні процеси в Україні набули значної інтенсивності. Україна активно сприймала й творчо розвивала ідеї Просвітництва. Прогресивні українські мислителі, як і їхні європейські колеги, засуджували негаразди суспільного життя, шукали нові шляхи політичного, культурного, економічного відродження, обґрунтовували моделі суспільно-політичного розвитку. На заваді цим процесам була імперська політика Росії, що у XVIII ст. невпинно обмежувала українську автономію й урешті-решт ліквідувала її. Тим не менше, культурна спадщина України козацької доби є ваговою складовою загальноєвропейського культурного процесу.

1. Які історичні обставини призвели до появи абсолютизму?
2. В чому полягали особливості англійського абсолютизму?
3. За яких обставин розпочалася козацька доба в Україні?
4. Які причини призвели до Англійської буржуазної революції 1640–1660 рр.?
5. Що спільного між Англійською революцією та революційними подіями в Україні в XVII ст.?
6. Які головні завдання ставили перед собою представники європейського Просвітництва?
7. Як розповсюджувалися ідеї Просвітництва в Україні?
8. Який навчальний заклад у Києві передував появі Києво-Могилянській академії?
9. Які видатні українські діячі навчалися у Києво-Могилянській академії?

Абсолютизм — форма правління державою, за якої верховна влада цілковито належить одній особі (царю, імператору, королю).

Революція соціальна — докорінний переворот у соціально-економічному й політичному житті суспільства, спосіб переходу від одного якісного устрою суспільства до іншого, який забезпечує його поступальний розвиток. **Буржуазна революція** спрямована на знищення феодального ладу чи його залишків.

Просвітництво — суспільно-політична течія, представники якої намагалися виправити недоліки суспільства шляхом поширення ідей справедливості та наукових знань.

Просвітницький абсолютизм — політика абсолютизму, що провадилась у деяких європейських країнах у XVIII ст. і полягала в тому, що самі монархи реформували най-

більш віджилі феодальні інститути. Його представниками були Йосиф II в Австрії та Фрідріх II у Пруссії.

Джон Локк (1632–1704 рр.) — англійський філософ, якого вважають засновником лібералізму, теоретиком конституційної монархії та поділу влади на законодавчу, виконавчу (зокрема судову) й «федеративну», які перебувають у стані рівнодії в правильно влаштованих державах.

Каразін Василь Назарович (1773–1842 рр.) — український учений, винахідник, громадський діяч, засновник Харківського університету (1805 р.).

1638 р. — «Ординація Війська Запорізького Реєстрового...».

1640–1660 рр. — Англійська буржуазна революція.

1648–1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

1688–1689 рр. — «Славетна революція» в Англії.

26 вересня 1701 р. — Києво-Могилянська колегія отримала статус академії.

1751–1776 рр. — видання «Енциклопедії наук, мистецтв та ремесел» у Франції.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. Краматорськ : ДДМА, 2017. С. 57–73.

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. К. : Наук, думка, 2013. С. 201–278.

Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 15–23, 53–63, 131–153.

Основна література

Бойко О. Д. Історія України: Посібник. К. : Академія, 2001. С. 148–212.

Всесвітня історія: Навч. посіб. / Б. М. Гончар, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко, С. П. Стельмах. К. : Знання, 2011. С. 261–266, 286–291, 297–331.

Історія сучасного світу: Соціально-політична історія XV — початку XXI століть: Навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; за ред. Ю.А. Горбаня. 4-те вид., переробл. і доповн. К. : Знання, 2012. С. 38–51, 75–96.

Історія України: (Соціально-політичні аспекти): Навчальний посібник / Загал. ред. Б.П. Ковальського. Ч. II. К., 2003. С. 23–28.

Історія України: (Соціально-політичні аспекти): Навчальний посібник / Загал. ред. Б. П. Ковальського. Ч. IV. К., 2007. С. 53–58.

Додаткова література

Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Українська культура в європейському контексті / За ред. Ю. П. Богуцького. К. : Знання, 2007. С. 135–203.

Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під ред. В. А. Смолія. К. : Альтернативи, 1997. С. 77–136.

Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. К. : Центр навчальної літератури, 2005. С. 223–244, 345–377.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). К. : Дніпро, 1992. С. 130–409.

Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К. : Основи, 1998. С. 149–516.

Попович М. В. Нарис історії культури України. К. : АртЕк, 1998. С. 159–289.

Терещенко Ю. І., Курило В. М. Історія України: Кн. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. К. : Сільгоспосвіта, 1995. С. 118–200, 240–270.

Електронні ресурси

Козацькі пісні (XVI–XVIII ст.). URL : <https://tinyurl.com/y7kqvjbj>

Кривошея С. Просвітництво й абсолютизм. URL : <https://tinyurl.com/y6uzfuk9>

Українське козацтво. URL : <https://tinyurl.com/y965yvn1>

Час истини — Выпуск 0645. Абсолютизм по-французски. URL : <https://tinyurl.com/y7kgbel7>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії,

або Історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії

Розділ перший

Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення

[...] Одноманітне й просте життя козаків не викликало ні в кого ні заздрості, ні ревнощів, але їхні героїчні дії розкрили на них очі всім сусідам, і насамперед полякам, які визнали заслуги козаків й використовували їх надзвичайно успішно як нездоланий бар'єр проти турків, росіян і татар. Щоб ліпше забезпечити собі їхню допомогу, поляки уклали з ними угоду, згідно з якою вони зобов'язалися платити козакам гроші на їх утримання, а також урочисто обіцяли ніколи їх не турбувати, не накидати їм жодних законів і не змінювати ані дрібнички в їхніх привілеях та установах. Бо козаки завжди вважали себе народом вільним і незалежним. Та, коли згодом полякам заманулося забрати їхні прерогативи, вони подалися під протекцію Росії [...].

Розділ восьмий

Про колишній і нинішній уряд Малоросії

1. Генеральна канцелярія була колись під єдиною орудою гетьмана, і всі справи залагоджував генеральний секретар. [...]

2. Генеральний суд є останньою інстанцією для апеляцій на вироки, винесені міськими, містечковими та сільськими суддями в усіх кримінальних справах і в більш-менш важливих справах цивільних. Генеральний суд бере до уваги інформацію, одержану від комісарів, висланих на місця подій. Колись цей суд складався з колишніх воєначальників. Згодом вони були замінені на вихідців з Великої Росії. Потім щороку в кожному полку стали обирати одного генерального суддю. Нині члени цього суду призначаються санкт-петербурзьким сенатом. Іноді він призначає генеральними суддями деяких людей, що є родом з Малоросії.

3. Канцелярія скарбниці Малоросії є під орудою генерального підскарбія. Вона наглядає за економією, прибутками й видатками країни. [...]

*Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / пер. з фр. В. В. Коптілова. К. : Укр. письменник, 1994. 311 с.
URL : <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>*

Ординація 1638 р. (фрагменти)

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні.

Розділ III

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки б тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита [...]. Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана. Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом кодацьким, він підлягає смертній карі. При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їз-

дам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ [...]

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків. Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирини, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Історія України в документах і матеріалах. Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). К., 1941. С. 96–98.

**Договори і постанови прав і свобод військових
між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом,
новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами,
полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін
Затверджені при вільному обранні формальною присягою
від того ж Ясновельможного Гетьмана
Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового**

VI

У самодержавних державах зберігається такий хвалений і суспільно корисний лад, за якого завжди, і під час війни, і в мирний час, приватно та публічно проводяться ради щодо загального добра Вітчизни, на яких самі самодержці, присутні на них, не забороняють свої рішення міністрам та радникам піддавати обговоренню та ухваленню. То чому ж серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорізькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався, але деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право — як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, непритаманне гетьманському уряду, у Вітчизні та у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військовими розпорядження, а відтак зростала зневага до генеральної старшини, полковників та значного товариства. Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашої першість серед радників належить Генеральній Старшині — як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників.

Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслу-женій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати. [...]

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть [...].

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесні та вірний послух, так і Ясновельможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоювати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба [...].

URL : <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm>

Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.

Про Визвольну війну вже в 1648–1649 рр. на Заході з'явилося багато брошур, памфлетів і «летючих листків». Можна сказати, що кожна її значна подія викликала появу цих публіцистичних видань, у яких знаходили вираження різні погляди на події в Україні, але переважали погляди про шляхетські й прокатолицькі, що було наслідком ідеологічної активності шляхетської Польщі та її спільників на Заході, зокрема папського Риму, який відразу зайняв різко ворожу позицію до повсталого українського народу. Події в Україні систематично висвітлювали також часописи різних західних країн, зокрема французькі «Gazette de France» і «L'Espion des cours de princes chretiens», англійські «Le Mercure Anglais» і «The Moderate Intelligencer», німецька «Frankfurt Post-Zeitung», голландські газети тощо. Ці та інші часописи містять велику інформацію про Визвольну війну як у вигляді коротких повідомлень та депеш, так і у вигляді реляцій та нарисів про її окремі визначні події. Багату й систематичну інформацію про Визвольну війну давала французька преса, зокрема відома у той час «Gazette de France». Вона ще 16 лютого 1648 року повідомляла, що на Україні не зовсім спокійно і розміщені там польські гарнізони приведеш в бойову готовність. Про битву

при Жовтих Водах ця газета в кореспонденції із Гданська інформувала, що козаки «завдяки лукавству й хитрощам» і допомозі татар здобули перемогу над поляками. А про Корсунську битву говорить вже як про блискучу перемогу козаків, внаслідок якої вони захопили в полон двох польських генералів (якими були Потоцький і Калиновський). За свідченням І. Борщака, який знайомився з публікаціями цієї газети, вона «може послужити кращим джерелом для того, щоб день за днем прослідкувати за подіями, які відбувалися на Україні в другій половині XVII ст. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України».

Досить докладно і найбільш співчутливо висвітлювала Визвольну війну українського народу преса революційної Англії. Так, газета «*Mercure Anglais*» у випуску за 12 грудня 1648 р. вмістила досить докладний опис битв під Корсунем і при Жовтих Водах, де, як тут говорить, шляхетська республіка «впала в кров і пил під ноги козакам». Постійний і співчутливий інтерес до подій на Україні виявляла інша англійська газета, «*The Moderate Intelligencer*», яка проголошувала себе незалежною, а фактично виступала органом партії левеллерів, однієї з найзначніших партій англійської революції середини XVII ст. Майже в кожному номері вона давала змістовні повідомлення про боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького, а також про дипломатичну активність «козацького генерала», про його переговори з турками, Москвою, Трансільванією тощо. І можна тільки пошкодувати, що далеко не всі ці матеріали зібрані й опубліковані, введені в науковий обіг [...].

До безпосередніх контактів з Україною австрійський уряд вдається в 1656–1657 рр., коли до Хмельницького було направлено цісарське посольство, очолене єпископом П. Парчевичем, хорватом за походженням. У той час Річ Посполита опинилася на грані краху, проти неї склалася коаліція Швеції, України й Трансільванії. Зусилля австрійської дипломатії спрямовуються на те, щоб відвернути названу загрозу, і в цьому важливого значення надавалося примиренню козаків з Польщею. Як зазначалося, до Варшави був направлений Ф. Лізола, який мав підготувати там ґрунт для примирення. Та слід сказати й про те, що імперія Габсбургів мала також власні інтереси й наміри, які чітко сформулював Лізола в листі Фердинандові III від 15 вересня 1656 р. Суть цих намірів полягала в тому, щоб, розладнавши союз шведів з козаками, самим укласти такий союз і за його допомогою впливати як на польську, так і на шведську політику; водночас це дозволяло б тримати в страху турків, що для Австрії, прикордонної з Туреччиною, завжди було проблемою першорядного значення. «Інтерес козаків, — писав Лізола, — вимагає, щоб з'єднати собі якусь допомогу тому, що вони відступили від москалів і бояться їхнього ярма та не можуть довіряти польській шляхті». І в цій ситуації, слушно вказував дипломат, їм потрібна зовнішня опора, якою можуть бути або Швеція, або Австрія.

Цісарський уряд поставився з інтересом до цього плану, але він не був прийнятий як надто сміливий та ризикований, і, судячи з опублікованих документів, перед Парчевичем завдання пошуку такого союзу з гетьманом України не ставилося, йшлося про замирення з поляками, в якому Австрія брала на себе роль посередника

і гаранта дотримання угоди. Але Богдан Хмельницький серйозного значення цим пропозиціям не надав, не вірячи в можливість справжнього миру з польською шляхтою.

Навпаки, у протестантському таборі загалом зі співчутливим інтересом стежили за ходом «великої козацької війни», яка ослаблювала шляхетську Польщу і тим підривала силу й впливовість усього католицького табору.

Природно, що найбільш прихильне ставлення Визвольна війна українського народу знаходила тоді в Англії, охопленій буржуазною революцією, яка відбувалася під релігійними антикатолицькими гаслами. Свого прямого ворога англійська революція вбачала у європейській системі контрреформації, і тому боротьба українського народу проти шляхетської Польщі й католицизму сприймалася в революційній Англії як боротьба проти спільного супротивника, «латинників» і «папістів». На це вказує висвітлення Визвольної війни на Україні в тогочасній англійській пресі, зокрема в газеті «Модеріт», де активно співробітничали Джон Лільберн, Уолвін, Овертон та інші відомі левеллери, і ця газета фактично виступала органом їхньої партії. Про це свідчить і відоме послання до Хмельницького, яке десь 1649 року надійшло з Англії і було зафіксоване краківським міщанином М. Голинським у його рукописній книзі, де зібрані різні відомості й документи про перший етап Визвольної війни.

На жаль, зберігся тільки початок цього дуже цікавого документа: «Титул від англійців, даний Хмельницькому: Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісімус війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володар всіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священиків, переслідувач язичників, антихриста й іудеїв...». Усі ці титули, як зазначав І.П. Крип'якевич, засвідчують глибоку пошану революційної Англії до козацького гетьмана [...]

Як про встановлений факт можна сказати про те, що лорд-протектор Кромвель уважно стежив за Визвольною війною в Україні, вбачаючи в ній важливу ділянку всеєвропейського антикатолицького фронту. 1656 р. він послав до Бранденбурґа генерала Джефсона, на якого було покладене, поряд з іншими, завдання за допомогою цієї сусідньої з Польщею протестантської держави налагодити зв'язок з Хмельницьким. У цей час Кромвель виношував плани створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції», до якої на сході континенту мали ввійти Україна, Московська держава і Швеція. Але на шляху до здійснення цього грандіозного плану постали численні непоборні перешкоди, зокрема гострі шведсько-російські суперечності, які в серпні 1656 року вилилися у війну, рятівну для Речі Посполитої (і Швеція, і Росія в цей час воювали з нею) [...].

Слід вказати й на таке цікаве явище, як поширеність порівнянь Кромвеля й Хмельницького в тогочасній Європі. Так, П. Шевальє заявляв у передмові до своєї «Історії війни козаків проти Польщі», що в ній читачі знайдуть «образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився

на Русі, який був не менш честолубний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії». Як «двох найбільших бунтівників» характеризував Кромвеля й Хмельницького тогочасний французький поет Жан Лоре в своїй «Історичній музі», котра являла собою своєрідну «бурлескну газету» з відповідним щотижневим оглядом подій у Франції і всій Європі з 1650 по 1664 рік. Оскільки для Лоре, як він сам про це каже, основним джерелом інформації було «те, що говорять при дворі і в місті», можна зробити висновок, що наведене зближення було тоді популярне у французькій столиці. Аналогічні порівняння подій на Україні з подіями в Англії, а Кромвеля з Хмельницьким були досить поширені також в тогочасній італійській історіографії, а найповніше вираження знайшли в «Історії громадянських війн останнього часу» М. Бізаччіоні, перший том якої відведено Англійській революції, а в другому томі центральне місце посіла Визвольна війна в Україні) [...].

Витяги з кн. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К. : Основи, 1998. С. 255–263.

РОЗДІЛ 6

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І ЄВРОПИ У ХІХ СТОЛІТТІ. НАРОДЖЕННЯ НАЦІЙ

- 6.1. Виникнення індустріального суспільства в Європі.
Економічна модернізація на українських землях у складі
Російської й Австро-Угорської імперій.*
- 6.2. Становлення сучасних націй у Європі. Ідейно-політичні течії.*
- 6.3. Національне відродження vs націєтворення.
Український національний рух.*

Історія ХІХ ст. ознаменувалась у Європі доленосними подіями та зрушеннями, цивілізаційними здобутками. Це — період становлення сучасних націй. Сучасні історики здебільшого виділяють так зване «довге ХІХ ст.», куди включають період від Великої французької революції (1789 р.) до початку Першої світової війни (1914 р.). Велика французька революція підважила підвалини абсолютизму, висунувши нові лозунги суспільного життя: свобода, рівність, братерство. Перша світова війна виявилася несподівано тривалою і масштабною. Але головне — спричинила падіння світових імперій: Російської, Німецької, Австро-Угорської й Османської. Це докорінно змінило політичну карту Європи й призвело до зрушень у людській свідомості, зневіри в усталеності цивілізаційних здобутків європейського суспільства. Наслідками війни стали й революції та зміна суспільного ладу в Російській імперії.

6.1. Виникнення індустріального суспільства в Європі. Економічна модернізація на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперій

XIX ст. у Європі — це час усеосяжної модернізації, в результаті якої відбувся перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріального, що супроводжувалося комплексом соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних перетворень. У XIX ст. європейська економіка зробила величезний крок уперед. За століття було створено потужніші виробничі сили, ніж за всю попередню історію. Капіталізм цілковито перемиг у промисловості й сільському господарстві.

Під час промислової революції не лише відбувся перехід від ручного мануфактурного виробництва до фабричного, а й сформувалися два нові суспільні класи — промислова буржуазія і наймані робітники (пролетаріат). Революційним для наукового та промислового переворотів стало винайдення 1784 р. парового двигуна, який сприяв впровадженню робочих машин у всі галузі, насамперед машинобудування. В Англії промислова революція завершилась у середині XIX ст., у Франції, Німеччині, Австрії — на 20–30 років пізніше.

Англія ще з середини XVIII ст. вона за рівнем економічного розвитку перевершувала всі європейські країни. Саме там склалися технічні й соціально-економічні умови для переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури — до фабрики. Промисловий переворот в Англії почався в текстильній, зокрема бавовняній промисловості. Застосування парового двигуна заклало основу для розвитку базових галузей промисловості й пароплавного та залізничного транспорту. 1828 р. почав діяти перший у світі пасажирський потяг з паровим двигуном «Рокет» (Рис. 6.1.1¹), а масове будівництво залізниць в Англії почалось у 1840-х рр.

Завершенням промислового перевороту в Англії стало становлення принципово нової галузі — машинобудування (виробництва засобів виробництва). До середини XIX ст. країна постачала близько половини світової промислової продукції, мала сильний комплекс галузей важкої промисловості й посіла виняткове становище в світовому господарстві та у світовій політиці.

Англія панувала й на світовому ринку, побудувала найсильніший флот і стала «володаркою морів», для полегшення торгівлі скасувала мита на багато товарів.

До середини XIX ст. у англійському селі залишилася тільки п'ята частина населення країни. Частина селян пішла в міста, решта стала наймитами, багато хто виїхав до Америки. Але завдяки техніці й кращій обробці землі сільськогосподарське виробництво збільшувалося, хоча свого хліба англійцям не вистачало, і вони ввозили зерно з-за кордону.

У Франції промисловий переворот розпочався після Великої французької революції 1789–1794 рр., внаслідок якої ліквідували становий розподіл суспільства (зокрема привілеї дворянства й духовенства), урядову регламентацію промислового виробництва, цехи; проголосили свободу торгівлі.

¹ Поезд Stephenson's Rocket Train — чертежи, габариты, рисунки. URL : <https://tinyurl.com/wpsn396>

Проте перехід від мануфактурного до фабричного виробництва відбувався аж до 1870-х рр. Попри інтенсивне залізничне будівництво, виробництво двигунів і локомотивів, прогрес у металургії, для Франції в I половині ХІХ ст. були характерні відносно повільний розвиток і відставання базових галузей промисловості.

Натомість у Франції в цей період швидко зростав грошовий капітал. Роз-

гортання промисловості й потреби в позикових коштах сприяли появі приватних банкірських будинків. Швидко збільшувалися обороти великих банків країни. Зріс експорт капіталу, який концентрувався в сфері міжнародних кредитів. У 1850–1860-х рр. завершилася промислова революція. Потужний фінансовий і промисловий підйом особливо позначився в містах, які капітально розбудовувались.

У Німеччині економічний розвиток і модернізація промисловості гальмувалися внаслідок браку єдиного ринку через політичну роздробленість. У більшості німецьких міст аж до середини ХІХ ст. зберігалася цехова організація ремесла. Лише після об'єднання Німецьких земель, у 1860-х рр., у промисловості країни розгорнулася індустрія з масовим застосуванням машин. Але відтоді прогрес прискорився, так, у сталеливарній металургії Німеччина випереджала навіть Англію. Швидко розвивалися будівництво залізниць і супутні галузі, хімічна промисловість, електротехніка. Виникли *монополії*, переважно *картели* та *сіндикати*. Наприклад, заводи «гарматного короля» Круппа мали панівні позиції у військовій промисловості.

В Італії промисловий переворот розпочався в 1840-х рр. Фабричне виробництво розвивалось у північних районах і лише з 1870-х рр. поширилося на всю територію країни.

Сільське господарство Європи у ХІХ ст. теж кардинально змінилося. В ході аграрної революції з феодального воно перетворилося на підприємницьке. Виникло багато фермерських господарств, що працювали на ринок і використовували найману працю. Вдосконалювалася та створювалася нова сільськогосподарська техніка (плуги, сіялки, жнивварки, снопов'язалки, молотарки, перші зразки комбайнів). Землю краще обробляли й удобрювали, врожайність зернових культур значно підвищилася. Проте частка сільського господарства в загальному виробництві падала, а частка промисловості зростала. Центр економічного життя перемістився з сіл у міста.

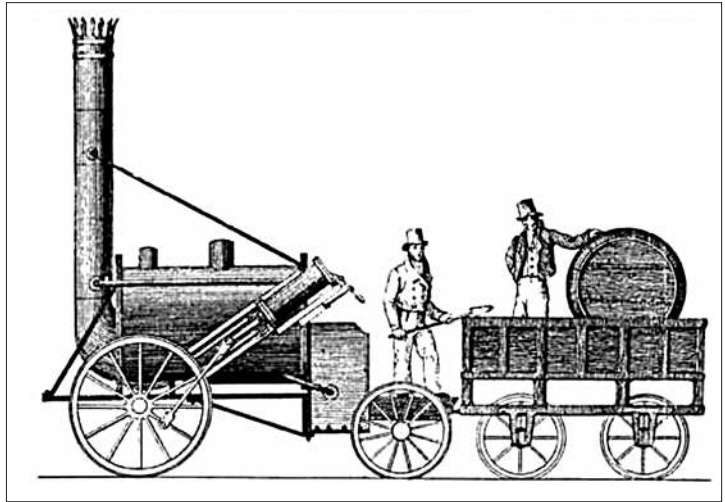

Рис. 6.1.1. Потяг з двигуном «Рокет»

Протягом XIX ст. у країнах Європи відбувалась урбанізація. З кінця XVIII ст. населення Західної Європи за століття виросло більш ніж удвічі. При цьому селяни переміщувались у міста, збільшуючи кількість промислових робітників. Відбулися й інші суттєві зміни в структурі населення міст. З'явився досить великий середній клас (буржуазія, підприємці, чиновники, інтелігенція). Поступово саме великі міста стали центрами промисловості, торгівлі, осередками культури. Розбудова та облаштування міст робили їх усе комфортнішими для проживання. Було зведено великі вокзали, ринки, магазини. Електричне освітлення, застосування електротехнічних приладів, телеграфу, телефона, фонографа тощо кардинально змінили якість міського життя. Ознакою нової епохи стала також значна мобільність населення.

Україна в цей період територіально була поділена між Російською та Австрійською, пізніше Австро-Угорською, імперіями, що на початку XIX ст. зумовило відмінності в економіці цих частин українських земель. Близько 80% цих територій входило до Російської імперії, яка в економічному та суспільно-політичному розвитку значно відставала від більшості західноєвропейських країн. Регіони Підросійської України (Слобожанщина, Правобережжя, Лівобережжя і Південь) залишались аграрними через сприятливі природні умови, зокрема надзвичайно родючі землі.

На Правобережжі зберігалася монополія дворянства на землю, в руках поміщиків було зосереджено 3/4 всіх земельних угідь. Товарно-ринкові відносини впроваджувалися дуже повільно. Домінувала панщина з натуральним господарством. Сільське господарство Правобережної України в I половині XIX ст. розвивалося шляхом обробки нових площ, у деяких районах відбувалась його спеціалізація. Так у Київській та Подільській губ. переважно вирощували жито і пшеницю. Дрібні селянські промисли співіснували з мануфактурами, на яких водночас використовували найману й кріпацьку працю.

На початку XIX ст. активізувалось освоєння Південного краю. Під час його колонізації уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема німцям. Утім, основну масу поселенців становили українські селяни. Спершу провідною галуззю господарства Південної України було тваринництво. Овеча вовна стала головним товаром, який постачали в Західну Європу. Згодом відбувся перехід до зернового господарства. Близькість моря дала змогу легко та дешево пов'язати регіон з європейським ринком, що прискорило економічний розвиток Південної України. У XIX ст. Південь став центром економічного тяжіння. Склалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими виробниками. Головним містом Південної України і найбільшим портом з торгівлі зерном стала Одеса. У I половині XIX ст., до відкриття залізниць та збільшення кількості парових двигунів на річкових і морських лініях, значну роль у розвитку торгівлі з Півднем відігравав чумацький промисел (Рис. 6.1.2¹).

У I третині XIX ст. мануфактурна промисловість на теренах України досягла певних успіхів і підготувала умови для промислового перевороту. Але мануфактури, здебільшого, були кріпосницькими підприємствами, заснованими на примусовій

¹ Ян Левицкий, «Чумак из Умани», примерно 1841 год. URL : <https://tinyurl.com/tgdkrps>

праці кріпаків. Розвивалася харчова, текстильна, миловарна, шкіряна, цегельна промисловість. У 1820-х рр. почала розвиватися цукрова промисловість у Лівобережній, Слобідській Україні, з 1830-х рр. — на Правобережжі. Поступово мануфактур меншало, а фабрик і заводів більшало. Перші машини для нових підприємств завозили з-за кордону, переважно через Одеський порт.

Збільшення частки підприємств з машинним виробництвом та вільнонайманими робітниками,

що спостерігалось в кінці 1820 — у 1830-х рр., можна вважати початком промислового перевороту в Підросійській Україні.

Втім, кріпосницька система (Рис. 6.1.3¹), яка була гальмом подальшого економічного розвитку, дедалі відчутніше стримувала розвиток суспільства. До того ж поразка Російської імперії в Кримській війні, яка продемонструвала економічну та військову відсталість країни, поглиблювала кризу.

19 лютого 1861 р. Маніфестом Олександра II кріпосництво було скасовано, а в 1860–1870-х рр. проведено низку реформ, спрямованих на модернізацію економіки.

Промисловий переворот вступив у наступний етап, який тривав у 1860–1870-х рр. У багатьох містах Півдня України через збільшення рентабельності сільського господарства виникла потреба в сільськогосподарській техніці. В останній чверті ХІХ ст. Олександрівськ, Єлисаветград, Херсон перетворилися на центри сільськогосподарського машинобудування.

Наприкінці 1860-х і особливо на початку 1870-х рр. розпочався розвиток Донбасу (Рис. 6.1.4²). 1900 р. там уже добували понад 2/3 загальноросійського обсягу вугілля.

У ІІ половині — кінці ХІХ ст. в промисловість на підросійських територіях України дуже багато інвестицій надходило від британських, бельгійських голландських, французьких, німецьких та інших іноземних компаній. На іноземних підприємствах зазвичай приділяли увагу рівню життя найманих працівників, будували школи, бібліотеки тощо.

Рис. 6.1.2. Чумак I половини ХІХ ст

¹ Іван Іжакевич. Кріпаків міняють на собак. URL : <https://tinyurl.com/sm8o2xa>

² Юзівка кінця ХІХ століття — фотографії. URL : <https://tinyurl.com/qwf9slr>

Рис. 6.1.3. Кріпаків міняють на собак.
Художник — Іван Іжакевич

Рис. 6.1.4. Шахта Донбасу (кінець XIX ст.)

Суттєво стимулював модернізацію й розвиток залізничного транспорту. Залізниці збільшили товарообіг, сприяли мобільності населення, значно прискорили весь темп життя. Спорудження першої залізничної лінії від Балти до Одеси розпочалося 1863 р. А вже в кінці 1870-х рр. в Україні було створено цілу систему залізниць. Вони з'єднали найбільші міста та промислові райони. Навколо станцій виникали нові поселення (Жмеринка, Горлівка, Лозова тощо). Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. З середини XIX ст. у великих містах України під європейським впливом з'явилися квартали з багатоповерхівками, громадськими й культурними спорудами. 1862 р. в Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Одесі й деяких повітових містах запрацювали телеграфні станції. У кінці XIX — на початку XX ст. міста розвивались

особливо стрімко, росла кількість і змінювався стиль життя мешканців, поліпшувався санітарний стан. Перші телефони з'явилися в Києві 1884 р. 1890 р. було електрифіковано Київ, а поступово й інші міста. Створювалися мережі міського громадського транспорту. Для містян звичними стали димарі й промислове марєво. Час почали вимірювати не лише за церковними дзвонами, а й за гудками заводів.

Відчутним був приріст міського населення втім, частка українців серед містян не була значною. В місті для вчорашніх селян змінювалися розпорядок дня, одяг, харчування, житло, особливості праці, родинних стосунків, часто навіть мова. За незвичну для міст поведінку та вбрання їх нерідко висміювали.

У Російській імперії відбувалася так звана «модернізація наздогін», тобто передові технології та економічні моделі запозичувалися з передових європейських країн, але через недосконалість економічної системи впроваджувалися фрагментарно й безсистемно. Державний контроль за всіма сферами економіки, активне втручання державних структур у хід реформ, бюрократизація управління сповільнювали їх хід. Проте з 1890-х рр. перемирюються промисловими підйомами і спадами, економіка вийшла на якісно новий рівень.

Швидкий розвиток промисловості дав сильний поштовх урбанізації краю. На Півдні та в Донбасі темпи цього прогресу значно перевищували загальноімперські. На 1914 р. Київ, Харків, Одеса й Катеринослав були серед 10 найбільших міст Російської імперії. Напередодні Першої світової війни Україна постачала 26% загальноімперського державного прибутку. Майже половина суми йшла на покриття потреб інших частин імперії.

Інша соціально-економічна ситуація склалася на українських землях, що входили до складу імперії Габсбургів. Хоча після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкождали економічному розвитку, західноукраїнська промисловість розвивалася повільно порівняно з іншими регіонами держави. Основну частину продукції давали галузі з добування і переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Нафтова промисловість, яка почала розвиватися з 1870-х рр. ХІХ ст., була найрозвиненішою. Її центром став Борислав (Рис. 6.1.5¹). Утім, нафту відправляли до Німеччини, Франції та в інші країни. Проте саме у Львові 1853 р. молоді аптекарі-винахідники: чех Я. Зег та вірменин І. Лукасевич, — винайшли лампу, де згоряли гас і гніт, просякнутий нафтою, що вивільняла при горінні гас.

Велика кількість високоякісної деревини (дуб, смерека, бук) сприяла у II половині 1860 — на початку 1870-х рр. стрімкому розвитку лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували чи орендували в поміщиків ліси й вирубували їх. Цінну деревину вивозили до інших країн залізницею (на початку ХХ ст. — 608 млн. м³ щорічно).

Більшість робітників працювала на дрібних підприємствах і в майстернях. За офіційними даними, 1885 р. на Буковині взагалі не було підприємств з кількістю понад 20 робітників. Легка промисловість у формі дрібного ремесла не могла успішно конкурувати з австрійською та угорською фабричною.

Але з розвитком промисловості виникла нова суспільна верства — промислові робітники. В кінці ХІХ ст. їх стало близько 55 тис. Кола робітництва поповнювали розорені ремісники й селяни. При цьому зарплатня робітників у краї була в 1,5 р. менша, ніж у центральних районах імперії.

Західноукраїнські землі були найбільшим аграрним регіоном імперії, при найнижчому рівні розвитку сільськогосподарського виробництва. Основною галуззю сільського господарства в краї було рільництво. Аграрні реформи, проведені на західноукраїнських територіях під час революції 1848–1849 рр., звільнили селян

¹ Нафтові вишки в Бориславі, 1911 рік. URL : <https://tinyurl.com/s63m8tu>

Рис. 6.1.5. Панорама м. Борислава. Нафтові вишки

від залишків кріпацтва, та величезні земельні масиви перебували у власності поміщиків, а більшість селянства постійно страждала від малоземелля. Тому чимало селян ішло наймитувати до великих землевласників. Ще одним виходом стала масова еміграція до інших країн.

Через зубожіння селян прогрес у засобах обробітку землі був дуже незна-

чний. Нову фабричну сільськогосподарську техніку навіть у кінці XIX ст. застосовували тільки в деяких заможних господарствах. Велика кількість дешевої робочої сили — безземельних селян — робила не вигідним імпорт недешевих машин із заходу імперії. Повільне впровадження досягнень агрономічної науки, застаріла технологія обробітку землі обумовлювали врожаї, в півтора-два рази нижчі, ніж у західноєвропейських країнах. Однак поступово західноукраїнське село переходило на ринковий шлях розвитку. Формувалася нова суспільна верства селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії й поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

6.2. Становлення сучасних націй у Європі. Ідейно-політичні течії

Значні геополітичні зрушення відбувалися на теренах Європи протягом усього XIX ст. Вже його початок був драматичним періодом у європейській історії. Майже 15 років поспіль у Європі тривали битви, руйнувалися держави і пересувалися кордони. В центрі подій перебувала наполеонівська Франція. Вона здобула низку перемог над іншими державами, але в підсумку зазнала поразки й утратила всі свої завоювання. Наполеонівські війни неоднозначно вплинули на Європу. В них загинуло близько 1,7 млн. осіб. Тоді ж буржуазна імперія Наполеона підштовхнула країни Європи на шлях капіталістичного розвитку. На територіях, окупованих французькими військами, частково було знищено феодальні порядки, введено нові закони. Проте переможену Францію позбавили всіх завоювань і повернули в межі довоєнних кордонів 1792 р.

Віденський конгрес — великий дипломатичний з'їзд — підсумковим актом 1815 р. закріпив нове співвідношення сил у Європі. Він легітимізував її територіальний переділ в інтересах держав-переможниць (Росії, Пруссії, Австрії). Також утворився Німецький союз із 37 самостійних монархій і чотирьох вільних міст-республік (Гамбург, Бремен, Любек). Англія в Європі не отримала нічого, але зберегла острів Мальту й нещодавно захоплені колонії.

Так звану «Віденську систему» закріпили актом про створення Священного союзу (1815–1833 рр.) — об'єднання європейських монархів. У Європі запанувала політична реакція, великі держави намагалися відновити ситуацію, яка існувала до 1789 р., старі порядки та звичаї.

На початку 1820-х рр. австрійські війська придушили повстання в італійських державах — Неаполітанському королівстві та П'ємонті, а французька армія задушила іспанську революцію. В Італії й Іспанії відновили абсолютистські порядки і посилили заходи проти прихильників конституційного правління. 1820 р. монархи Росії, Австрії, Пруссії підписали спільну декларацію про право государів на збройне втручання у внутрішні справи інших країн для боротьби з революційним рухом без згоди їхніх урядів.

Але всі зусилля не могли зупинити поширення революційних рухів: середні класи перебували під сильним впливом ідеалів демократії французької революції, промислова революція принесла важливі економічні й соціальні зміни.

У 1821–1829 рр. на Балканах розгорнулося національно-визвольне революційне повстання греків проти турецького панування (Рис. 6.2.1¹). Визнання врешті незалежності Греції, хоча їй нав'язали монархічний лад, мало значний суспільний резонанс. На початку 1830-х рр. Бельгія в результаті революцій проголосила незалежність від Нідерландського королівства.

У 1848–1849 рр. революції й національно-визвольні рухи охопили багато країн Європи. Найбільшого розмаху революційний рух набув у Франції. Революція мала на меті замінити монархію на республіку і демократизувати суспільство; поліпшити економічне й політичне становище робітників і дрібнобуржуазних верств. Тимчасовий уряд 25 лютого 1848 р проголосив Францію республікою. Буржуазно-демократичні революції та національно-визвольні рухи в Європі по суті злилися в один потужний рух. Їхніми найважливішими завданнями були ліквідація абсолютизму, встановлення конституційного ладу й захист національних інтересів.

У Німеччині, Італії, Австрійській імперії необхідно було вирішити питання про відносини між різними народами. Боротьбу очолили буржуазія та інтелігенція. Народи Німеччини й Італії, які жили в умовах політичної роздробленості, прагнули об'єднатись у національні держави. Натомість Австрійська імперія була багатонаціональною, 6 млн. німців займали тут привілейоване становище стосовно 28 млн. угорців, волохів, італійців, слов'ян (українців, чехів, поляків, словаків, хорватів, сербів, словенців). Становище цих народів спонукало їх боротися за національну рівноправність і незалежність. Найбільше це прагнення проявилось в Угорщині, де 15 березня 1848 р. почалася революція. Було сформовано національний угорський уряд. 14 квітня 1849 р. проголошено незалежність Угорщини. У червні 1848 р. відбулося збройне повстання в Празі.

Ідеї об'єднання Німеччини стали головними під час революції 1848–1849 рр. і знайшли широку підтримку ліберальної буржуазії. У Франкфурті постав перший

¹ Теодорос Впізакіс. URL : <https://tinyurl.com/hcrabx2>

Рис. 6.2.1. Митрополит Германос благословляє стяг повсталих у монастирі Ая-Лавра (фрагмент).
Художник — Теодорос Врізакіс

загальнонімецький парламент, який визначив шлях об'єднання німецьких земель (без Австрії) навколо Пруссії як майбутню модель Німецької держави.

Загальноєвропейські революційні ідеї знаходили відгук серед італійської прогресивної буржуазії. З'явилися мрії про національну державу, об'єднання. 12 січня 1848 р. почалося в Неаполітанському королівстві. Згодом до національно-визвольної війни приєдналося Королівство Сардинія, незабаром революційний рух охопив увесь Апеннінський півострів. У цьому

русі зразу визначилося три напрямки: 1) боротьба за звільнення від австрійського панування на півночі Італії; 2) рух за об'єднання всіх частин Італії в одну державу; 3) боротьба за демократичні перетворення.

Щоб подолати революції 1848–1849 рр., Росія надала військову допомогу Габсбургам проти повсталі Угорщини, а Франція і Австрія взяли участь у розгромі революції в Італії. Коли всі завоювання революції в італійських містах було знищено, вистояв лише П'ємонт, який став центром патріотичної еміграції. Ідея об'єднання навколо Сардинського королівства стала національною. Революційна хвиля, що зародилася на півдні Італії, набула сили в Парижі, згодом охопила всю Центральну й Південно-Східну Європу, ввійшла в історію під назвою «Весна народів». Попри поразку цих революцій, їхні здобутки для поступу демократії й для національного визволення європейських народів важко переоцінити.

Революції 1848–1849 рр. дали поштовх формуванню лібералізму, призвели до змін у системі управління держав, сприяючи переходу до конституційних норм життя суспільства. Було прийнято конституції, які надали буржуазії доступ до влади, хоча й обмежений. В Австрійській імперії скасували кріпосництво, а в Пруссії селянам дозволявся викуп повинностей. В результаті прискорився розвиток капіталізму, що неухильно витісняв феодальні елементи.

Внаслідок «Весни народів» виникли передумови для створення національних держав і модерних націй у Європі. Втім, Італію лише в кінці 1860 р. було де-юре об'єд-

нано під владою П'ємонта, а після того як 1870 р. Рим був зайнятий і став столицею, об'єднання Італії (Рис. 6.2.2¹) завершилося.

1867 р. Австрію перетворено на Австро-Угорську імперію, де Угорщина отримала автономні права. Об'єднання Німеччини завершилося після перемоги Пруссії у франко-пруській війні 1870–1871 рр. У Версалі 18 січня 1871 р. було проголошено Німецьку імперію. З того часу можна говорити, що зі створенням національних держав викристалізувалися модерні західноєвропейські нації, що врешті сформували європейську цивілізацію.

Нації Франції та Великої Британії, безперечно, можна вважати політичним феноменом, у той час як у формуванні націй Німеччини, Італії, а пізніше — слов'янських країн важливим було етнокультурне ядро. Націоналізм і став тією ідеологією, що означила основні принципи формування націй. Витоки ідей націоналізму сягають початку ХІХ ст., а після «весни народів» націоналізм став уже загальносвітовою тенденцією.

У ХІХ ст. світ став новим не лише через появу нових технічних та економічних здобутків і винаходів, але й завдяки появі нових ідей. Розвиток наукових знань та зростання освіченого класу призвели до трансформацій у громадській думці. Європейські університети ставали центрами формування нової свідомості й культури. Новітні ідеї, як правило, проголошували та оприлюднювали у філософських, наукових чи літературно-публіцистичних творах, відтоді вони поширювалися, набуваючи резонансу та примножуючи своїх прихильників чи супротивників.

Відповідно до зміненої ситуації в суспільстві та нових тенденцій історичного розвитку, відгукуючись на реалії свого часу, щоразу нова філософська система

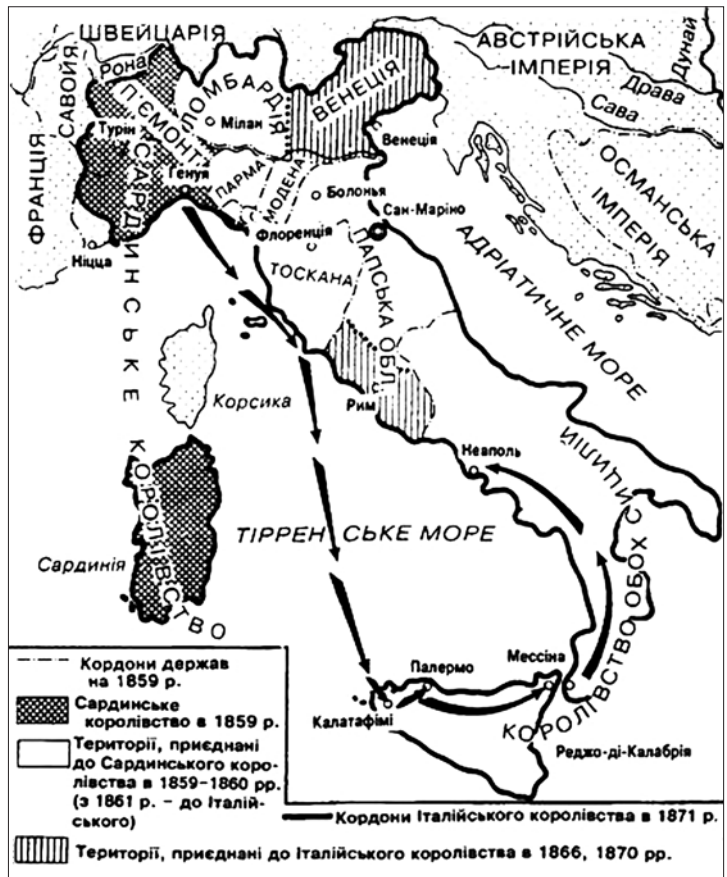

Рис. 6.2.2. Об'єднання Італії

¹ Італія в період об'єднання (1859–1870). URL : <https://tinyurl.com/y838cnes>

Рис. 6.2.3. Юзівський завод (1914 р.)

заперечувала попередні здобутки. Лунали висловлювання за перегляд установлених, але застарілих цінностей та підходів щодо вирішення найважливіших соціально-економічних і політичних проблем, а в пошуках нової системи цінностей скидали кумирів попередніх часів.

Швидкий розвиток промислової революції сприяв бурхливому зростанню кількості населення, яке, в свою чергу юрбами впливалось у нові лави промислових робітників (Рис. 6.2.3¹). Великі скупчення людей почали усвідомлювати, що вони не натовпи, а сила громади, спільноти. Так почав зароджуватись колективізм як передвісник соціалізму, комунізму, фашизму та профспілкового руху, де колектив протиставлявся індивідууму та його інтересам, а на перший план виносились інтереси колективу. Дослідники досі сперечаються про авторство, представників і походження поняття «колективізм», швидше за все, це був колективний розум.

До середини XIX ст. в європейських країнах як ідейна доктрина остаточно оформився лібералізм, який поширювався ще з часів Просвітництва. Як правило, саме ліберали поставали на чолі національних і буржуазних революцій, домагалися обмеження монархії та встановлення парламентського правління, наполягали на введенні свободи слова, совісті, зборів. Ліберальні ідеї, прагнення до свободи, демократії, гуманізму знайшли підтримку переважно серед заможних верств буржуазії та інтелігенції. Лібералізм ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка є вищою цінністю, порівняно з колективом, нацією, суспільством і державою. Цей світогляд закріплює визнання святості й недоторканості приватної власності, гарантії прав та свобод особи. У різних країнах лібералізм набув власного забарвлення. В українській політичній думці ліберальна ідея була завжди підпорядкована соціальної та національній, а прихильниками ліберальних поглядів були, наприклад, І. Срезневський, М. Максимович, Д. Духнович. Ідеологія та політика лібералізму співіснували з консервативними й радикальними політичними течіями.

Консерватизм — одна з головних ідеологічних течій, для якої характерне прагнення до сталості соціальних процесів, надання переваги традиційним суспільним

¹ Дореволюционная Юзовка. URL : <https://tinyurl.com/vytlhde>

інститутам, невіра у прогрес як у єдину можливу форму розвитку суспільства. На українських теренах найвидатнішим теоретиком консерватизму був В. Липинський.

Поняття «соціалізм» походить з лат. «*socialis*» і означає «суспільний». Це — суспільний рух, який ставив за мету втілити принципи наукового соціалізму; розвивався з II половини ХІХ ст. В кінці ХІХ ст. поділився на радикальний — революційний і поміркований — реформістський. В Україні існувало багато різноманітних соціалістично забарвлених організацій, а згодом партій, серед лідерів яких відомі Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Меленевський та ін. Радикальна соціалістична ідеологія, що базувалася на доктрині німецького економіста К. Маркса, отримала назву *марксизм*. Виходячи з класової природи суспільного розвитку, К. Маркс стверджував, що історична місія пролетаріату — створити безкласове суспільство (комунізм), а класова боротьба — шлях до прогресу. Робітничий клас, як нова соціальна сила, з 1840-х рр., заявляв про себе дедалі активніше. Соціалістична ідеологія була спрямована на захист соціальних і політичних інтересів робітництва.

Поняття «націоналізм» виникло в Німеччині у ХV ст. як ознака корпоративних інтересів студентських об'єднань («націй»), що утворювалися за принципами земляцтва. Наприкінці ХVІІІ ст. використовувалось як синонім національних рухів та в негативному значенні («примітивізм, вузький націоналізм» за Й.-Г. Гердером). У Європі родоначальником націоналізму є Й.-Г. Фіхте — німецький філософ.

Представниками й теоретиками націоналізму в ХІХ ст. у Європі були Дж. Мадзіні, Дж. С. Мілль, Дж. Дальберг-Актон та інші.

В українській публіцистиці 1880–1890-тих рр. термін «націоналізм» іще ототожнювалося радше з певними почуттями, культурною ідентичністю, захистом культурних, іноді й політичних прав нації. Проте на межі ХІХ–ХХ ст. в боротьбі між течіями українського національного руху поняття «націоналізм» політизується та ідеологізується. В Україні теоретиками націоналізму в цей період були Ю. Бачинський, М. Міхновський та інші (Рис. 6.2.4¹).

Іще революційних подій у Франції ХVІІІ ст. сягає коріння організованого жіночого руху за соціально-політичні зміни в становищі жінок, який отримав назву «фемінізм» (від лат. «*femina*» — «жінка»). В ХІХ ст. за цим терміном закріплюється значення жіночої емансипації, яку пов'язували з рівноправ'ям. Із середини ХІХ до перших десятиліть ХХ ст. тривала так звана «перша хвиля» фемінізму, в рамках якої жінки виступали передусім за звільнення від юридичного безправ'я та за право голосу, зокрема на виборах. Уже в другій половині ХІХ ст. перші феміністичні організації почали з'являтися і в українських землях. Найактивнішими представницями руху в Україні були Н. Кобринська (Рис. 6.2.5²), О. Кобилянська, О. Доброграєва, О. Пчілка, Леся Українка.

Співіснування різних ідейних течій, які згодом оформились у громадські організації та політичні партії, співвідношення цих систем цінностей значною мірою визнача-

¹ Самостійна Україна (брошура). URL : <https://tinyurl.com/wglyoam>

² Наталія Кобринська, 1900-ті. URL : <https://tinyurl.com/vydrvup>

Рис. 6.2.4. Праця М. Міхновського
«Самостійна Україна»

ли тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Європи в XIX ст.

6.3. Національне відродження vs націєтворення. Український національний рух

Проблема націєтворення в Україні досі дискусійна, особливо в питаннях, на якому ґрунті будувалася нація, яка була національна ідея, навколо чого вибудовували національну ідентичність, коли українська нація постала і що це за спільнота, як розуміти національне відродження. Суперечки зокрема точаться між прихильниками *примордіалістської* та *модерністської* концепцій націєтворення.

Нації поділяють на державні й недержавні. Для перших головне формування державних кордонів, усередині яких еліта створює компоненти національного «культурного ядра». Для других — «культурного ядра», навколо якого починається політичне об'єднання, як у Німеччині й Італії, або відокремлення, як в Австро-Угорщині.

Саме в XIX — на початку XX ст. для позначення українського національного руху запроваджено назву «національне відродження». В сучасній історичній науці це поняття часто викликає критику, бо суперечить модерністській концепції націєтворення. Модерністи ж використовують терміни «націєтворення» чи «націогенез».

Українська нація розвивалася між двох імперій. Утім, протягом модерного часу відчувалися взаємовпливи, провідники українського руху по обидва боки кордону прийшли до ідеї «соборної нації». Проте націю в Україні тоді так і не було створено остаточно.

В розвитку національних рухів недержавних народів умовно виділяють три етапи.

1) *Науковий (академічний)*. Невелика група вчених, інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, непокоячись, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під навалою імперської культури. Для українських земель його датують *кінцем XVIII — серединою XIX ст.*

2) *Культурний, або організаційний*. Відроджувалися місцеві мови, ними стали творити літературу. В українських землях він припав на 1840-ві рр. — кінець XIX ст.

3) *Політичний*. Виникали національно-патріотичні організації, які висували політичні вимоги, спрямовані спершу на розвиток місцевого самоврядування, а згодом на автономію, проголошення незалежної держави. Широкі маси втягувались у діяльність політичних партій, вибори. На теренах України період тривав у кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Хронологічні межі етапів для підросійської та підавстрійської України не збігаються рік у рік.

Початок українського відродження традиційно пов'язують з виходом у світ 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського. Поема, написана народною мовою, поширювалася практично серед усіх прошарків суспільства, приваблювала надзвичайною дотепністю, водночас викликаючи патріотичні почуття. Зацікавлення українською народною мовою, культурою, історією, побутом, їх ідеалізація відбувалися під впливом європейського романтизму. У 1820–1830-х рр. навколо Харківського університету сформувався гурток учених-етнографів і літераторів. «Харківські романтики» започаткували дослідження українського фольклору, писали народною мовою літературні твори, чим довели окремішність українського народу.

Рис. 6.2.5.

Наталія Кобринська

Після придушення польського антиросійського повстання 1831 р., що охопило й частину Правобережної України, всі польські навчальні заклади перетворили на російські, а Крем'янецький лицей ліквідували. Натомість 1834 р. відкрито Київський університет св. Володимира. На початку 1840-х рр. студенти й молоді викладачі організували тут таємний гурток для розвитку духовних сил української нації та звільнення селян із кріпацтва.

В кінці 1845 р. М. Гулак, М. Костомаров, М. Білозерський заснували в Києві таємне товариство — Кирило-Мефодіївське братство (Рис. 6.3.1.¹). До них приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш та ін. Серед братчиків був і поміщик за походженням М. Савич.

Кирило-мефодіївці прагнули створити об'єднану державу слов'ян. У «Книзі буття українського народу» йшлося про те, що українці, найбільш пригноблені та зневажені, але й найбільш вільнолюбні та демократичні, звільнять росіян від деспотизму, а поляків — від аристократизму. Це була перша політична програма для українства. Уже на початку 1847 р. братчиків заарештували й покарали в'язницею та засланням. Т. Шевченка заслали солдатом на 10 років у оренбурзькі степи з заборобою писати й малювати.

Т. Шевченко став натхненником наступних поколінь українських діячів. Видана 1840 р. в Петербурзі збірка «Кобзар» (Рис. 6.3.2²) відразу здобула широку літературну славу. Шевченкова творчість заклала основи перетворення етнічної спіль-

¹ Кирило-Мефодіївське товариство. К. : Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 249.

² Цей день в історії : 26 квітня 1840 : Перше видання «Кобзаря». URL: <https://tinyurl.com/vfkz4eo>

Рис. 6.3.1. Відбиток печатки Кирило-Методіївського братства

ноти на політично свідому націю. Всі подальші діячі українського національного руху в межах обох імперій ідентифікували себе з Т. Г. Шевченком як духовним батьком.

Наприкінці 1850-х рр., в умовах лібералізації царського режиму після смерті Миколи I, відбулося піднесення українського національного руху.

Спольщене студентство Київського університету в цей час зацікавилось українською селянською культурою. На тлі прагнення служити народу дехто почав свідомо переходити в українство. Так, «сином українського народу» визнав себе В. Антонович, мати якого була полькою, рідний батько — угорцем, а названий — литвином із Віленщини. Це непросте рішення він пояснив у творі «Моя сповідь». Видатними діячами «хлопоманського» або українофільського руху є також П. Житецький, Т. Рильський.

1859 р. в Петербурзі створено першу українську *громаду* — культурно-освітню організацію. У 1861–1862 рр. тут же П. Куліш видавав літературно-науковий журнал «Основа». 1861 р. було організовано Київську громаду, згодом — Харківську, Чернігівську, Полтавську, Одеську та ін. До громад входили представники інтелігенції, наприклад: історики В. Антонович і М. Драгоманов, соціолог і економіст М. Зібер, композитор М. Лисенко, статистик О. Русов, письменниця О. Косач, лікар і соціолог С. Подолинський та ін. Значною була частка студентів.

Український рух, як потенційний вияв сепаратизму, занепокоїв російську владу у зв'язку з польським повстанням 1863–1864 рр. 1863 р. було видано «Валуєвський циркуляр», згідно з яким окремого «малоросійського язика не было, нет и быть не может». Тож заборонялося друкувати українською мовою шкільні й релігійні видання, але художню літературу дозволялося. Почалися репресії проти української інтелігенції, громади припинили існування.

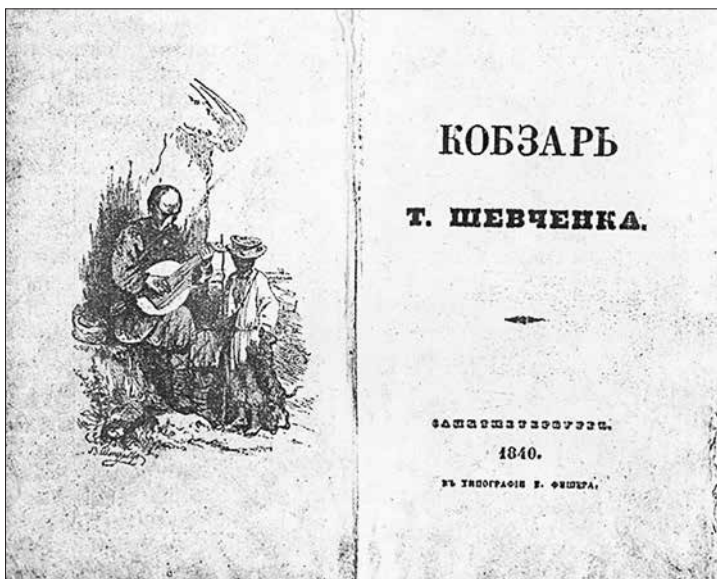

Рис. 6.3.2. Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка

Діячам київської громади вдалося поновити діяльність на початку 1870-х рр. Вони виступили з ініціативою створення в Києві 1873 р. Південно-західної філії Імператорського географічного товариства Російської імперії, газети «Киевский Телеграф», налагодили зв'язки з громадами в Одесі, в Галичині та Буковині. Київські громадівці прагнули до федералізації Росії з широкою автономією для України.

Нові репресії щодо української культури почалися внаслідок таємного наказу, який Олександр II підписав у Емсі 18 травня 1876 р. Заборонялося друкувати українською мовою будь-які книжки й навіть тексти до нот, ставити українські театральні п'єси (заборону на п'єси зняли 1881 р., але на кожну виставу треба було брати дозвіл губернатора) й виконувати прилюдно українські пісні, ввозити літературу українською мовою з-за кордону. М. Драгоманову довелося емігрувати до Женеви. Там він зав'язав стосунки з українськими діячами Галичини, почав випускати журнал «Громада», видав кілька книг і брошур у соціалістичному й революційному дусі.

Після вбивства Олександра II, за Олександра III, почався період політичної реакції 1880-х — I половини 1890-х рр. Українські діячі гуртувалися навколо журналу «Киевская старина» (1882–1907 рр.), що видавався в Києві. Важливим явищем у 1880-х рр. став український театр, який створив М. Кропивницький.

У кінці ХІХ ст. на політичну арену вийшло нове покоління українців. Виховані в поглядах українського націоналізму на широкій європейській основі, вони вже не задовольнялися культурницькою діяльністю й прагнули здобути для свого народу всю повноту національних і політичних прав. Це знаменувало початок політичного етапу націєтворення. 1891 р. в Полтаві було створено нелегальну студентську організацію — «Братство тарасівців», учасники якого присягнули на могилі Т. Шевченка й проголосили метою повну самостійність України. Водночас в Україні виникали та діяли інші українські політичні організації політичного. Так, 1897 р. в Києві постала «Загальна українська безпартійна політична організація», а 29 січня 1900 р. в Харкові студенти під проводом Д. Антоновича заснували Революційну українську партію (РУП), яка зразу проголосила гасло самостійної України. Партійці видавали революційну літературу в Чернівцях і Львові й, перевозючи її нелегально до Росії, поширювали видання по селах. Програмою РУП стала «Самостійна Україна» М. Міхновського. 1902 р. радикальна частина партійців на чолі з М. Міхновським вийшла з РУП і створила Народну українську партію (НУП). 1904 р. громадські ліберальні діячі Є. Чикаленко та О. Лотоцький заснували Українську демократичну партію (УДП). Під час революції 1905 р. царський уряд був змушений зняти найбільші заборони щодо всього українського. По всій імперії, зокрема в Україні, масово виникали численні спілки: інженерів, адвокатів, учителів, техніків, залізничників, фармацевтів, селян тощо. Всі вони окрім професійних інтересів своїх членів ставили за мету змінити політичний лад у країні.

Під тиском революційних виступів царський уряд проголосив перехід до конституційного правління. 17 жовтня 1905 р. було скликано Державну Думу з законодавчими правами. Українцям вдалося провести до неї значну кількість депутатів, котрі виступали за якнайширшу державно-політичну автономію України в складі демократичної Росії.

Але першу Думу вже через 72 дні розпустили. Репресії, що розпочалися 1907 р., викликали в різних українських партій прагнення створити потужну об'єднану політичну організацію. 1908 р. діячі українського руху, незалежно від ідеологічних орієнтацій та партійної належності, ввійшли до Товариства українських поступовців (ТУП) на засадах конституціоналізму, парламентаризму й національно-культурного самовизначення.

На початку ХХ ст. Російський абсолютизм помалу здавав позиції. Навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного нагляду, фактично здобуло деякі полегшення. Проте Перша світова війна перервала цей етап.

На початку ХІХ ст. великий вплив на розвиток національного руху українців в Австрії справили ідеї романтизму й слов'янського відродження, які поширювалися серед чехів і поляків, та безпосереднє ознайомлення з творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями.

У західноукраїнських землях культурно-національне відродження, зокрема й боротьбу за розвиток української мови, очолили представники греко-католицької церкви М. Левицький, І. Снігурський, І. Могильницький тощо. 1834 р. Й. Лозинський запропонував галицьким українцям перейти з кириличного алфавіту на латинський у польській версії. Він вважав, що це полегшить вивчення української мови для європейців, тож піднесе загальноєвропейське значення Галичини. Втім, освічена громадськість не сприйняла цю ідею.

Центром українського національного руху в Галичині став Львів. Саме у Львові на початку 1830-х рр. випускники Львівської духовної семінарії М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький заснували демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця» (Рис. 6.3.3¹).

Гуртківці підготували кілька збірників. Лише третій — «Русалка Дністровая» (перша друкована книжка в Галичині, написана народною українською мовою) побачив світ. Наскрізною ідеєю «Русалки Дністрової», де містились як оригінальні твори авторів, так і переклади й зібрані українські народні пісні, була думка про єдність українського народу. Хоча значну частину тиражу конфіскували і знищили за рішенням цензорів, збірка стала знаковим явищем. Частину примірників розповсюдили в Наддніпрянщині.

Внаслідок подій 1848 р. народний український (русинський) рух Галичини увійшов у стадію остаточної кристалізації. Відтоді українська (руська) справа стала політичною проблемою. У травні 1848 р. представники української ліберальної буржуазії, інтелігенції та греко-католицького духовенства створили у Львові загалом лояльну до Австрійської монархії українську політичну організацію «Головна руська рада» (Рис. 6.3.4²). Її учасники виступали за перетворення Східної Галичини на автономну провінцію, створення української національної гвардії, поширення української мови, допуск українців до державних посад.

Також почала видаватися перша газета українською мовою — «Зоря Галицька». 1848 р. у Львівському університеті засновано кафедру української мови, яку очо-

¹ Руська Трійця, худ. Іван Крислач. URL : <https://tinyurl.com/st9ojs>

² Засідання Головної Руської Ради 1848 р. Прорис М. Гаталевича. URL : <https://tinyurl.com/y8gzvr3p>

лив Я. Головацький. Символом українського народу проголосили галицький герб (золотий лев на блакитному тлі) та синьо-жовтий прапор.

Ідея про створення з австрійських земель, де живуть переважно українці, єдиного коронного краю з широкими автономними правами, з власним парламентом, українськими університетами та школами, надовго стала одним з головних гасел українського руху в Австро-Угорській імперії.

З початку 1860-х рр. галицько-українське громадянство розкололося на «москвофілів» і «народовців». Москвофіли, які з'явилися ще в кінці XVIII ст., заперечували існування українського народу, а галицьких русинів зараховували до «єдиного великорусського народу».

Вплив москвофілів підірвала поява «народовського» руху, на боці якого виступила передова молодь, що під впливом українського національного руху

в Наддніпрянщині почала засновувати українські громади. Перша така громада виникла у Львові наприкінці 1861 р. — на початку 1862 р. Саме народовці продовжили тривалі традиції національного руху в Галичині: у 1862–1866 рр. організували видання журналів «Мета», «Нива», «Руслан», 1861 р. заснували науково-культурне товариство «Руська бесіда», при якому з 1864 р. почав діяти український театр.

Після Валувєвського циркуляру й Емського указу багато діячів підросійської України — О. Кониський, П. Куліш, М. Старицький, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов та інші — перенесли друк своїх творів до Галичини, активно співпрацюючи з народовцями. Спільними зусиллями 1867 р. створено журнал «Правда», 1868 р. засновано товариство «Просвіта» з широкою мережею відділень і читалень для селянства. 1873 р. засновано Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке після трансформування в наукове (Рис. 6.3.5¹), стало своєрідною національною академією наук. З 1893 р. почали виходити знамениті «Записки НТШ».

1879 р. засновано газету для селянства «Батьківщина», а 1880 р. — часопис галицької української інтелігенції «Діло». 1894 р. кафедру української історії у Львові очолив М. Грушевський. Переїзд ученого до Галичини відіграв важливу роль у культурно-національному житті краю.

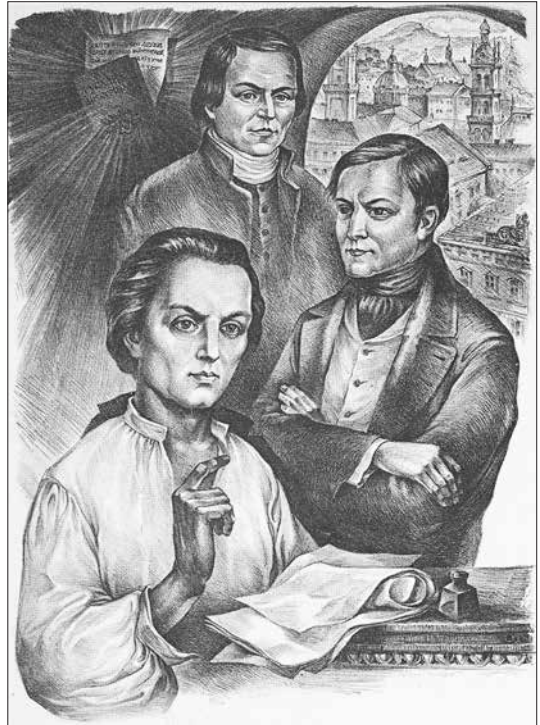

Рис. 6.3.3. Руська Трійця, художник — Іван Криспач

¹ Діячі НТШ та інша інтелігенція у 1898 р. URL : <https://tinyurl.com/us9xaa7>

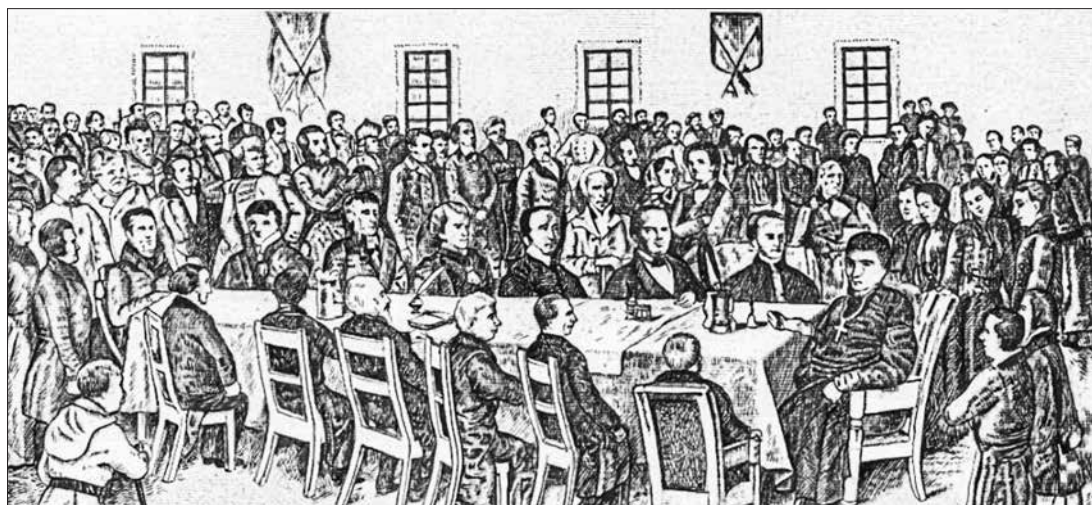

Рис. 3.4. Засідання Головної Руської Ради 1848 р. Прорис М. Гаталевича

Рис. 3.5. Діячі НТШ та інша інтелігенція (1898 р.)

Зростання політичної свідомості сприяло створенню 1890 р. Русько-української радикальної партії (РУРП), яка стала першою легальною політичною організацією українців, що відстоювала їх права методами політичної боротьби. Греко-католицьке духовенство під проводом митрополита, графа А. Шептицького поруч із молодією світською інтелігенцією й далі брало активну участь у національному житті. Коли 1907 р. в Австро-Угорщині вперше відбулися вибори на основі загального

й рівного виборчого права, українці провели 30 послів, які утворили вже поважну політичну групу, з котрою доводилося рахуватись.

Галичина, розбуджена до національного життя, стала «українським П'ємонтом», плацдармом національно-визвольної боротьби. Для цього вона мала значно кращі умови, ніж підросійська Україна. Багатонаціональність Австро-Угорської імперії та боротьба інших народів, що були в складі держави, за своє визволення значною мірою сприяли розвитку на західноукраїнських землях державницької ідеології в українському визвольному русі.

Початок ХХ ст. позначився для України швидким зростанням визвольного руху по обидва боки австрійсько-російського кордону. Метою нового покоління діячів українського національного руху було об'єднати всі українські землі в єдиній, незалежній українській демократичній державі.

1. У чому суть промислового перевороту?
2. Визначте нові явища, які виникли в економічному устрої українських губерній.
3. Зробіть порівняльний аналіз відмінностей економічного розвитку українських земель, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.
4. Вкажіть основні причини зародження націй в Європі.
5. Проаналізуйте формування та еволюцію основних ідейно-політичних течій ХІХ ст.: консерватизм, лібералізм, націоналізм, соціалізм тощо.
6. У чому полягала особливість українських політичних течій?
7. Охарактеризуйте причини українського національного відродження.
8. Яке історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства?
9. Якими були головні наслідки співпраці між діячами українського відродження по різні боки російсько-австрійського кордону?

Промисловий переворот (промислова (індустріальна) революція) — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині ХVІІІ ст. і протягом ХІХ ст. поширився на інші країни Європи.

Капіталізм — соціально-економічна система, заснована на приватній власності, особистій свободі та свободі укладання угод, економічні процеси при капіталізмі регулюються переважно через ринки: товарів і послуг, праці, капіталів. Політична влада може здійснюватись у різних формах від диктатури до демократії.

Модерністська концепція націєтворення — концепція, за котрою націю визначають як етнополітичну спільноту, сконструйовану завдяки цілеспрямованим зусиллям еліти в модерний час.

Монополія — виключне право чи можливість виробництва, продажу, використання чогось; діяльність у якійсь сфері за відсутності вільної конкуренції. За умови створення *картелю* підприємці домовляються про спільні умови збуту й виробництва, проте в іншому кожне з них зберігає господарську самостійність. При утворенні *синдикату* відбувається спільний збут товарів за спільними цінами, фірми-учасниці вступають в акційні спілки зі спільними статутним капіталом та центральним органом управління.

Примордіалістська концепція націєтворення — концепція, за якою і етнос, і нація існували здавна та є спільнотою людей, що мають спільне ім'я, історію, культуру, асоційовані з певною територією, колективну ідентичність, поділяють міфи про спільних предків, об'єднані спільним «національним духом». Прихильники примордіалізму вважають, що український етнос шляхом тривалої історичної еволюції перетворився на націю щонайменше з часів Київської Русі.

Революція (від лат. *revolutio* — переворот, змінення, кардинальна зміна) — швидка радикальна зміна всієї самостійної органічної або неорганічної системи. Прикладом зазначеної системи є суспільство, людина, наукові знання, засоби виробництва.

1828 р. — в Англії почав діяти перший в світі пасажирський потяг з паровим двигуном «Рокет».

1840 р. — перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка

1842 р. — перше повне видання «Енеїди» Івана Котляревського

1848–1849 рр. — «Весна народів», революції в Європі.

1865 р. — будівництво першої в Росії Балто-Одеської залізниці.

1867 р. — утворення дуалістичної монархії — Австро-Угорської імперії.

1867 р. — канцлер Німеччини О. фон Бісмарк запровадив загальне виборче право.

1887 р. — у Києві відкрито перший цукровий синдикат.

1898 р. — заснування Київського політехнічного інституту.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. Краматорськ : ДДМА, 2017. С. 74–104.

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. К. : Наук, думка, 2013. С. 278–365.

Основна література

Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV — початку XXI століть: Навч. посіб. 4-те вид., перероб. і доп. Рекомендовано МОН / Горбань Ю. А. К., 2012. С. 43–104.

Історія України : підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін.; за ред. Г. Д. Казьмирчука. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. С. 249–279; 285–290; 307–319; 340–350; 360–385; 393–400.

Додаткова література

Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Казаков О. О. Всесвітня історія: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. К. : Каравела, 2006. С. 7–45.

- Голованов С. О. Всесвітня історія. К. : Каравела, 2005. С. 215–245.
- Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV–XXI століття) : навчальний посібник. К. : Вікар, 2008. С. 152–182.
- Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII — поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. С. 8–58.

Електронні ресурси

- Буржуазні реформи в Росії у другій половині XIX ст. (Аудіокнига). URL : <https://tinyurl.com/t9qorvc>
- Історія України кінець 18 — початок 19 ст. URL : <https://tinyurl.com/t534g4y>
- Культура України з середини 19 століття: освіта, наука, література й мистецтво. URL : <https://tinyurl.com/wdhnvoz>
- Наука й освіта в Україні на межі XIX–XX ст. URL : <https://tinyurl.com/vgogrgs>
- Національне відродження в західноукраїнських землях. «Руська трійця». URL : <https://tinyurl.com/s2m7v4w>
- Освіта і наука в духовному житті України XIX ст. URL : <https://tinyurl.com/ujzyy2n>
- Українське національне відродження. URL : <https://tinyurl.com/vtuhgap>
- History: UKRAINE. URL : <https://tinyurl.com/yx82m42n>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

3 проекту заснування Харківського університету, який представив В. Н. Каразін (29 серпня 1802 р.)

§ 1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнавання властивостей кожної.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірогідного; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

Розділ VI.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянину. Вони підготовлять його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії — про науки такого роду молода людина повинна вже мати загальні знання, перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином, першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. [...]

§ 24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ — Харківського, Курського, Орловського, Воронезького, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського, таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. К., 1959. С. 683–684.

За Сибіром сонце сходить

За Сибіром сонце сходить, хлопці, не зівайте:
Ви на мене, Кармалюка, всю надію майте!
Повернувся я з Сибіру, та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах, а все ж не на волі.
Маю жінку, маю діти, та я їх не бачу...
Як згадаю про їх долю — сам гірко заплачу!
Куди піду, подивлюся, — скрізь багач панує,
У розкошах превеликих і днює й ноче.
Убогому, нещасному — тяжкая робота,
А ще гіршая неправда — вічная скорбота!
Зібрав собі славних хлопців. Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі ждять подорожнього.
Чи хто іде, чи хто їде, так час нудно ждати,
Що не маю пристанища, ані свої хати.
Асесори, ісправники за мною ганяють,
Більше ж вони людей вбили, як я гріхів маю!
Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, —
Я багатих убиваю, бідних награждаю.
З багатого хоч я візьму, убогому даю;
А так гроші розділивши, гріха я не маю.

Перлини української народної пісні / Упорядник М. Гордійчук.

К. : Музична Україна, 1991. 383 с. URL : <https://nashe.com.ua/song/12995>

Статут Кирило-Мефодіївського товариства.

1845 р. кінець — 1846 р.

Статут Слов'янського товариства Кирила і Мефодія

Головні ідеї

1. Приймаємо, що духовне та політичне єднання слов'ян є істинним їх призначенням, до якого вони повинні прагнути.

2. Приймаємо, що при з'єднанні кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність, а такими племенами визнаємо: південно-русів, північно-русів з білорусами, поляків, чехів зі [сло]венцями, лужичан, ілліро-сербів з хурутанами й болгарів.

3. Приймаємо, що кожне плем'я повинне мати правління народне й дотримуватися цілковитої рівності співгромадян за їхнім народженням, християнським віросповіданням і станом.

[...]

6. Приймаємо, що повинен існувати спільний Слов'янський собор з представників усіх пле[мен].

Головні правила товариства

[...]

11. Ніхто з членів не повинен розголошувати про існування та склад товариства тим, хто не вступає чи [не] подає надії вступити до нього.

Примітка: Знайдено в паперах Гулака, а писано рукою Білозерського.

*Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.
К. : Наук. думка. 1990. Т. 1. С. 150–152.*

Маніфест 19 лютого 1861 року

Божою милістю

Ми, Олександр Другий, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь Фінляндський, та інший, та інший, та інший, об'являємо всім нашим вірнопідданим 19 лютого 1861 року [...]

Вникаючи в положення звань і станів в складі держави, ми угледіли, що державне законодавство, упорядковуючи вищий і середній стани, визначаючи їх обов'язки, права та переваги, не досягло рівномірної діяльності по відношенню до людей кріпосних, так названих тому, що вони частково старими законами, частково звичаєм потомствено закріплені під владою поміщиків, на яких разом з тим лежить обов'язок влаштовувати їхній добробут. Права поміщиків були донині широкі і не визначені з чіткістю законом, місце якого заступали перекази, звичаї та добра воля поміщиків. В кращих випадках із цього виникали добрі патріархальні відносини щирого правдивого піклування і благодійності поміщика та добродушної покори селян. Але при зменшенні моральної простоти, при збільшенні різноманітності відносин, при зменшенні безпосередніх батьківських відносин поміщиків до селян, при отриманні інколи поміщицьких прав людьми, шукаючими лише власної вигоди, добрі відносини послаблювалися і відкривався шлях до свавілля, тяжкого для селян і несприятливого для їх добробуту, на що селяни відповідали застоєм в покращенні власного побуту [...].

В силу зазначених нових положень, кріпосні люди отримають в свій час повні права вільних сільських обивателів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всі землі, які їм належать, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування садибну їх осілість і крім того, для забезпечення побуту їх і виконання обов'язків їх перед урядом — визначену в положеннях кількість польової землі та інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в положенні повинності. В цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними.

Разом з тим їм надається право викуповувати садибну їх осілість, а зі згоди поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм в постійне користування. З таким набуттям у власність відповідної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і набудуть рішучого стану вільних селян-власників.

На цих головних умовах складеними положеннями визначається майбутній устрій селян і дворових людей, встановлюється порядок суспільного селянського управління

ня і вказуються докладно даровані селянам і дворовим людям права і покладені на них обов'язки по відношенню до уряду і до поміщиків [...].

Для правильного досягнення цього ми визнали за благо повеліти:

1. Відкрити в кожній губернії губернське по селянським справам присутствіє, якому ввіряється вище завідування справами селянських спільностей, утворених на поміщицьких землях.

2. Для розгляду на місцях непорозумінь і спорів, які можуть виникнути при виконанні нових положень, призначити в повітах мирових посередників і утворити з них повітові мирові з'їзди.

3. Потім утворити в поміщицьких маєтках мирські управління, для чого залишаючи сільські спільноти в теперішньому їх складі, відкрити в значних поселеннях волосні управління, а малі сільські спільноти з'єднати в одне волосне управління.

4. Скласти, перевірити і затвердити по кожній сільській спільності або маєтці статутну грамоту, в якій буде вираховано на основі місцевого положення кількість землі, яка надається селянам в постійне користування, і розмір повинностей, які припали з них на користь поміщика як на землю, так і на інші від нього вигоди.

5. Ці статутні грамоти вводити в дію по мірі затвердження їх для кожного маєтку, а остаточно по всіх маєтках ввести в дію протягом двох років з дня видання цього маніфесту.

6. До закінчення цього строку селянам і дворовим людям перебувати в попередній покорі поміщикам і бездоганно виконувати попередні їх обов'язки.

7. Поміщикам зберегти нагляд за порядком в їх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей і відкриття волосних судів.

[...] Для зручнішого приведення в дію тих угод між власниками та селянами, по яких вони будуть набувати у власність разом з садибами і польові угіддя, від уряду буде надана допомога на базі особливих правил видачею позик і переведенням боргів, які лежать на маєтках.

Покладаємося на здоровий глузд нашого народу.

І тепер з надією чекаємо, що кріпосні люди при новому майбутньому зрозуміють і з вдячністю приймуть важливе пожертвування, зроблене благородним дворянством для покращення їх побуту.

Вони зрозуміють, що одержавши для себе більш міцну основу власності і велику волю розпоряджатися своїм господарством, вони стають зобов'язаними перед суспільством і перед самими собою благодійність нового закону доповнити вірним, благонамірним і старанним застосуванням для справи подарованих їм прав.

Найблагородніший закон не може людей зробити благополучними, якщо вони не захочуть самі влаштувати свій добробут під захистом закону. Добробут набувається і збільшується не інакше як неослабною працею, розсудливим застосуванням сил і засобів, суворою бережливістю і взагалі чесним у страху Божому життям.

*Текст подано за: Історія держави і права України: Хрестоматія /
За ред. Шевченка О. О. К., 1996. С. 182–187.*

**Конституційний закон про права громадян для королівств і областей,
що представлені в рейхсраті (12 грудня 1867 р.)¹**

1. Для всіх осіб, які належать до різних королівств і областей, представленим у рейхсраті, існує спільне право австрійського громадянства...
2. Всі громадяни рівні перед законом.
3. Державні посади доступні однаково для всіх громадян...
4. Вільне пересування по території держави осіб та майна не підлягає ніяким обмеженням...
5. Власність недоторканна. Примусова експропріація можлива лише у випадках і формах, установлених законом...
7. Всякі відносини васалітету чи залежності назавжди знищуються...
8. Особиста свобода гарантована...
9. Житло недоторканне...
- ...
12. Австрійські громадяни мають право зборів і асоціацій. Здійснення цього права регулюється спеціальними законами.
13. ...Друк не має бути ні підкорений цензурі, ані обмежений концесійною системою. ...
14. Всім гарантується повна свобода віросповідання та совісті...
- ...
17. Наука і її викладання вільні...
- ...
19. Усі народи держави, які належать до різних рас, рівні в правах: кожна раса має невід'ємне право підтримувати й розвивати свою національність та свою мову...
20. Спеціальний закон установить право уряду призупиняти, під його відповідальність, тимчасово й у деяких місцях, права, згадані в ст. 8, 9, 10, 12 і 13.

URL : <http://textbooks.net.ua/content/view/972/17/>

**Закон про спільні справи всіх земель Австрійської монархії
та про порядок керування ними (фрагменти)²**

21 грудня 1867 р.

За згодою обох палат рейхсрату я вважаю за необхідне, на додаток до основного державного закону про імперське представництво, видати такий закон.

1. Спільними справами королівств і земель, представлених у рейхсраті, і земель угорської корони оголошуються:

а) іноземні справи, включаючи дипломатичне й торгівельне представництво за кордоном, а також розпорядження, необхідні для укладання міжнародних договорів; при цьому, втім, за народним урядом кожної з обох половин імперії (рейхсратом та угорським сеймом) зберігається право затверджувати ці трактати, бо такого затвердження вимагає конституція;

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

б) військові, зокрема військово-морські справи, крім дозволу рекрутських наборів, законодавства про порядок відбування військової повинності та розпоряджень про дислокацію й утримання війська, а також регламентації громадянського статусу осіб, які перебувають в армії, їхніх прав і обов'язків поза військовою службою;

в) фінанси [...].

2. Окрім того, такі питання мають вирішуватись хоча й не разом, але на основі спільних, встановлюваних час від часу угодами, правил:

1) торгівля [...];

2) законодавство про непрямі податки, пов'язані з промисловим виробництвом;

3) встановлення монетної системи та грошового курсу;

4) порядок експлуатації залізниць [...];

5) встановлення системи державної безпеки.

3. Кошти, що стосуються спільних справ (§ 1), витрачають обидві частини монархії, в тій пропорції, яку визначають, з затвердження імператора, їхні народні представництва (рейхсрат і сейм) [...].

4. Обсяги витрат кожної з частин імперії, пов'язаних з укладеними раніше позиками, буде визначено шляхом угоди між ними.

5. Керівництво спільними справами покладається на спільне міністерство, котре, втім, не може одночасно керувати й окремими галузями управління кожної з обох частин імперії. Розпорядження стосовно управління, командування та організації армії є прерогативою виключно імператора.

6. Для вирішення спільних питань законодавчі органи (рейхсрат і сейм) виділяють зі своїх складів делегації.

[...]

33. Щоб рішення спільного засідання було дійсним, необхідна присутність на ньому щонайменше третини членів кожної делегації. Рішення ухвалюються абсолютною більшістю голосів. Якщо на спільному засіданні одна делегація має більше голосів, ніж друга, то рівність голосів між делегаціями слід відновити шляхом утримання відповідної кількості учасників численнішої делегації. Питання про те, хто з делегатів у такому разі має утриматись від голосування, вирішується жеребкуванням.

34. Спільні засідання делегацій є публічними. Протокол ведуть обома мовами секретарі обох делегацій і затверджують спільно.

[...]

37. Цей закон набуває чинності одночасно з законами про імперське представництво від 26 лютого 1861 р. і з основними законами про загальні права громадян, про урядову та виконавчу владу, про судову владу та про влаштування імперського суду

Сборник документов по истории нового времени.

Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки.

1870–1914 / Сост. П. И. Остриков, П. П. Вандель.

М. : Высшая школа, 1989. Пер. П. П. Ванделя.

Робітницьке віче

Буря збиралася над Бориславом — не з неба до землі, але з землі проти неба. На широких болоннях, на бориславській і банській толоці, збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні в роз'яренні і ненависті на своїх гнобителів. З гамором або шепотом, більшими або меншими купками, з горішнього і долішнього кінця або із середини Борислава плили-напливали вони. Чорні зароплені хахтани, лейбики, сіряки та гуні, такі ж сорочки, переперезані то ремнями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі лица, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнярські «гольцмици», бойківські повстані крисані та підгірські солом'яники, — все те густою, брудною, сірою хмарою вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов прибуваюча повінь.

[...]

Побратими розділилися і підготовували всюду народ до своїх думок, додавали їм віри в можливість поліпшення і поправи їх нужденного життя, зміцнювали їх надію на громадський розум і громадську силу. А поки що все ще нові громади напливали і напливали! Сонічко стояло вже серед неба і пекло немилосердно, піднімаючи хмарою густу, вонючу замороку нафтову понад Бориславом. Понад синіючим високою стіною Ділом мерещали хвилі розігрітого воздуха. Від річки віяло лагодячим холодом.

— Ну, що ж, пора зачинати раду, зачинати раду — вже всі зійшлися! — загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить всередину, на отсей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола, зробіть місце довкола каменя, — гомоніли ріпники обступаючи.

Франко І. Борислав сміється.

URL : <https://tinyurl.com/tlbe7qz>

Статут Російського товариства електрики¹

Мета створення Товариства, його права та обов'язки

§ 1

Для подальшого розвитку діяльності складеного за особливим договором Товариства «П. М. Яблочков і Ко», створюється акціонерне товариство під назвою «Російське товариство електрики».

[...]

§ 2

Нині Спілка «П. М. Яблочков і Ко» передає на законних підставах у власність Товариства: 1) належний Спілці завод, розміщений у С. Петербурзі на Обвідному каналі під № 86, з усіма належними йому землями, спорудами, машинами, приладами, запасами, рухомістю та іншим майном; 2) належні нині Спілці привілеї, надані відставному поручикові П. М. Яблочкову: а) 6 квітня 1878 р. за № 2025, на електричну лампу і на спосіб розподілу в ній електричного струму (електрична свічка); б)

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

24 серпня 1879 р. за № 5809 — на нові гальванічні батареї; 3) права Спілки на привілеї, про надання яких відставний поручик Яблочков звернувся вже з клопотанням, а саме: а) на каналізацію електричних струмів; б) на нову динамо- чи магніто-електричну машину, і 4) права Спілки за договором з французькою Спілкою під фірмою «Société Générale d'électricité Procédés Jablochhoff», щодо вдосконалень у застосуванні електрики, котрі запровадить назване Товариство — всі разом на суму два мільйони п'ятсот тисяч рублів, яку Товариство має виплатити Спілці своїми акціями, за їхньою номінальною ціною (§ 10).

[...]

§ 5

Товариству слід:

а) виготовляти електричні свічки та всілякі інші прилади для електричного освітлення;

б) влаштовувати й виготовляти магніто- й динамо- електричні машини для освітлення та інших цілей, електричні провідники та всілякі прилади й апарати, що відносяться до електротехніки;

в) влаштовувати й виготовляти парові та інші двигуни, як для приведення в дію електричних машин, так і для інших цілей;

г) брати на себе постачання всіляких електричних приладів і апаратів і всіляких двигунів;

д) брати на себе влаштування й утримання електричного освітлення як цілих міст, так і всіляких окремих споруд і приміщень, а також передавати, за згодою контрагентів, електричне освітлення міст та інших місць, які влаштувало Товариство, в експлуатацію третіх осіб чи компаній, на особливих умовах;

е) набувати у власність, влаштовувати заново й орендувати відповідні його меті будинки та заводи, з придбанням для цього необхідних земель і лісів, а також відкривати повсюдно контори та склади для зберігання і збуту товарів, відповідних роду діяльності Товариства, з дотриманням чинних постанов та з дозволу, в потрібних випадках, Уряду.

[...]

*Устав Русского общества электричества.
СПб. : В. Киришбаум, 1880. С. 3–7.*

Міхновський М. Самостійна Україна (РУП, м. Львів) (1900 р.)

...Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої

сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога — це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

URL : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1900.mihnovskiy.php>

РОЗДІЛ 7

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТИНЕНТ У ВИРІ СВІТОВИХ ВОЄН ХХ СТ.

- 7.1. Перша світова війна та її відлуння в Європі та на українських землях.*
- 7.2. Тоталітарні й авторитарні режими в Європі.*
- 7.3. Україна у Другій світовій війні.*

7.1. Перша світова війна та її відлуння в Європі та на українських землях

1914–1945 рр. в сучасній історіографії розглядають як цілісну епоху глобальних історичних зрушень у Європі між тривалим миром кінця XIX ст. і «холодною війною» другої половини ХХ ст. Рубіжною подією на межі століть стала Перша світова війна, або Велика війна (1914–1918 рр.), що засвідчила глибоку світову кризу й відкрила нову епоху в історії. Саме ця війна дала поштовх до розпаду чотирьох імперій, перемоги більшовицької революції в Росії, постання десятка незалежних держав, поширення фашизму в низці країн та врешті нового вибуху 1939–1945 рр.

Влітку 1914 р. у світі ще не усвідомлювали до кінця, яку руйнівну силу випустили на волю постріли в адміністративному центрі Боснії Сараєво, коли 28 червня 1914 р. сербський націоналіст Г. Принцип вбив спадкоємця престолу Австро-Угорської імперії Франца-Фердинанда з дружиною (Рис. 7.1.1¹).

¹ 28 de junho de 1914. Franz Ferdinand, arquiduque de Áustria-Hungria, e a mulher Sofia, em Sarajevo pouco antes de serem mortos, dando início à I Guerra Mundial. URL : <https://tinyurl.com/sbd5d6z>

Перша Світова війна стала тотальною й за демографічними втратами значно перевершила всі попередні найбільші воєнні зіткнення. В Західній Європі вона зберегла значення коду історичної пам'яті навіть після ще кривавішої Другої Світової війни. Понад те, Першу Світову визнали однією з ключових передумов Другої. У самій же Великій війні віддзеркалилися суперечності між європейськими державами та давні внутрішні проблеми в них.

Рис. 7.1.1. Ерцгерцог Франц Фердинанд та герцогиня Софія Гогенберг на сходах Ратуші в Сараєво

На початку ХХ ст. в індустріальних державах наростали тоталітарні й мілітаристські тенденції. Монополії зросталися з державним апаратом — і в міжнародних відносинах загострилася боротьба за ринки й за політичний вплив у світі. Як наслідок, гонка озброєнь набула нечуваного розмаху, виникли військово-політичні союзи (найбільші — Троїстий союз, який сформувався 1882 р. у складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а потім Четверний Союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), а також Антанта, що склалась у 1904–1907 рр. з Великої Британії, Франції, Росії (Рис. 7.1.2¹)).

Найбільш непримиренними виявились інтереси Німеччини й Англії. Імперія Гогенцоллернів 1913 р. посідала перше місце в Європі за рівнем промислового виробництва, тож прагнула до світового панування. Серед іншого хотіла послабити Англію, Францію та Росію, привласнити велику частину їх територій. Австро-Угорщина жадала запанувати на Балканах, Чорному, Адріатичному й Егейському морях, захопити частину польських губерній Росії, Волинь і Поділля. Туреччина, яку в разі перемоги планували розділити між собою країни Антанти, в кінці 1914 р. приєдналася до Троїстого союзу, щоб поширити свою владу на російське Закавказзя, Крим, Іран і повернути собі Балкани.

Держави Антанти виступали передусім проти «німецького імперіалізму». Англія намагалася зберегти свою могутність як морська й колоніальна держава, відібрати в Туреччині нафтоносні землі, Франція — взяти реванш за поразку у франко-пруській війні 1870–1871 рр., повернути Ельзас та Лотарингію, захопити Рейнську промислову зону, частину німецьких колоній; Росія — панувати на Балканах, у протоках Босфор і Дарданелли, приєднати належні Австро-Угорщині Східну Галичину й землі за нижньою течією Німану.

¹ Презентація на тему «Антанта». URL : <https://tinyurl.com/ws94u9e>

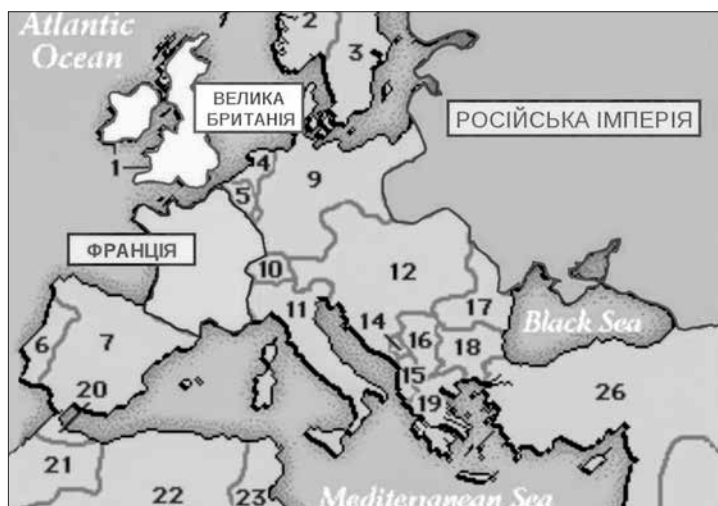

Рис. 7.1.2. Антанта (1904–1907 рр.)

в складі російської армії перебувало 3,5 млн. українців, Австро-Угорської – 250 тис. Війна зумовила глибокий розкол українського національного руху. Товариство українських поступовців (ТУП) у Наддніпрянщині, утворене 1908 р. як міжпартійний блок, обстоювало позицію, за якою українці мали захищати Російську державу. Частина членів УСДРП на чолі з С. Петлюрою закликала до того самого, а решта на чолі з В. Винниченком проголошувала: «Геть війну!», «Хай живе автономна Україна!». На початку війни емігранти-москвофіли Західної України утворили в Києві «Карпато-Руський визвольний комітет», що закликав галичан зустрічати російську армію як визволительку.

В Західній Україні Головна українська рада (ГУР), утворена 2 серпня 1914 р. у Львові, виступала за перемогу Австро-Угорщини у війні, яка сприятиме боротьбі за українську автономію в складі цієї держави. За ініціативи ГУР 6 серпня 1914 р. було легіон Українських січових стрільців (УСС), основою якого стали учасники воєнізованих молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт». Метою легіону УСС проголошувалося відродження незалежної Української держави (Рис. 7.1.3¹), він став зародком національної армії.

У серпні 1914 р. група емігрантів зі Східної України, члени УСДРП та інших партій заснували у Львові Союз визволення України (СВУ). Вони обстоювали тезу Д. Донцова про те, що поразка російського самодержавства у війні наблизить незалежність України.

Вже 1915 р. Головна українська рада (ГУР) розглядала Союз визволення України як неофіційного представника інтересів українства Росії. Тому в травні 1915 р. було створено Загальну українську раду (ЗУР). Своїм завданням ЗУР проголоси-

З 28 липня по 4 серпня 1914 р. у війну включилися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Поступово було втягнуто 38 держав світу — $\frac{3}{4}$ всього тогочасного людства.

З початком Першої світової війни українські землі перетворилися на арену кровопролитних дій. Самі українці мусили воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні. За підрахунками історика О. Бойка,

¹ Софія Галечко, хорунжа УСС. Поштівки Українських січових стрільців з колекції Юрія Завербного. URL : <https://tinyurl.com/vh7ebmo>

ла боротьбу за самостійну Українську Державу на українських землях Російської імперії, національно-територіальну автономію на українських землях Австро-Угорщини. Відтоді, як німецька влада в листопаді 1916 р. проголосила маніфест про створення Польського королівства та відокремлення й широку автономію Галичини у складі Австро-Угорщини, вплив ЗУР на український рух поступово зменшувався, тож вона оголосила про свій розпуск.

У ході війни з усією очевидністю проявилася вирішальна роль економічного розвитку держав, залежність перебігу й результату війни від тилу країн. Економіки держав — учасниць Першої Світової війни довелося перебудовувати під потреби воєнного виробництва. Війна, що тривала понад чотири роки, примусила мілітаризувати підприємства основних галузей промисловості, підпорядкувати науку й сільське господарство потребам армій і флотів. Основні напрями НТР у розвитку військової техніки того часу включали автоматизацію стрілецької зброї й артилерії; появу танків та хімічної зброї; ширше використання засобів повітроплавання й авіації; створення надводних кораблів-броненосців, дредноутів, а також підводних човнів.

Водночас споживчих товарів забракло. Було запроваджено жорстке державне регулювання виробництва й зменшені норми споживання (наприклад, картки на харчові продукти), ринкові відносини звужувалися, демократія згорталася. Майже всіх дорослих чоловіків призвали до армії, тому виник гострий дефіцит робочих рук. Масовою стала праця жінок і дітей. Рівень життя різко впав. У промислових центрах Німеччини, Росії, деяких інших країн цивільні мешканці помирили від голоду, хвороб та холоду в неопалюваних будинках.

Як цивільні, так і військові відчували значні психологічні негаразди. Поширювалася депресія через страх, зневіру й відчай. Патріотизм почав згасати. Усвідомлення того, що жертви, до яких призводить війна, нічим не можна виправдати, вилилось у страйки, антивоєнні виступи. Так, 1916 р. в Німеччині першотравнева демонстрація проходила під гаслами «Кінець війні», «Геть уряд!».

Рис. 7.1.3. Софія Галечко, хорунжа УСС

Рис. 7.1.4. Мітинг проти імператора в Петрограді

Особливо збурилося суспільство в Російській імперії, де поразки, великі військові втрати, розвал економіки, злидні й голод налаштували проти влади найширші верстви населення. В лютому 1917 р. антивоєнні та соціальні виступи в Росії переросли в революцію (Рис. 7.1.4¹). Імператор Микола II зрікся престолу й самодержав-

ство було ліквідовано. Влада перейшла до Тимчасового уряду. В центрі та на місцях виникли альтернативні органи влади — ради депутатів. Тимчасовий уряд і російські ради, обстоюючи унітарну форму нової держави, визнавали за Україною тільки право на національно-культурну автономію.

4 (17) березня 1917 р. в Києві було створено Українську Центральну Раду — представницький орган української демократії (головою обрали М. Грушевського). М. Грушевський запропонував скликати Всеукраїнський національний конгрес. Українські землі охопило справжнє національне піднесення. На багатотисячних мітингах та зборах, які ширилися країною, одностайно ухвалювали резолюції про повернення Україні її історичних прав і свобод. Українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ), які переважали в складі Центральної Ради, домагалися 8-годинного робочого дня, наділення селян землею, проголошення Росії республікою й надання Україні національно-територіальної автономії. З часом гасло автономії змінила вимога федералізувати Росію та створити окрему Українську республіку. Теоретиками, ідеологами й творцями нової України стали її політичні та визнані національні лідери: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, П. Христюк та інші. Вже влітку 1917 р. Центральну Раду поповнили представники національних меншин і депутати від різних політичних партій та організацій. Відтоді вона перетворилася на справжній парламент. В листопаді 1917 р. III Універсалом ЦР було проголошено Українську Народну Республіку, прийнято пакет важливих соціально-економічних перетворень, законодавчо закріпилося право національних меншин на національно-персональну автономію.

Більшовицька революція в Петрограді стала каталізатором трагічних подій в Україні. Наступ більшовицьких сил на Україну, який розпочався в грудні 1917 р., завершив мирний етап революції та втягнув країну в жорстку, криваву, за словами М. Грушевського, «братовбивчу війну». Більшовики, які до Жовтневої революції активно підтримували українські прагнення, перейшли до придушення української національ-

¹ Перші дні Лютневої революції в Петрограді. URL : <https://tinyurl.com/unklnsd>

ної ідеї. Поряд з тим існувало ще два проекти: Російський білогвардійський, який передбачав відродження єдиної й неподільної Росії, та польський, що пропонував відновлення польської держави в нових кордонах — «від моря до моря», з включенням до Польщі щонайменше Правобережжя за мапою XVIII ст. Українські діячі широко сподівалися на допомогу європейських держав.

Керівники Англії й Франції в пошуках союзників проти Німецького блоку звернули увагу на Україну одразу після перемоги Лютневої революції в Росії. В серпні та жовтні до Києва приїздили представники Антанти, які намагалися встановити контакти з ЦР. Англія і Франція обіцяли Україні визнання й політичну підтримку. Після підписання з країнами Четверного Союзу Берестейського миру (Рис. 7.1.5¹) дипломатична активність Антанти щодо України фактично припинилася.

Проголошуючи IV Універсалом (січень 1918 р.) державну незалежність України, лідери ЦР урочисто заявляли: «З усіма сусідніми державами, а саме, Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити в злагоді та приязні, але жодна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки».

Останні два місяці, протягом яких ЦР намагалася навести лад за підтримки німецького блоку, суттєвого результату не дали. Країною ширились анархія й економічна криза. Політика окупаційної німецької та австро-угорської адміністрації з викачування природних ресурсів з України руйнувала всі сфери життя. 29 квітня, в день прийняття Конституції УНР, за участі окупаційних сил відбувся державний переворот — до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. 8,5 міс., які історія відвела цьому представнику гетьманського роду, були сповнені суперечностей. Заслужують на схвальну оцінку стабілізація політичного й економічного життя, широка освітня та культурна українізація, спроби вийти з дипломатичної ізоляції. У зовнішній політиці слід відзначити встановлення дипломатичних відносин з 12 державами (за доби гетьмана в Україні працювали консульства Великої Британії, Італії, Данії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Норвегії, Естонії, Швеції, Персії); мирний договір з Радянською Росією, яка визнала Українську Державу. Влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський спробував відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти, попри рішучий протест Четверного Союзу. Співпраця з Антантою стала ще актуальнішою після поразки Четверного блоку в світі й поширення революційного руху.

Очільники Антанти стримано поставилися до прагнень Гетьмана, якому порадили встановити тісний контакт з білим рухом, що зароджувався на Півдні Росії. Як тільки німецькі й австро-угорські війська почали відступати з України, держави Антанти під гаслом запобігання більшовицької агресії почали інтервенцію на Півдні України (листопад 1918 р.). У південних портах висадилися французькі, англійські, грецькі, сербські підрозділи до 60 тис. чол. Видається слушною думка відомого українського історика М. Брайчевського про те, що всі інтервенти підтримували білогвардійські, тобто

¹ Підписання Берестейського мирного договору 8–9 лютого 1918 р. Зліва направо: німецький генерал Брінкманн, Микола Любинський, Микола Левитський, Олександр Севрюк, генерал Макс Гоффманн і Сергій Остапенко. URL : <https://zbruc.eu/node/61446>

Рис. 7.1.5. Підписання Берестейського мирного договору 8–9 лютого 1918 р.

найреакційніші монархічні верстви Росії в їх прагненні зберегти «єдину і неподільну».

Під впливом революційних подій у Росії антивоєнні страйки посилювалися в Англії, Франції, Італії й особливо — Німеччині. Так, у квітні 1917 р. на військових заводах Німеччини страйкувало понад 300 тис. робітників, у серпні повстали матроси військового флоту, влітку на Східному фронті німецькі

солдати масово браталися з російськими.

У грудні 1917 р. Росія вийшла з війни. Європа постала перед кількома можливими варіантами розвитку: або так звана «більшовизація» (зокрема для Центрально-Східної Європи), або реалізація пангерманської доктрини, або об'єднання зусиль країн Антанти для облаштування демократичної Нової Європи.

Через поразки в Першій Світовій війні вкрай загострилися відцентрові процеси в Австро-Угорській імперії. Зрештою монархія династії Габсбургів розпалася. На її місці утворилося кілька незалежних держав. 3 листопада 1918 р. командування австро-угорської армії уклало з Антантою перемир'я.

Військова та політична криза, яку викликала Перша світова війна, завершилася потужними національними революціями в Угорщині, Австрії, Чехії, Словаччині, Фінляндії. Найдраматичніші події розгорнулись у найбільшій країні Центральної Європи — Німеччині: 7–8 листопада 1918 р. хвиля революційних виступів охопила майже всі її найбільші міста. 9 листопада Кайзер зрікся престолу й утік за кордон. Німеччину проголосили республікою, утворився новий уряд, у якому значну роль відігравали соціал-демократи.

11 листопада, вже після того як Німеччину внаслідок революції було проголошено республікою, перемир'я з Антантою на умовах останньої підписало й німецьке командування.

Всього за чотири роки, три місяці та 10 днів війни до війська мобілізували 73,5 млн. чол., з яких 10 млн. загинули (для порівняння — приблизно стільки людей загинуло в усіх європейських війнах за ціле тисячоліття до 1914 р.). Близько 20 млн. чол. було поранено, з них 3,5 млн. назавжди зазнали інвалідності. Фінансові витрати на війну, як стверджують історики, для країн Антанти становили 125 млрд. дол. США, а для блоку Центральних держав — 60 млрд. дол. США.

Політичні баталії після підписання загального перемир'я у Великій війні не вщухали. В Німеччині ліві радикали під впливом російських більшовиків намагалися встановити в країні радянський режим. Але влада рішуче придушила всі ці спроби. Нову німецьку державу назвали Веймарською республікою. За її конституцією (прийнята 31 липня 1919 р.) проголошувалися загальне виборче право, різноманітні права і свободи громадян, значно розширювалися повноваження Рейхстагу. Творці нової конституції наділили великими повноваженнями президента республіки. Німеччина швидко зробила стрибок від консервативного імперського правління до демократичного республіканського устрою. Водночас внутрішнє життя країни було наповнене серйозними політичними суперечностями, котрі погіршили долю Веймарської республіки й відкрили шлях до влади нацистам. До того ж на Німеччину за умовами Версальського мирного договору (28 червня 1919 р.) було накладено низку жорстких міжнародних обмежень.

В Україні в умовах політичної та військової кризи П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. оголосив Грамоту про федералізацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Досі одні історики вважають, що Гетьман зрадив інтересам України, а інші доводять, що тільки так можна було зберегти автономні права Української Держави. Грамота спричинила повстання проти влади Гетьмана революційної сили — Директорії, лідерами якої були В. Винниченко та С. Петлюра. 19 грудня Директорія переїхала до Києва. Почався завершальний етап в історії Української Народної Республіки. 22 січня 1919 р. в Києві на Софійському майдані урочисто проголосили Акт Злуки УНР та ЗУНР. Трудовий Конгрес — новий український представницький орган — затвердив це рішення. Від початку діяльності Директорії УНР опинилась у «трикутнику смерті». З півночі й сходу сюди рухалися радянські російські війська, які на місцях підтримували місцеві комуністи. Пізніше з півдня почалась агресія Білої армії генерала А. Денікіна, який вважав український визвольний рух страшнішим ворогом, ніж більшовиків. Із Заходу Польща починала окупувати Правобережну Україну. За допомогою Антанти польські армії зламали опір Галицької армії та знищили ЗУНР.

Керівництво Директорії намагалося знайти підтримку в країн Антанти, але політичні лідери Європи вимагали значних поступок українців у приєднанні їх до «Білого руху» проти більшовиків. У березні 1920 р. Головний Отаман Директорії УНР С. Петлюра й комендант Польщі Ю. Пілсудський підписали Варшавську угоду. В 1919–1920 рр. українські терени стали ареною найжорсткішої громадянської війни, яка точилася на території колишньої Російської імперії. Постійні зміни влади, загальна руйнація, серйозні помилки всіх українських держав у соціально-економічній політиці дали більшовикам можливість перехопити національні гасла і набути значної соціальної опори в Україні, що й забезпечило їх перемогу.

Перша Світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч біженців та примусово переміщених осіб, продовольчою кризою, неефективністю органів державної влади зруйнувала усталені життєві цінності, принесла розпач і зневіру, розвалила імперії й породила на їх місці молоді держави, призвела до радикального пере-

розподілу світу на сфери впливу, розбудила реваншизм у переможених, поглибила гуманітарні проблеми. Одним із найтрагічніших наслідків стало стрімке знецінення людського життя. Недарма Г. Манн назвав цю війну «матір'ю катастроф століття». Суть трагедії українського народу в Першій Світовій війні полягала в тому, що війна перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх мешканців — на учасників братовбивчого протистояння.

Закінчення Першої Світової війни підсумувало весь довоєнний розвиток людства, яке ще до її закінчення почало шукати вихід зі скрути. Велика війна не лише суттєво змінила карту Європи та світу, а й довела єдність світової цивілізації, докорінно змінила політику, економіку, міжнародні відносини, культуру, а також свідомість, поведінку й повсякдення пересічних людей.

7.2. Тоталітарні й авторитарні режими в Європі

Слабкість демократичних інститутів у післявоєнній Європі в умовах розгортання соціально-економічної кризи в більшості європейських країн у 1920–1930-ті рр. — були поштовхом для правих фашистських і нацистських організацій до захоплення влади. Першою країною, яку накрила хвиля фашизму, була Італія. В роки Першої світової війни Італія воювала на боці Антанти. Але потім країна опинилась у тяжкій економічній кризі: масове безробіття, інфляція, нестача товарів першої необхідності, продуктів, палива. Не випадково сучасники говорили про Італію: «Переможена серед переможців». Перші виступи фашистів почалися з 1919 р. Їх організації мали назву «союзи боротьби» (італ. «fascio di combattimento»). Їхнім лідером став колишній соціаліст Беніто Муссоліні (Рис. 7.2.1¹).

Під гаслом збереження «величі нації» фашисти почали громити демократичні організації й убивати політичних опонентів. Італія стала ареною масового насильства, а уряд виявився нездатний відновити законність. Представники великого капіталу, побоюючись зростання «лівих» антифашистських сил у країні, надали значну фінансову допомогу фашистам. У жовтні 1922 р. Муссоліні в оточенні колон, одягнених у чорну уніформу — «чорносорочечників», рушив у похід на Рим. У результаті король Віктор Еммануїл запропонував лідеру фашистів посаду голови уряду. Нехтуючи парламентом, Б. Муссоліні проголосив «Велику фашистську раду — найвищим органом у державі». Знищивши парламентаризм, фашисти встановили контроль над усіма сферами суспільного життя і економіки. Гасло: «Все в державі, все для держави й нічого поза державою», — стало основним у фашистській корпоративній державі. Поруч із внутрішнім фашистським терором, уряд Муссоліні проводив агресивну зовнішню політику: окупація Ефіопії (1936 р.), захоплення Албанії (1939 р.), активна підтримка фашистського заклоту в Іспанії (1936–1935 рр.). Під час військових дій італійські фашисти використовували заборонені види зброї. З середини 1930-х рр. Італія стала на шлях активної співпраці з нацистською Німеччиною й почала готуватися до нового переділу світу.

¹ La storia si ripete e oggi ci ritroviamo nel 1918. Di Pietro Costantino. URL : <https://tinyurl.com/t56v5rn>

1929 р. в Німеччині завершився «золотий час» Веймарської республіки. Німецьке суспільство, його повсякденне життя і економіка відчували на собі всі найжахливіші наслідки Першої світової війни. З 1929 по 1932 рр. промислове виробництво впало на 40%, а сільськогосподарське — на понад 30%. Рівень безробіття досягнув європейського рекорду — 9 млн. чол. На тлі загальної кризи почалося гостре протистояння двох крайніх

Рис. 7.2.1. Беніто Муссоліні серед однопартійців

політичних сил — німецьких комуністів і націонал-соціалістичної партії Німеччини, лідером якої був А. Гітлер. У боротьбі за владу нацисти (НСДАП) не хетували будь-якими засобами боротьби: насильство, залякування, провокації тощо. Велику роль відіграла гітлерівська пропаганда, яка мала на меті спочатку закріпити в свідомості німців ідею про приниження Німеччини Версальським договором. НСДАП обіцяла німецькому суспільству спочатку відновити могутність Німеччини, а потім нові територіальні здобутки на Сході й на Заході Європи.

Як і італійські фашисти, А. Гітлер висунув ідею тотальної держави, котра повинна контролювати економіку, політику, ідеологію, культуру та ін. Нацисти вели пропагандистську роботу, враховуючи кожну з німецьких соціальних груп. Змучена довгою економічною кризою значна частина німців щиро вважала привабливими проекти нацистів. Як і в Італії, побоюючись зростання впливу комуністичної партії Німеччини, великий німецький капітал почав активно підтримувати А. Гітлера. На парламентських виборах 1932 р. нацисти здобули 33,1% голосів.

30 січня 1933 р. престарілий президент Німеччини Гінденбург призначив А. Гітлера рейхсканцлером та довірив йому сформувати новий уряд. Тоді нацисти перейшли до рішучих дій. Після підпалу Рейхстагу (Рис. 7.2.2¹), в якому звинуватили противників Гітлера, у країні розпочався терор проти всіх опозиційних сил, ліквідовувалися недоторканність особи, демократичні свободи, право на зібрання тощо.

Насильство й терор заповнили країну. По Німеччині прокотилася хвиля антисемітизму. Почали утворюватися концтабори для противників нацистського режиму. Завдяки німецькому капіталу та іноземним інвестиціям почалося відродження військової промисловості й підпорядкування економіки мілітарним завданням. Неве-

¹ Пожежа будівлі Рейхстагу 27 лютого 1933 року. URL : <https://tinyurl.com/y4tj6c37>

Рис. 7.2.2. Пожежа будівлі Рейхстагу 27 лютого 1933 р.

Рис. 7.2.3. Плакат із закликом голосувати за приєднання Австрії до Німеччини (1938 р.)

лике військо Веймарської республіки перетворено на багатомільйонний Вермахт, відновлено танкові війська, військово-морський флот і бойову авіацію.

Нарощуючи м'язи, 1936 р. Вермахт зайняв Рейнську демілітаризовану зону. Навесні 1938 р. відбувся «Аншлюс» — приєднання Австрії (Рис. 7.2.3¹). За рішенням Мюнхенської конференції почалась окупація Чехословаччини. В умовах наростання військової загрози гаранті Версальського миру зайняли нейтральну позицію щодо Німеччини та «замирювали» Гітлера.

На початок 1939 р. Німеччина мала найпотужнішу армію в Західній і Центральній Європі. Гітлер готувався до глобального переділу світу. Спільно з італійськими військовими нацисти взяли участь у громадянській війні в Іспанії на боці генерала Франко, який став лідером військового заклоту проти республіки.

Навесні 1939 р. в Іспанії було встановлено фашистську диктатуру Ф. Франко, який зосередив у своїх руках державну владу, керівництво урядом і збройними силами. Всі політичні партії, крім іспанської фаланги, було заборонено. Страйки чи критика фашистського режиму оголошувалися «злочином проти батьківщини».

Протягом 1920–1930-х рр. диктаторські режими було встановлено в Польщі та Румунії. Політичні лідери цих країн Ю. Пілсудський та генерал І. Антонеску були прихильниками політики «твердої руки», особливо для національних меншин. Жертвами

¹ «Ja!». Poster promoting the Anschluss of Austria to Germany (1938). URL : <https://tinyurl.com/yyzfxpky>

цієї політики стали мільйони українців, чії національні прагнення режими придушували, не виключаючи військової сили. З 1920-х рр. фактичним володарем Угорщини став адмірал М. Хорті. Свою політику він побудував за програмою «відродження угорської нації». 1934 р. в країні було створено фашистську організацію «Воля нації», яка напередодні Другої світової війни одержала назву «Перехрещені стріли». Вступивши до міжнародних зобов'язань в Угорщині почалося швидке відродження військового потенціалу і армії. Хорті встановив тісний зв'язок з А. Гітлером, а 1939 р. приєднався до німецького блоку — угорська влада взяла участь у розподілі Чехословаччини за «Мюнхенською змовою».

Гітлерівська верхівка передала Будапешту значну кількість українських земель зі 180 тис. населення і найбільшими містами: Ужгородом, Береговим, Мукачевим. 15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив незалежність країни. Під гуркіт ворожих гармат Президентом Карпатської України обрали А. Волошина. За згодою з Гітлером Угорщина почала окупацію всього Закарпаття. Українське військо — «Карпатська Січ» чисельністю в 5 тис. бійців — дало бій під Хустом ворожій армії. Героїчний опір не зміг зупинити вторгнення 40 тис. війська. Закарпатську Україну окупувала Угорщина, котру повністю підтримувала фашистська Німеччина. А. Волошину разом з урядом довелось емігрувати. Більшість бійців «Карпатської Січі», яких захопили фашисти, були страчені.

З початку 1920-х рр., у зв'язку з хворобою і смертю В. Леніна (Рис. 7.2.4¹), серед партійного керівництва СРСР розпочалася жорстка боротьба за владу.

Переможцем вийшов Й. Сталін. Відтоді в СРСР почали створювати командно-адміністративну систему, основною складовою якої було зрощення партійної влади з державним апаратом. Керівники комуністичної партії займали майже всі державні посади, спрямовуючи зусилля на форсовану індустріалізацію та на колективізацію сільського господарства.

Головним завданням запровадженої планової економіки було якнайшвидше нарощування економічної та військової могутності держави. На початковому етапі це зводилося до перерозподілу максимально можливого обсягу ресурсів на потреби індустріалізації. Країні потрібні були нові галузі промисловості, збільшення кількості продукції й випуск нової техніки.

Перш за все, партійне керівництво схвалило Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (1928–1933 рр.). мобілізуючи на підтримку індустріалізації за допомогою потужної пропаганди мешканців усієї країни. Молодь, комсомольці сприйняли завдання п'ятирічки з великим ентузіазмом. Робочої сили не бракувало, тим паче під час колективізації з сіл у міста від бідності, голоду й свавілля влади перебралося багато людей.

Мільйони добровольців майже вручну будували сотні заводів, електростанцій, прокладали залізниці, метро. З-за кордону запросили інженерів, зокрема з бага-

¹ Кравченко Алексей Ильич. Похорони В. И. Ленина. 1927 г. Ксилография. 21 x 16 см. URL : <https://tinyurl.com/y6sc3hmo>

Рис. 7.2.4. Кравченко О. І. Похорон В. І. Леніна (Ксилографія, 1927 р.)

шалений опір внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, стало політичним та ідеологічним підґрунтям Великого терору по всій країні.

За 10 років до початку Другої світової війни український народ пережив три хвилі сталінських репресій. Першу хвилю історики визначають між 1928–1931 рр.: її початок поклала «шахтинська справа» над 53 спеціалістами вугільної галузі Донбасу, яких звинуватили в контрреволюційній діяльності та шкідництві. 1930 р. розпочався наступом на українську творчу інтелігенцію. З кінця 1929 р. почалися масовий тиск на селянство, ліквідація куркульства як класу на тлі суцільної колективізації (Рис. 7.2.5¹).

Під час другої хвилі (1932–1935 рр.) жертвами сталінських репресій стали відомі провідники українізації М. Хвильовий, М. Скрипник, О. Шумський, визначні діячі культури та педагоги.

Третя хвиля (1936–1938 рр.) охопила партійні й військові кадри України. Зокрема жертвами сталінських «чисток» стали найвідоміші українські радянські діячі: С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Ю. Коцюбинський, П. Любченко та ін. Серед військових кадрів Червоної Армії найбільших втрат зазнали Київський і Харківський військові округи

тих відомих компаній світу («Siemens», «General Electric», тощо). 1930 р. було розгорнуто будівництво близько 1500 об'єктів, серед яких ДніпроГЕС і Харківський тракторний завод.

1930 р. Сталін зажадав багаторазово збільшити завдання п'ятирічки, стверджуючи, що з низки показників план можна перевиконати. Оплату праці тісніше прив'язали до продуктивності, почалася боротьба за багаторазове перевиконання норм виробітку. Також почали широко використовувати примусову працю ув'язнених ГУЛАГу, спецпоселенців.

З'явилися табори й трудові колонії. За окремими підрахунками істориків, у 1930–1953 рр. через виправно-трудо-ві колонії пройшло понад 6,5 млн. чол. Кремлівська пропаганда формувала в свідомості радянського суспільства образ Й. Сталіна як єдиного керманіча СРСР. Сталінське тлумачення розвитку СРСР на початку 1930-х рр. про те, що будівництво соціалізму в Радянському Союзі викличе

¹ Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької області. 1930-ті рр. Джерело: Deutsche Welle. URL : <https://tinyurl.com/y3rnagej>

ги, які мали важливе оборонне стратегічне значення для всієї країни. В цих округах, наприклад, репресовано командирів 45 стрілецьких з'єднань. Найбільших і найтяжчих втрат зазнав командний склад нових родів військ: механізованих та повітряно-десантних.

В кінці 1932 р. було оголошено про успішне дострокове виконання першої п'ятирічки, хоча насправді багатьох з поставлених цілей не вдалося досягти повністю. Друга п'ятирічка відбувалася з 1933 по 1937 рр. а третю зірвала Друга Світова війна.

1920–1930-ті рр. характеризуються складними й суперечливими процесами в усіх сферах життя радянського суспільства. Так, Комуністична партія, з одного боку, приділяла велику увагу освіті (зокрема у 1921–1939 рр. відбулася кампанія з ліквідації неписьменності мешканців країни від 8 до 50 років), з іншого — контролювала навчально-виховний процес і жорстоко розправлялася з інакодумцями серед педагогів. На базі університетів було створено Інститути народної освіти — вищі педагогічні навчальні заклади, які готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів. У 1930–1933 рр. було відроджено університети. Втім, до 1935 р. студентів добирали не за знаннями, а за класовим принципом.

Негативними рисами індустріалізації були господарська «гігантоманія», хронічний товарний голод, організаційні проблеми, марнотратство і збитковість підприємств, нехтування розвитком інфраструктури, екстенсивні методи, кримінальні покарання за порушення трудової дисципліни й недбалість, смертна кара за крадіжку держмайна, падіння середньої продуктивності праці, репресії серед технічної інтелігенції та навіть серед іноземних технічних фахівців.

Поряд з тим, до кінця вже другої п'ятирічки за обсягом промислової продукції СРСР посів друге місце в світі, поступаючись лише США. Різко знизився імпорт. Було освоєно багато нових технологій. Однак різко знизився рівень життя населення, крім партійної та робітничої еліти.

Отже, реаліями суспільно-політичного життя Європи середини ХХ ст. стали тоталітарні й авторитарні режими різних типів, які показали свою життєздатність за економічних, політичних, національно-історичних та соціокультурних обставин того часу.

Рис. 7.2.5. Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької обл. 1930-ті рр.

7.3. Україна у Другій світовій війні

Основними причинами Другої світової війни були:

1) неефективна система міжнародної безпеки, визначена Версальською системою, та відсутність у Ліги Націй військово-політичних інструментів для запобігання агресії;

2) посилення геополітичних суперечностей між країнами-переможцями в Першій світовій війні та мілітарним блоком держав, що склався в другій половині 1930-х рр. (Німеччина, Італія, Японія) для переділу сфер впливу в Європі, Північній Африці та в басейні Тихого океану;

3) Радянський Союз, намагаючись забезпечити собі геополітичне становище в системі міжнародних відносин, шукав шляхи розколу серед «капіталістичного оточення» і підтримував комуністичний та робітничий рух у Європі й Азії. Зіткнення між самими капіталістичними країнами теоретики марксизму-ленінізму розглядали як шлях до світової революції;

4) світова економічна криза 1928–1932 рр. викликала падіння виробництва, зростання безробіття, загострення всіх соціальних суперечностей, що призвело до поширення фашистських і мілітарних настроїв;

Загальний аналіз військово-політичних подій 1930-х рр. вказує на те, що весь цей час визрівала Друга світова війна. 1931 р. Японія почала відкриту агресію проти Китаю, претендуючи на загальне лідерство імперії на Сході. Громадянська війна в Іспанії (1936-1939 рр.) стала своєрідним полігоном для СРСР та країн осі «Берлін — Рим» для випробування нової військової техніки й підготовки кадрів для майбутньої війни. На боці як іспанських республіканців, так і фалангістів Франко брали участь десятки тисяч добровольців з усього світу. Як уже зазначалося, фашистська Італія здійснювала агресивні дії в Африці та на Балканах. Нацистський демарш із аншлюсом Австрії й захопленням Судетської області Чехословаччини (Мюнхенська угода 30 вересня 1938 р. між Англією, Францією, Німеччиною та Італією про розподіл Чехословаччини), початок «переділу в Європі» підвів світ до найтрагічнішої катастрофи ХХ ст. Всі спроби створити в Європі колективну систему міжнародної безпеки, гарантами якої мали стати Англія, Франція і СРСР, виявилися марними. Особиста недовіра, політичні амбіції, класова неприязнь стали перешкодою для створення антигітлерівського блоку в Європі. В умовах загальноєвропейської політичної кризи 23 серпня 1939 р. між нацистською Німеччиною та СРСР було підписано пакт про ненапад, який одержав в історії назву договору Молотова-Ріббентропа (Рис. 7.3.¹) В додатковому секретному протоколі йшлося про розподіл сфер інтересів у Європі на фоні ліквідації Польської держави.

Пакт з нацистами грубо порушував норми міжнародного права і був прикладом ганебної таємної дипломатії. 1 вересня 1939 р. гітлерівські війська вдерлись у Польщу. Почалася Друга світова війна. Напад Німеччини на Польщу змусив уряди Англії й Франції оголосити війну III Рейху. Але польській армії довелося сам на сам битися

¹ СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля 1939 г. по июль 1941 г. URL : <https://tinyurl.com/vogw63e>

з нацистами, так і не дочекавшись допомоги союзників та гарантів. Чому так відбулося? Західні історики мовчать досі. 17 вересня 1939 р. зі сходу до Польщі вступили радянські війська, і польська країна перестала існувати. Західну Україну й Західну Білорусь було включено до складу УРСР та БРСР. Спершу населення Західної України з ентузіазмом зустрічало Червону Армію, сподіваючись на соціальне та національне визволення. Але політика радянської (свавілля партійного й радянського апарату, репресії, хвилі депортацій з краю) відштовхнула значну частину мешканців західних областей. Тим часом військові події тривали. В кінці 1939 р. Радянський Союз розпочав військові дії проти незалежної Фінляндії. Але ця маленька країна зуміла відстояти свою незалежність та завдати противнику значних втрат, хоч і поступилася частиною території. Фінська війна показала А. Гітлеру, що Червона Армія не готова до масштабних бойових дій. Підготовка німецького плану нападу на СРСР вступила в завершальну фазу.

Рис. 7.3.1. Карта розділення Польщі з підписами Сталіна та Ріббентропа

Навесні 1940 р. Вермахт розвернув армію на Захід. Бельгію, Нідерланди, Данію, Норвегію, частину Франції нацисти захопили за три місяці. Гітлер був у такій ейфорії, що вже восени 1940 р. був готовий напасти на Радянський Союз. За таємною угодою Молотова-Ріббентропа та Договором про дружбу і кордони до СРСР було приєднано республіки Балтії, Північну Буковину й Придунайські землі. Радянізація на цих землях відбувалася за зразком раніше захопленої Західної України.

В липні 1940 р. розпочалася «битва за Англію». Потужними повітряними нальотами на міста й селища країни нацисти намагалися змусити офіційний Лондон капітулювати. Проте рішучі дії керівництва країни по організації відсічі агресору змусили Гітлера відмовитися від десантної операції «Морський лев» із висадки у Великій Британії й зосередити увагу на плані «Барбаросса» — нападі на Радянський Союз.

22 червня 1941 р. за цим планом три потужних німецьких угруповання («Північ», «Центр», «Південь») розпочали наступ на СРСР. Територія України стала ареною кривавої боротьби з ворогом. Дезорганізована сталінськими чистками й репресіями Червона Армія попри поповнення мобілізованими та добровольцями (Рис. 7.3.2¹), від-

¹ Ираклий Моисеевич Тоидзе. URL : <https://tinyurl.com/wa84h2l>

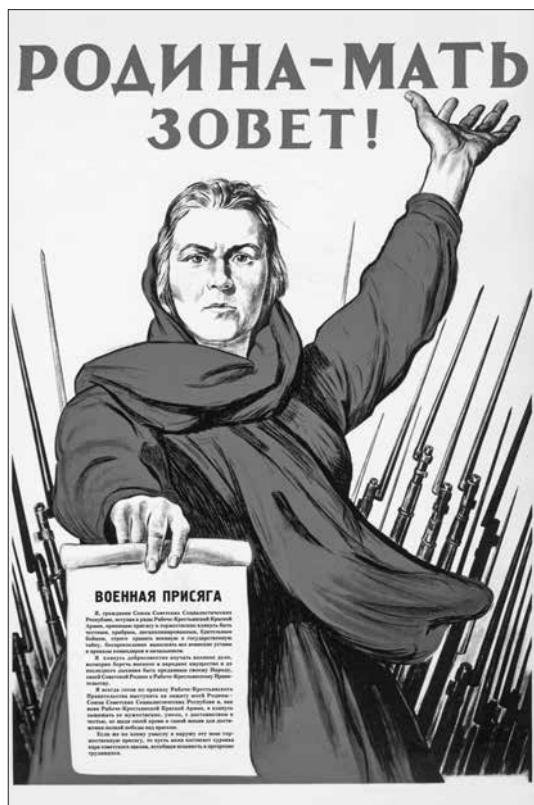

Рис. 7.3.2. Плакат «Родина Мать зовет!». Художник — Іраклій Тоїдзе (1941 р.)

ступала з боями, втрачаючи сотні тисяч солдат і офіцерів, тисячі одиниць військової техніки.

Героїчними фортецями на шляху нацистів стали українські міста (Київ, Оdesa, Керч, Севастополь). Оборонці України виявили такі мужність, жертвність і героїзм, що це зірвало гітлерівський план блискавичної війни. Помилки сталінського керівництва у визначенні стратегічних планів нацистів призвели до повної окупації України влітку 1942 р.

Ще напередодні Другої світової війни, особисто А. Гітлер та верхівка III Рейху на шляху до світового планування розглядали Україну як головний потужний сировинний і людський ресурс майбутньої великої війни, що згодом віддзеркалилось у плані «Ост». Нацистські очільники постійно мусували тему про те, що «Україна — це німецька Індія». Як найбагатша й найродючіша частина Європи вона мала забезпечити окупантів харчуванням, вугіллям, металом тощо. Від початку окупації територію України нацисти розділи-

ли на адміністративні райони: «Дистрикт Галичина» (Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська обл.), «Рейхскомісаріат Україна» (землі Правобережної України, більша частина Лівобережжя та Південні райони України). Східні райони України та Крим потрапили під владу військової адміністрації.

Ілюстрацією німецького «нового порядку» став тотальний терор. За неповними підрахунками, на окупованих територіях діяло 180 концтаборів і понад 50 гетто. Географічні назви: Бабин Яр (Київ), Дробицький Яр (Харків), Янівський табір (Львів), Уманська яма, Доманівка й Богданівка (Одещина), с. Корюківка (Чернігівщина) й ін. стали символами злочинів нацистів та геноциду мирних громадян і військовополонених: українців, росіян, євреїв, представників інших національностей. Гітлерівці грабували культурні цінності України. Наприклад, вивели з Софійського собору в Києві фрески XII ст., дзвони Успенського собору Києво-Печерської Лаври. На загарбаних українських землях вони застосовували примусову працю на виробництві, зберігаючи сталінську колгоспну систему. На рабську працю до III Рейху було вивезено близько 2,5 млн. чол. Загальні втрати мирного населення України досягли 8,5 млн. чол.

Фізичний терор супроводжувався моральним. На крамницях, ресторанах, перукарнях висіли написи: «Тільки для німців» (Рис. 7.3.3¹). Мирним мешканцям заборонялося користуватися громадським транспортом, поштою, телеграфом, аптеками. Їх могли розстріляти навіть за незначне порушення комендантської години. Значно обмежувався доступ до освіти, медичного обслуговування, продовольства.

Рис. 7.3.3. Табличка на касі «Тільки для німців»

Своєрідним з літа 1941 р. було становище Північної Буковини, Бессарабії й Трансністрії. Північна Буковина перебувала в складі Румунії до березня — квітня (Путильський район — до серпня) 1944 р., Губернаторство Бессарабія, яке теж вважалося частиною Румунії, фактично припинило існування 22 серпня 1944 р. внаслідок наступу радянських військ. Трансністрія (румун. *Transnistria* — «Задністрящина») — українські й молдавські землі в межиріччі Дністра та Південного Бугу, в 1941–1944 рр. перебували під румунською окупацією. Адміністративним центром губернаторства, котре не вважалося складовою власне Румунії, з 17 жовтня 1941 р. стала Одеса. При цьому губернатор Трансністрії Г. Алексяну заявив, що румунську владу тут встановлено остаточно й назавжди. Трудову повинність виконували всі мешканці від 16 до 60 років. Було розграбовано не лише сільськогосподарські та промислові підприємства, а й навчальні заклади, театри, музеї, бібліотеки. Існувала навіть спеціальна плата за пересування територією. Навесні 1943 р. почалося виселення з регіону «чужорідних елементів», передусім українців, з тим, аби їх місце посіли румуни. Головною метою нової влади, окрім економічної експлуатації, була боротьба проти більшовицької ідеології. В школах вилучалися радянські підручники. При університеті в Одесі 1943 р. відкрили «Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди». Румунська влада прискіпливо контролювала й націоналістичне українське підпілля, зате підтримувала викладачів, краєзнавців, архівістів, кінорежисерів та публіцистів, котрі доводили історичні права окупантів на землі Трансністрії, а також пропагували нацистську ідеологію. 21 березня 1944 р. гітлерівське окупаційне командування перебрало владу над колишньою Трансністрією від Румунії. Одним із найвиразніших проявів соціально-економічної полі-

¹ Niemiecki sklep wprowadził hitlerowskie prawo. Kasa tylko dla Niemców. URL : <https://tinyurl.com/t6jn9zm>

тики офіційного Бухареста в українських землях стала румунізація місцевих мешканців, за ухилення від якої загрожували репресії.

В боротьбі проти нацистського «нового порядку» по всій окупованій Європі виник визвольний Рух Опору. В Італії, Франції, Югославії, Польщі та ін. виникли партизанські армії. Рух антинацистського Опору в Україні представляли три напрями: радянський, український національний і польський. З перших днів війни в бойових зведеннях німців активізувалися партизанські групи в тилу Вермахту. Але справжньою силою партизанський рух став навесні 1942 р., коли було створено Український Штаб партизанського руху (УШПР), який об'єднав і координував окремі партизанські загони. Так виникли перші великі партизанські з'єднання С. Ковпака на Сумщині та О. Федорова на Чернігівщині. Партизани громили гітлерівські штаби, гарнізони, комендатури, вели розвідку, звільняли в'язнів гітлерівських концтаборів, визволяли людей від вивезення на роботу до Німеччини. Йшли в глибокі рейди по тилах ворога. Влітку — восени 1943 р. партизанські з'єднання України провели дві потужні операції на комунікаціях ворога: «Рейкова війна» і «Концерт», фактично позбавивши німців можливостей маневрувати резервами під час Курської битви та битви за Дніпро. На середину 1943 р. в Україні діяло 46 великих партизанських з'єднань, близько 2 тис. загонів і диверсійних груп загальною чисельністю понад 100 тис. осіб. За різними оцінками, партизанські дії відтягнули на себе до 10% сил Вермахту. Якщо радянські партизани діяли переважно на Лівобережжі, то в Західних регіонах переважали повстанські сили ОУН. Ще 1940 р. ця організація зазнала розколу. Прихильники С. Бандери робили ставку на власні сили в боротьбі за створення незалежної Української держави, а послідовники А. Мельника поклали великі надії на вирішальну роль Німеччини. 30 червня 1941 р. у Львові бандерівці проголосили «Акт відновлення української держави». Головою уряду став Я. Стецько. Але Гітлер виступив проти незалежності України. Членів Центрального проводу ОУН(б) відправили в концтабір, а частину стратили. В жовтні 1941 р. у Києві мельниківці створили Українську Національну Раду — передпарламент майбутньої Української держави. Але її діяльність нацисти заборонили. Восени 1941 р. почались арешти серед діячів ОУН(м). У Бабиному Яру розстріляли відомого поетесу й члена ОУН(м) Олену Телігу (Рис. 7.3.4¹) та діячів мельниківського проводу.

14 жовтня 1942 р. за ініціативи ОУН(б) було створено Українську Повстанську Армію, яку з часом очолив Р. Шухевич. УПА заявила про свою боротьбу проти нацистів і радянської влади та польської Армії Крайової. Окремою складовою національного визвольного руху вважається «Польська Січ», яку створив полковник УНР Т. Бульба (Боровець), що з часом одержала й назву Повстанської Армії. 1943 р. на III надзвичайному з'їзді ОУН(б) почалось об'єднання всіх національних сил у єдину політичну силу, а 1944 р. створено Українську Головну визвольну Раду (УГВР) — орган керівництва збройним підпіллям проти німців і більшовиків.

Третьою складовою Руху Опору був польський національний рух, представлений Армією Крайовою, яка виступала за відновлення Польської держави і ствердження

¹ Олена Теліга. 1936. URL : <https://tinyurl.com/y54phcyg>

польського права на українські землі. 1943 р. на Волині почався етнічний конфлікт між УПА та Армією Крайовою, що призвів до великих жертв з обох боків.

Переломним часом Другої світової війни став кінець 1942 р. Гітлерівські армії зазнали двох тяжких поразок: на Східному фронті (під Сталінградом), і від англійців у Північній Африці (під Ель-Аламейном). Того самого року навколо США, Великої Британії та Радянського Союзу остаточно склалась Антигітлерівська коаліція.

У 1943–1944 рр. українські терени, як і в початковий період війни, стали ареною кровопролитних боїв з окупантами. Потужні військові операції, які провели 1–4-й Українські фронти: Корсунь-Шевченківська (січень — лютий 1944 р.); зі звільнення Криму (травень 1944 р.); Львівсько-Сандомирська та Ясько-Кишинівська (квітень — серпень 1944 р.), — увійшли в усі військові енциклопедії світу.

28 жовтня 1944 р. Карпатсько-Ужгородська операція завершила остаточне вигнання нацистів з території України. Успішно склалась ситуація для союзників по антигітлерівській коаліції й на інших театрах бойових дій. Протягом 1942–1943 рр. ВМС США і Великої Британії завдали відчутних ударів по японському імператорському флоту й захопили стратегічну ініціативу в басейні Тихого океану. Влітку 1943 р. англо-американські війська висадили десант на Сицилії та почали просуватись углиб Італії. Італія капітулювала. Почався розвал гітлерівського блоку. 6 червня 1944 р. відбулася операція «Оверлорд» — висадка англо-американських військ у Північній Франції та відкриття другого фронту в Європі. Поразка гітлерівської Німеччини і її союзників стала справою часу.

16 квітня 1945 р. розпочалась Берлінська операція 1-го Українського фронту й 1-го та 2-го Білоруських фронтів, яка після кровопролитних боїв завершилася капітуляцією Берлінського гарнізону. Серед бійців та командирів, які піднімали прапор перемоги над Рейхстагом, були українці: старший лейтенант О. Берест і старшина П. Щербина, П. Волик підніс стяг перемоги над Бранденбурзькими воротами. З 8 на 9 травня 1945 р. в передмісті Берліна Німеччина підписала Акт про капітуляцію. 9 травня танкові підрозділи українських генералів П. Рибалка й Д. Лелюшенка ввійшли до Праги і надали допомогу чеському національному повстанню проти нацистів.

За домовленістю між союзниками по антигітлерівській коаліції, після завершення війни в Європі Радянський Союз брав на себе обов'язки допомогти США і Великій Британії у війні з Японією. На Далекий Схід почалась передислокація військ, які мали вагомий бойовий досвід. Серед бійців і командирів було чимало українців, котрі громили гітлерівські війська в Європі. До кінця серпня Японії було завдано остаточної поразки. 2 вересня 1945 р. на американському військовому кораблі «Міссурі» підпи-

Рис. 7.3.4. Олена Теліга

Рис. 7.3.5. Генерал Кузьма Дерев'янку підписує акт капітуляції Японії

сано капітуляцію Японії. Від СРСР капітуляцію приймав генерал-лейтенант К. Дерев'янку, українець за походженням (Рис. 7.3.5¹). Друга світова війна завершилася.

Війна поглинула величезні людські й матеріальні ресурси. Разом з військовими втратами на фронтах у 5 млн. загальні людські втрати України обчислюються в 12–13 млн. людей. У результаті безперервних бойових дій, тактики «випаленої землі», до якої вдавались як німецько-фашистські загарбники, так і сталінська влада на початку війни, було зруйновано 714 міст і селищ, 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств.

Війна залишила глибокий слід в історичній пам'яті українського народу. Проте важко переоцінити його ратний подвиг. Він боровся за своє фізичне існування, за знищення людиноненависницького «нового порядку» в Європі. Свідченням визнання внеску України в перемогу над фашизмом і нацизмом стала її участь у заснуванні ООН.

1. Охарактеризуйте витоки та природу міжнародних криз і конфліктів на початку ХХ ст. Назвіть причини загострення міжнародної обстановки.
2. Опишіть і проаналізуйте хід створення Антанти.
3. Якими були основні напрямки гонки озброєнь на початку ХХ ст.?
4. Проаналізуйте утворення нових незалежних держав на теренах Центральної та Південно-Східної Європи в міжвоєнний період.
5. Які об'єктивні та суб'єктивні фактори сприяють встановленню того чи іншого політичного режиму, зокрема тоталітарного й авторитарного?
6. Проаналізуйте дипломатичні відносини країн Центральної та Південно-Східної Європи з Радянським Союзом у міжвоєнний період.

¹ Генерал Кузьма Дерев'янку підписує Акт про капітуляцію Японії. URL : <https://tinyurl.com/raotdrs>

7. Охарактеризуйте нацистський окупаційний режим у європейських країнах і на окупованій території СРСР.
8. Охарактеризуйте основні течії Руху опору проти нацистського окупаційного режиму.

Антанта — військово-політичне угруповання перших десятиліть ХХ ст. Веде початок від союзу Французької та Російської імперії 1891–1893 рр., 1907 р. до нього приєдналася Велика Британія. У роки Першої світової війни блок підтримало 25 держав, зокрема США (останні проголосили себе «асоційованою країною» угруповання).

Версальсько-Вашингтонська система — система міжнародного устрою, яку встановили держави-переможниці (передусім Велика Британія, Франція, США і Японія) після Першої світової війни. Створена на основі Версальського мирного договору 1919 р. (з Німеччиною) та пов'язаних з ним Сен-Жерменського 1919 р. (з Австрією), Нейського 1919 р. (з Болгарією), Тріанонського 1920 р. (з Угорщиною), Севрського 1920 р. (з Туреччиною) мирних договорів.

Колабораціонізм — усвідомлена, добровільна та зумисна співпраця з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам.

Ліга Націй — міжнародна міжурядова організація, заснована на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Її статут, схвалений 28 квітня 1919 р., підписали 44 держави, зокрема ті, до складу яких входили українські землі (Польща, Румунія, Чехословаччина). Він передбачав принципи колективної безпеки (спільних дій країн-членів організації проти агресора) і відкритої дипломатії, обмеження озброєнь і відмову від війн як засобу розв'язання міжнародних суперечностей, збереження «вічного миру» і безпеки народів та розвиток співпраці між націями.

Репарації — повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу, з боку держави, яка розпочала агресивну війну.

Тоталітарний режим — система політичного панування, за якої державна влада, зосереджена в руках вузького кола осіб, ліквідує конституційні гарантії прав і свобод особи шляхом насильства, поліційних методів впливу на населення, духовного поневолення, остаточно поглинає всі форми та сфери життєдіяльності.

Троїстий союз — військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія, який склався в 1879–1882 рр. і був спрямований проти Французької республіки, Російської імперії та Великої Британії. У Першу світову війну Німецька імперія і Австро-Угорська імперія вступили без військової підтримки Королівства Італія, яке в червні 1915 р. заявило про вихід із союзу й оголосило війну Австро-Угорській імперії.

Світова економічна криза — порушення рівноваги між попитом і пропонуванням на товари та послуги, що пригнічує процеси у світовій економіці й виявляється

в значному спаді виробництва, порушенні усталених виробничих зв'язків, банкрутстві підприємств, зростанні безробіття, й у результаті — в зниженні життєвого рівня, добробуту населення.

Четверний союз — військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Болгарського царства і Османської імперії, що з осені 1915 р. протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні.

1 серпня 1914 р. — початок Першої світової війни.

Листопад 1918 р. — закінчення Першої світової війни.

1922 р. — прихід до влади фашистської партії в Італії на чолі з Беніто Муссоліні.

1933 р. — прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістичної партії на чолі з Адольфом Гітлером.

30 вересня 1938 р. — Мюнхенська угода між Англією, Францією, Німеччиною та Італією про розподіл Чехословаччини, що спрямувала фашистську агресію на схід.

23 серпня 1939 р. — підписання пакту про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною.

1 вересня 1939 р. — початок Другої світової війни.

Вересень 1945 р. — закінчення Другої світової війни.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. К. : Наук, думка, 2013. С. 520–700.

Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Штешенко. Краматорськ : ДДМА, 2017. С. 106–167.

Основна література:

Всесвітня історія : навчальний посібник / Б. М. Гончар, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко, С. П. Стельмах. Київ : Знання, 2011. С. 541–720.

Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Казаков О. О. Всесвітня історія. Навчальний посібник. К: Каравела, 2006. С. 52–138.

Баран З., Кокотко Н., Тарнавський Р. Історія України від давнини до сучасності : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 57–60, 74–84.

Додаткова література:

Голованов С. О. Всесвітня історія. Навчальний посібник. К. : Каравела, 2005. С. 247–259.

Патриляк І. К. «Українське питання» напередодні Другої світової війни // Українська правда, 28.08.2013. URL : <https://tinyurl.com/vooue5l>

Реєнт О. П. Перша світова війна та її наслідки для України // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 64–78.

Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. ХVІІІ — поч. ХХІ ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. С. 61–133.

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ**Телеграма німецького імператора Вільгельма II
російському імператору Миколі II¹**

18 (31) липня 1914 р.

У відповідь на твоє звернення до моєї дружби й на твоє прохання посприяти я взявся за посередницькі дії між твоїм і австро-угорським урядами. В той час як ці дії ще тривали, твої війська було мобілізовано проти Австро-Угорщини, моєї союзниці, завдяки чому, як я тобі вже вказав, моє посередництво втратило реальне значення. Втім, я діяв далі; зараз я отримав достовірні повідомлення про серйозні військові приготування на моєму східному кордоні. Відповідальність за безпеку моєї імперії змушує мене вжити запобіжних заходів захисту. В моїх зусиллях зберегти загальний мир я дійшов до крайнощів. Відповідальність за біду, котра загрожує всьому цивілізованому світу впаде не на мене. Нині ти все ще маєш владу запобігти їй. Ніхто не загрожує могутності й честі Росії, тож вона може вільно дочекатися результатів мого посередництва. Моя дружба з тобою і твоєю державою, яку заповів мені дід на смертному одрі, завжди була для мене священна, і я не раз чесно підтримував Росію в моменти серйозних для неї ускладнень, особливо під час останньої війни. Ти все ще можеш зберегти європейський мир, якщо Росія погодиться зупинити військові заходи, котрі загрожують Німеччині й Австро-Угорщині.

Вілі.

*Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: мовою документів і свідчень.
К. : Кліо, 2015. С. 32.*

З маніфесту Головної української ради (1914 р., серпня 3)

Український Народе!

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Нічого не вдіяти всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу, і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів.

І тому в сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одного діла, яке жде його в теперішній хвилі.

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна. [...]

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

Вже підчас попереднього австрійсько-російського напруження з'їзд найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини, який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро і будучність українського народу на випадок збройного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська суспільність одностайно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України.

Так і теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушне проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

Дотеперішня пасивність австро-угорської політики супроти затій російського царизму була все визискувана на шкоду інтересів австро-угорської монархії і її народів, а передовсім на шкоду самостійного національного розвитку нашого народу. І тому тепер нашим святим обов'язком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою поразкою. І чим більше буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України. [...]

*Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: мовою документів і свідчень.
К. : Кліо, 2015. С. 282.*

3 політичної платформи «Союзу визволення України» (1914 р., серпня 25)

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною повсталася самостійна українська держава. Потрібне се для досягнення і утримання європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В зрозумінню сеї історичної конечности російські Українці покликали до життя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національнополітичних і соціальноекономічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної Української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою

законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українськоросійської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, осібною, автономною, краю.

Одночасно зі збудованням самостійної Української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулат Союзу визволення України. [...]

*Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: мовою документів і свідчень.
К. : Кліо, 2015. С. 285.*

3 американської Програми миру («14 пунктів» В. Вільсона)

1. Відкриті мирні договори, відкрито обговорені, після яких не буде жодних таємних міжнародних угод будь-якого виду, а дипломатія буде діяти відверто і на виду у всіх.
2. Абсолютна свобода торгового судноплавства у мирний час і під час війни.
3. Знищення перешкод для міжнародної торгівлі.
4. Справедливі гарантії того, що національні озброєння будуть скорочені до крайнього мінімуму, що відповідає державній безпеці.
5. Вільне, щире і абсолютно неупереджене вирішення всіх колоніальних питань, суперечок, з суворим дотриманням принципу: при вирішенні всіх питань, що стосуються суверенітету, інтереси населення відповідають вимогам уряду, права якого мають бути визначені. Право націй на самовизначення.
6. Звільнення Німеччиною всіх російських територій. Врегулювання «російського питання», що гарантує найповніше й вільне сприяння з боку інших націй в отриманні нової, без перешкод, можливості приймати незалежні рішення щодо власного політичного розвитку Росії та її національної політики й прийняття у співтовариство вільних націй...
7. Визволення і відновлення Бельгії.
8. Повернення Франції Ельзас-Лотарингії.
9. Визначення кордонів Італії провести на основі чітко визначених національних кордонів.
10. Автономія народів, які входять до складу Австро-Угорщини.
11. Евакуація німецьких військ з Румунії, Сербії та Чорногорії, забезпечення Сербії вільного й надійного доступу до моря.
12. Автономія народам, які населяють Туреччину; відкриття Дарданелл для кораблів усіх країн.
13. Створення незалежної Польщі з виходом до моря і приєднання до Польщі територій, заселених поляками.
14. Повинно бути організоване спільне об'єднання націй на основі особливих статусів з метою створення взаємогарантій політичної незалежності й територіальної цілісності як великих, так і малих держав.

*Президент США Вудро Вільсон.
URL : <https://tinyurl.com/wy7c9ls>*

**Імперський міністр закордонних справ
у Міністерство закордонних справ Німеччини¹**

Телеграма

Москва, 23 серпня 1939 — 20 год. 05 хв.

Поза чергою Берлін

Телеграма № 204 від 23 серпня

Терміново!

Будь ласка, негайно повідомте Фюреру, що перша тригодинна зустріч зі Сталіним і Молотовим щойно закінчилася. Під час обговорення, котре проходило справді в нашому дусі, понад те виявилось, що останньою перепорою до остаточного рішення є вимога росіян до нас визнати порти Лібава [Лієпая] і Віндава [Вентспілс] належними до їхньої сфери впливу. Я буду вдячний за підтвердження до 20 години за німецьким часом згоди Фюрера. Підписання секретного протоколу про взаємне розмежування сфер впливу в усій східній зоні, на яке я дав свою принципову згоду, обговорюється.

Ріббентроп

СССР — Германия, 1939–1941. Документы и материалы / Фельштинский Ю. Г., сост. Б/м, 1983. Т. 1. С. 58.

Канцелярія міністра — імперському міністру закордонних справ²

Телефонограма

Берлін, 23 серпня 1939 р.

Отримано в Москві 23 серпня 1939 — 23 год. 00 хв.

№ 205

На Вашу телеграму № 204.

Відповідь: так, згоден.

Кордт

СССР — Германия, 1939–1941. Документы и материалы / Фельштинский Ю. Г., сост. 1983. Т. 1. С. 60.

Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом³

24 серпня 1939 р.

Уряд СРСР і Уряд Німеччини, керуючись бажанням зміцнити справу миру між СРСР і Німеччиною й виходячи з основних положень договору про нейтралітет, укладеного між СРСР і Німеччиною в квітні 1926 року, прийшли до такої угоди:

Стаття I

Обидві Сторони Договору зобов'язуються утримуватись від будь-якого насилля, від будь-якої агресивної дії і будь-якого нападу щодо одна одної, як окремо, так і спільно з іншими державами.

Стаття II

В разі, якщо одна зі Сторін Договору виявиться об'єктом воєнних дій з боку третьої держави, друга Сторона Договору не буде підтримувати ні в якій формі цю державу.

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

² Переклад з російської А. А. Кізлової.

³ Переклад з російської А. А. Кізлової.

Стаття III

Уряди обох Сторін Договору залишаться в майбутньому контакті один з одною для консультації, щоб інформувати один одного про питання, котрі стосуються їх спільних інтересів.

Стаття IV

Жодна зі Сторін Договору не буде брати участь у будь-якому угрупованні держав, котре прямо чи непрямо спрямоване проти другої сторони.

Стаття V

В разі виникнення спорів чи конфліктів між Сторонами Договору з тих чи інших питань, обидві сторони будуть вирішувати ці спори та конфлікти виключно мирним шляхом у порядку дружнього обміну думками чи в потрібних випадках шляхом створення комісій з урегулювання конфлікту.

Стаття VI

Цей договір укладається терміном на десять років з тим, що, оскільки одна зі Сторін Договору не денонсує його за рік до того, як термін спливе, термін дії договору буде вважатися автоматично продовженим на наступні п'ять років.

Стаття VII

Цей договір підлягає ратифікації у якомога коротший термін. Обмін ратифікаційними грамотами має відбутись у Берліні. Договір набуває чинності негайно після його підписання.

Укладено в двох оригіналах, німецькою та російською мовами в Москві, 23 серпня 1939 року.

За уповноваженням

Уряду ССРСР

В. Молотов

За уряд Німеччини

Й. Ріббентроп

СССР-Германия, 1939–1941. Документы и материалы / Фельштинский Ю. Г., сост. 1983. Т. 1. С. 61–62.

План Барбаросса¹

Директива № 21

План «Барбаросса»

Фюрер і верховний головнокомандувач збройних сил.

Верховне головнокомандування збройних сил.

Штаб оперативного керування.

Відділ оборони країни.

№ 33408/40.

Ставка фюрера

18 грудня 1940.

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

9 екз.

Екз. № 2.

Цілком таємно.

Тільки для командування.

Німецькі збройні сили мають бути готові розбити Радянську Росію в ході нетривалої кампанії ще до того, як закінчиться війна проти Англії (Варіант «Барбаросса».)

Сухопутні сили повинні використовувати для цього всі з'єднання, котрі є в їхньому розпорядженні, крім тих, що необхідні для захисту окупованих територій від усяких несподіванок.

Завдання *військово-повітряних сил* — звільнити такі сили для підтримки сухопутних військ при проведенні Східної кампанії, щоб можна було розраховувати на швидке завершення наземних операцій і разом з тим обмежити до мінімуму руйнування східних областей Німеччини від ворожої авіації [...].

Основні зусилля *військово-морського флоту* повинні й під час і Східної кампанії, безумовно, зосереджуватись проти *Англії*.

Наказ про стратегічне розгортання збройних сил проти Радянського Союзу я віддам у разі необхідності за вісім тижнів до наміченого терміну початку операцій.

Приготування, котрі потребують тривалішого часу, якщо вони ще не почалися, слід почати вже зараз і закінчити до 15.5.41 р.

Вирішальне значення слід надати тому, аби наші наміри напасти не були розпізнані.

Підготовчі заходи найвищих командних інстанцій слід проводити, виходячи з таких основних положень.

I. Загальний задум

Основні сили російських сухопутних військ, які перебувають у Західній Росії, слід знищити в сміливих операціях шляхом глибокого, швидкого висування танкових клинів [...].

Шляхом швидкого переслідування слід досягти лінії, з якої російські військово-повітряні сили будуть не в змозі здійснювати нальоти на імперську територію Німеччини.

Кінцевою метою операції є створення бар'єру-загородження проти Азійської Росії за загальною лінією Волга — Архангельськ [...].

II. Імовірні союзники та їхні завдання

1. У війни проти Радянської Росії на флангах нашого фронту ми можемо розраховувати на активну участь Румунії та Фінляндії.

[...]

2. Завдання Румунії полягатиме в тому, щоб її відбірні війська підтримали наступ південного флангу німецьких військ, хоча б на початку операції, скувати противника там, де не будуть діяти німецькі сили, й в іншому нести допоміжну службу в тиллових районах.

3. Фінляндія повинна прикривати зосередження та розгортання окремої німецької північної групи військ (частини 21-ї армії), котра рухається з Норвегії. Фінська армія буде вести бойові дії спільно з нашими військами.

Окрім того, Фінляндія буде відповідальною за захоплення півострова Ханко.

4. Слід вважати за можливе, що до початку операції шведські залізниці та шосе будуть надані для використання німецькій групі військ, котра має виконувати дії на Півночі.

III. Проведення операцій

а) *Сухопутні сили*. (Відповідно до оперативних задумів, про які буде донесено мені).

Театр збройних дій розділяють на північну та південну частини Прип'ятських болот. Напрямок головного удару слід підготувати північніше від Прип'ятських боліт. Тут слід зосередити дві групи армій.

[...].

Групі армій, яка діє на південь від Прип'ятських боліт, слід шляхом концентрованих ударів, маючи основні сили на флангах, знищити російські війська, розташовані в Україні, ще до того, як останні вийдуть до Дніпра.

Для цього головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно розташовані в Румунії війська форсують р. Прут у нижній течії та здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії випаде завдання скувати російські сили, розташовані всередині утворюваних лещат.

Після закінчення битв на південь та північ від Прип'ятських боліт у ході переслідування слід забезпечити виконання таких завдань:

на півдні — вчасно зайняти важливий у військовому та економічному сенсі Донецький басейн;

на півночі — швидко вийти до Москви. [...].

б) *Військово-повітряні сили*. [...].

в) *Військово-морський флот*. [...]

IV.

Усі розпорядженні, котрі віддадуть головнокомандувачі на основі цієї директиви, мають цілком визначено виходити з того, що йдеться про запобіжні заходи в тому разі, якщо Росія змінить свою нинішню позицію щодо нас.

Кількість офіцерів, котрих долучать для початкових приготувань, має бути максимально обмеженою. Решту співробітників, участь яких необхідна, слід залучати до роботи якомога пізніше й ознайомлювати лише з окремими сторонами підготовки, необхідними для виконання службових обов'язків кожного з них окремо.

Інакше є небезпека виникнення дуже серйозних політичних та військових ускладнень у результаті розкриття наших приготувань, терміни яких іще не призначено.

V.

Я очікую від шановних головнокомандувачів усні доповіді про їхні подальші наміри, засновані на цій директиві.

Про заплановані підготовчі заходи всіх видів збройних сил і про хід їх виконання доповідати мені через верховне головнокомандування збройних сил.

Адольф Гітлер

Правильно: капітан (підпис)

https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0009_bar&object=translation&l=ru

З виступу по радіо В. М. Молотова.

22 червня 1941 р.¹

Громадяни і громадянки Радянського Союзу!

Радянський уряд і його голова тов. Сталін доручили мені зробити таку заяву:

Сьогодні о 4 годині ранку, без висування будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни, німецькі війська напали на нашу країну, атакували наші кордони в багатьох місцях і завдали бомбардувань зі своїх літаків нашим містам — Житомиру, Києву, Севастополю, Каунасу та деяким іншим, причому вбито й поранено понад двісті чоловік. Нальоти ворожих літаків і артилерійський обстріл було скоєно також з румунської та фінляндської території.

Цей нечуваний напад на нашу країну є безприкладним в історії цивілізованих народів віроломством. Напад на нашу країну скоєно, хоча між СРСР і Німеччиною укладено договір про ненапад і радянський уряд з усією добросчесністю виконував усі умови цього. Напад на нашу країну скоєно, хоча за весь час дії цього договору німецький уряд жодного разу не міг висунути жодної претензії до СРСР щодо виконання договору. Вся відповідальність за цей розбійний напад на Радянський Союз цілковито й повністю падає на німецьких фашистських володарів.

Уже після скоєного нападу німецький посол у Москві Шуленбург о 5 годині 30 хвилин ранку зробив мені, як Народному Комісару Зовнішніх Справ, заяву від імені свого уряду про те, що німецький уряд вирішив виступити з війною проти СРСР у зв'язку з зосередженням частин Червоної армії біля східного німецького кордону.

У відповідь на це я від імені радянського уряду заявив, що до останньої хвилини німецький уряд не висував ніяких претензій до радянського уряду, що Німеччина скоїла напад на СРСР попри миролюбну позицію Радянського Союзу, і що тим самим фашистська Німеччина є стороною, котра напала.

За дорученням уряду Радянського Союзу я повинен також заявити, що в жодному пункті наші війська й наша авіація не допустили порушення кордону, тому зроблена сьогодні заява румунського радіо, що буцімто радянська авіація обстріляла румунські аеродроми, є суцільною брехнею і провокацією. Такою самою брехнею та провокацією є вся сьогоднішня декларація Гітлера, котрий намагається заднім числом

¹ Переклад з російської А. А. Кізлової.

сфабрикувати обвинувальний матеріал стосовно того, що Радянський Союз не дотримався радянсько-німецького пакту.

Тепер, коли напад на Радянський Союз уже відбувся, радянський уряд дав нашим військам наказ — відбити розбійний напад і вигнати німецькі війська з території нашої батьківщини.

Цю війну нав'язали нам не німецький народ, не німецькі робітники, селяни й інтелігенція, страждання котрих ми добре розуміємо, її нав'язала кліка кровожерливих фашистських володарів Німеччини, котрі пригнобили французів, чехів, поляків, сербів, Норвегію, Бельгію, Данію, Голландію, Грецію й інші народи...

Уряд закликає вас, громадяни та громадянки Радянського Союзу, ще тісніше зімкнути свої лави навколо нашої славної більшовицької партії, навколо нашого радянського уряду, навколо нашого великого вождя тов. Сталіна.

Наша справа праведна.

Ворога буде розбито.

Перемога буде нашою.

*Документы внешней политики 22 июня 1941 — 1 января 1942 г. Т. XXIV.
М., 2000. С. 8–9.*

РОЗДІЛ 8

БІПОЛЯРНИЙ СВІТ

8.1. Протистояння між західним та східним блоками в часи холодної війни.

8.2. Україна у складі СРСР: модернізація за «залізною завісою».

8.1. Протистояння між західним та східним блоками в часи холодної війни

Після Другої світової війни сформувалася біполярна структура міжнародних відносин, у якій провідну роль відігравали наддержави — Сполучені Штати Америки (США) та Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У післявоєнні роки почала формуватися нова зовнішньополітична стратегія Заходу щодо СРСР. У лютому 1946 р. дипломат з американського посольства в Москві Джордж Кеннан надіслав до Державного департаменту США доповідь (т. зв. «довга телеграма»). Дж. Кеннан рекомендував твердо і послідовно захищати позиції США у світі й активно протидіяти розширенню впливу СРСР. У липні 1947 р. в американському журналі «Foreign Affairs» Дж. Кеннан під псевдонімом «Х» опублікував статтю «Джерела радянської поведінки» — літературний переказ «довгої телеграми», де викладалися основні засади доктрини «стримування комунізму».

5 березня 1946 р. колишній прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль під час виступу у Вестмінстерському коледжі м. Фултон (штат Міссурі, США) багато уваги приділив міжнародній ситуації, зокрема наголосив: «Від Щецина на Балтиці

до Трієста на Адріатиці уздовж континенту опустилася залізна завіса». Він висловив занепокоєння тим, що в східноєвропейських країнах посилюється вплив компартій, і попередив, що СРСР прагне надалі посилювати свою могутність та поширювати власну ідеологію. В. Черчилль закликав зміцнити європейську єдність і створити у світі необхідні умови для розвитку свободи й демократії.

СРСР вирішив скористатися наслідками Другої світової війни, щоб заповнити вакуум влади в Центральній та Східній Європі. У Кремлі прагнули контролювати ситуацію в країнах, які звільнили радянські війська на завершальному етапі війни. У другій половині 1940-х рр. за сприяння СРСР представники комуністичних партій прийшли до влади в східноєвропейських країнах. СРСР вдалося закріпити гегемонію в Центральній і Східній Європі й перетворити країни регіону на своїх сателітів.

США почали дотримуватися доктрини «стримування комунізму» (англ. containment) і протидіяти посиленню впливу СРСР у світі. Американський президент Гаррі Трумен (1945–1953) планував економічними методами протистояти поширенню комунізму й допомагати фінансами країнам, де існувала небезпека посилення позицій лівих сил. Ця зовнішньополітична програма називалася «доктрина Трумена».

Державний секретар США Джордж Маршалл (1947–1949) відводив фінансово-економічному фактору важливу роль у протистоянні з СРСР. 5 червня 1947 р. Дж. Маршалл під час виступу в Гарвардському університеті оголосив, що слід надати широкомасштабну фінансово-економічну допомогу європейським країнам. США були серйозно занепокоєні післявоєнною розрухою в Європі. На думку Дж. Маршалла, бідність, злидні й відчай сприяють поширенню комуністичних ідей. 3 квітня 1948 р. Конгрес США прийняв «Закон про допомогу іноземним державам». За «планом Маршалла» європейські країни за 4 роки мали отримати від США 17 млрд. дол. США пропонували економічну допомогу країнам Центральної та Східної Європи, належним до радянської сфери впливу. Але ті відмовилися через політичний тиск з боку СРСР. «План Маршалла» допоміг країнам Західної Європи відновити економіку, уникнути суспільних потрясінь, запобігти посиленню позицій комуністичних партій. «Доктрина Трумена» й «план Маршалла» були втіленням політики «стримування».

Після Другої світової війни Німеччину було поділено на окупаційні зони: американську, британську, французьку й радянську. Східний Берлін належав до радянської. Західні сектори Берліна перебували під контролем західних союзників, але були з усіх боків оточені радянською зоною. Країни Заходу вирішили об'єднати свої окупаційні зони й створити західнонімецьку державу, але такий підхід не сподобався СРСР. 24 червня 1948 р. радянські війська перекрили наземні шляхи, щоб позбавити Західний Берлін можливості отримувати продовольство з західних окупаційних зон. СРСР погоджувався зняти блокаду лише після відмови країн Заходу від створення західнонімецької держави. Погіршилося продовольче забезпечення мешканців Західного Берліна та дислокованих там військовослужбовців. Країни Заходу за допомогою воєнно-транспортної авіації постачали до Західного Берліна все необхідне. Поступово ситуація нормалізувалася, бо сторони не прагнули подальшої ескалації

конфлікту. В травні 1949 р. СРСР зняв блокаду. Це була перша відкрита конфронтація між СРСР і країнами Заходу, яка в історіографії отримала назву «блокада Західного Берліна» або «перша Берлінська криза».

20 вересня 1949 р. на території західних окупаційних зон створено Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) зі столицею в м. Бонн. Це засудив СРСР, який прискорив створення соціалістичної німецької держави. 7 жовтня 1949 р. проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР) зі столицею в Східному Берліні. Отже, в часи холодної війни існувало дві німецькі держави: ФРН і НДР.

У січні 1949 р. представники СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії на конференції в Москві домовилися створити Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ). Надалі до РЕВ приєдналися Албанія (1949), НДР (1950), Монголія (1962), Куба (1972), В'єтнам (1978). Офіційно РЕВ створювалася для економічної співпраці між країнами соціалістичного табору. Фактично шляхом її заснування СРСР хотів закріпити власне домінування в країнах Східної Європи та контролювати їх подальший економічний розвиток.

Холодна війна прискорила консолідацію країн Західної Європи та стала передумовою для трансатлантичної військово-політичної співпраці. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні представники США, Канади, Великої Британії, Франції, Данії, Норвегії, Ісландії, Італії, Португалії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу підписали договір про створення Північноатлантичного альянсу або НАТО (англ. The North Atlantic Treaty Organization). Країни-учасниці зобов'язувалися негайно надавати одна одній воєнну допомогу в разі збройного нападу на одну або на декілька з них і розвивати військово-політичну й військово-технічну співпрацю. Штаб-квартира НАТО спочатку діяла в Парижі, потім — у Брюсселі. Надалі до НАТО приєдналися Греція (1952), Туреччина (1952), ФРН (1955).

СРСР ініціював створення воєнно-політичного блоку соціалістичних країн. У травні 1955 р. у Варшаві представники СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії, НДР, Албанії підписали Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу, який передбачав створення Організації Варшавського Договору (ОВД). Офіційно Варшавський пакт був оборонним союзом, а його учасники зобов'язувалися поважати незалежність, суверенітет і не втручатися у внутрішні справи один одного й інших держав. Проте вже 1956 р. війська ОВД взяли участь у придушенні Угорської революції, а 1968 р. вторглися до Чехословаччини. Створення ОВД фактично узаконювало перебування радянських військ у країнах Східної Європи.

Таким чином, у середині 1950-х рр. завершився поділ Європи на протиборчі воєнно-політичні блоки: НАТО й ОВД. США сприяли створенню блоків в інших регіонах світу. 1954 р. сформовано блок СЕАТО (англ. South-East Asia Treaty Organization) у складі США, Великої Британії, Франції, Пакистану, Таїланду, Філіппін, Австралії, Нової Зеландії, а 1955 р. — Багдадський пакт (Ірак, Іран, Туреччина, Пакистан та Велика Британія), який 1959 р. перейменували на СЕНТО (англ. The Central Treaty Organization). Загалом у біполярному світі панували два блоки — західний (США та їх союзники по НАТО) і східний (радянський, комуністичний, соціалістичний) на чолі з СРСР.

Після Другої світової війни наддержави розв'язали гонку ракетно-ядерних озброєнь. 1945 р. ядерна зброя з'явилась у США, а 1949 р. — в СРСР. У 1950-х рр. США і СРСР почали розробляти термоядерну (водневу) бомбу. Ядерна зброя стала невіддільною частиною холодної війни. Наддержави впроваджували не лише ядерні боєприпаси, а й засоби їх доставки до цілей. Надалі до «ядерного клубу» приєдналися Велика Британія (1952), Франція (1960), КНР (1964), Індія (1974), Пакистан (1998), КНДР (2006) (Рис. 8.1.1¹).

У 1950-х рр. СРСР прийняв на озброєння ракети середнього радіуса дії та працював над створенням міжконтинентальних балістичних ракет, здатних досягати США. 1957 р. СРСР першим запустив у космос штучний супутник і почав випереджати США в космічних технологіях. Поразка

в змаганні за перший космічний запуск та успіхи СРСР у ракетобудуванні непокоїли американців. 1958 р. відбувся перший успішний запуск американського штучного супутника «Експлорер-1» (англ. Explorer). 1961 р. радянський космонавт Юрій Гагарін першим у світі полетів у космічний простір. 1969 р. американські астронавти Ніл Армстронг і Базз Олдрін вперше в історії людства висадилися на поверхню Місяця.

В середині 1950-х рр. США розробили нову зовнішньополітичну й військову стратегію стримування СРСР — «новий погляд» (англ. New Look). Ядерним силам відводилася важлива роль в обороні США. Доктрина «масованої відплати» (англ. massive retaliation) щодо будь-якого наступу СРСР або країн комуністичного блоку передбачала використання ядерної зброї в разі конфлікту. В США вважали, що негайний ядерний масований удар у відповідь стане найкращою протидією радянській агресії або найліпшою реакцією на будь-який ворожий акт комуністичного блоку.

У липні 1955 р. у Женеві відбулася зустріч керівників США, СРСР, Великої Британії та Франції. Обговорювали об'єднання Німеччини, європейську безпеку, роззброєння, розвиток відносин між західним і східним блоками. Женевська нарада завершилася безрезультатно. Учасникам дискусії не вдалося узгодити порядок денний. Але цей саміт сприяв відновленню зустрічей на найвищому рівні, що свідчило про деяке «потепління» в міжнародних відносинах. Заговорили про «дух Женеви», тобто про готовність наддержав обговорювати найгостріші міжнародні проблеми. В кінці 1950-х рр. поліпшились аме-

Рис. 8.1.1. Американські солдати спостерігають за вибухом атомної бомби під час військових навчань (1951 р.)

¹ Corporal Alexander McCaughey, U.S. Army Photographic Signal Corps [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y6mgj2xf>

Рис. 8.1.2. Американський висотний літак-розвідник Lockheed U-2

рикансько-радянські відносини та почала набувати популярності ідея «мирного співіснування» в біполярному світі.

У часи холодної війни секретні розвідувальні польоти авіації були типовим способом збору інформації. 1956 р. американські висотні літаки-розвідники U-2 (Рис. 8.1.2¹) почали літати над СРСР для спостереження за розвитком ракетно-ядерних озброєнь. Американці припустили, що їх літаки U-2 були недосяжні для радянських засобів протиповітряної оборони (ППО). 1 травня 1960 р. радянські війська ППО ракетою класу «земля-пові-

тря» збили американський розвідувальний літак U-2 над територією СРСР. Пілот урятувався й був узятий у полон. Уламки збитого літака потрапили до рук радянських спеціалістів. Цей інцидент затьмарив нормалізацію відносин між наддержавами. СРСР вимагав припинити розвідувальні польоти американських літаків над своєю територією.

У вересні 1959 р. перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов (1953–1964) відвідав США та провів переговори з американським президентом Дуайтом Ейзенхауером (1953–1961). Це був перший візит очільника СРСР до США. Лідери наддержав обговорили міжнародні питання, статус Західного Берліна, можливості збільшити обсяги торгівлі, поглибити наукову й культурну співпрацю. М. Хрущов та новий президент США Джон Кеннеді (1961–1963) не змогли досягти консенсусу щодо Західного Берліна під час переговорів у Відні 4 червня 1961 р. (Рис. 8.1.3²).

Німецька проблема залишалася невирішеною. У ФРН рівень життя був вищий, аніж в НДР. Чимало східних німців емігрувало до Західної Німеччини. Спочатку існував вільний прохід між Східним і Західним Берліном, але перманентний відплив населення дестабілізував східнонімецьку соціалістичну систему. 13 серпня 1961 р. за рішенням уряду НДР почали споруджувати бетонну стіну вздовж Західного Берліна, щоб зупинити вільний перехід мігрантів до Західної Німеччини. Доступ у західну частину міста був дозволений лише через контрольно-пропускні пункти. Берлінська стіна поділила місто на дві частини й стала символом холодної війни (Рис. 8.1.4³).

На початку 1960-х рр. США відмовилися від воєнно-стратегічної концепції «масованої відплати» та почали дотримуватися доктрини «гнучкого реагування» (англ. flexible response): ядерну зброю стали вважати останнім засобом оборони. США більше не відчували себе зобов'язаними відповідати масованим ядерним ударом на радянську

¹ U.S. Air Force photo by Master Sgt. Rose Reynolds [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y4tet6ak>

² By Photograph from the U. S. Department of State in the John F. Kennedy Presidential Library and Museum, Boston [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y34e9gmc>

³ From the booklet «A City Torn Apart: Building of the Berlin Wall», The Central Intelligence Agency Historical Collections. URL : <https://tinyurl.com/y3x6myqm>

Рис. 8.1.3. М. Хрущов і Дж. Кеннеді під час зустрічі у Відні (4 червня 1961 р.)

агресію. Реакція насамперед мала залежати від особливостей конфлікту і масштабів загрози. США планували спершу застосувати звичайне озброєння й лише потім, можливо, перейти до тактичної або стратегічної ядерної зброї.

СРСР був заінтересований у створенні радянських військових баз поблизу США й почав надавати допомогу Кубі, яка заявила про намір будувати соціалізм.

У Кремлі непокоїлися через розгортання в Туреччині американських ракет, здатних вражати цілі на території СРСР. У вересні 1962 р. на Кубу таємно доставили радянські ракети середнього радіуса дії, які потенційно могли нести ядерний заряд. 22 жовтня 1962 р. США почали морську блокаду Куби та наполягали на негайному вивезенні радянських ракет з острова. Американські й радянські збройні сили було приведено в стан підвищеної бойової готовності, існувала висока ймовірність прямого зіткнення та початку ядерної війни. Наддержавам вдалося досягти компромісу й мирно врегулювати Карибську (Кубинську) кризу: СРСР погодився вивезти ракети з Куби, а США пообіцяли утриматися від спроб силою повалити кубинський уряд. Секретна домовленість передбачала ліквідацію американських ракетних баз у Туреччині. Між Білим домом і Кремлем було встановлено цілодобову «гарячу лінію» зв'язку, яка давала лідерам наддержав змогу спілкуватися між собою (Рис. 8.1.5¹).

5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ США, СРСР, Великої Британії підписали у Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфе-

Рис. 8.1.4. Двоє західних берлінців показують дітей членам сім'ї, які перебувають по інший бік Берлінської стіни (вересень 1961 р.)

¹ Defense Intelligence Agency, DID Graphics+1(202) 231-8601 [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/yuxqjx8q>

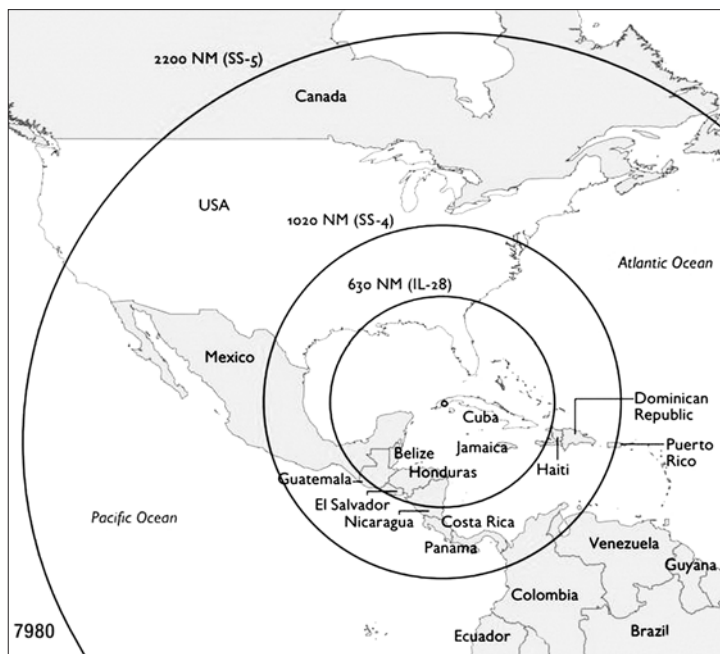

Рис. 8.1.5. Дальність польоту балістичних ракет, розміщених на Кубі (жовтень 1962 р.)

рі, в космосі й під водою. 1 липня 1968 р. США, СРСР і Велика Британія підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який забороняв учасникам «ядерного клубу» передавати атомну зброю неядерним державам та підтвердив право неядерних держав використовувати ядерну енергію в мирних цілях.

1968 р. у Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР) почалася політична лібералізація («Празька весна»). Керівництво країни послабило цензуру й запланувало економічні та політичні

реформи. СРСР побоювався втратити контроль над ЧССР і позбутися гегемонії в країнах Центральної й Східної Європи. У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. війська ОВД вторглися до Чехословаччини, щоб придушити «Празьку весну» та завадити реформам (Рис. 8.1.6¹).

США зберігали перевагу над СРСР у ракетно-ядерних озброєннях і швидко нарощували ядерний арсенал, який досяг максимуму в середині 1960-х рр. СРСР ціною значних зусиль на початку 1970-х рр. зумів досягти приблизного військово-стратегічного паритету з США. З установленням рівноваги послабилося протидіяння та уможливився діалог між наддержавами.

1969 р. представники США і СРСР почали переговори про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО) або Strategic Arms Limitation Talks (SALT). У 1970-х рр. генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв (1964–1982) провів зустрічі з президентами США Річардом Ніксоном (1969–1974), Джеральдом Фордом (1974–1977), Джиммі Картером (1977–1981).

Результатом переговорів на найвищому рівні стали договори, які створили політико-правову й договірну основу для розвитку Двосторонньої співпраці. США та СРСР уклали такі угоди: 1972 р. — тимчасовий договір про деякі заходи з обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1, англ. SALT-1); договір про обме-

¹ Photo from «CIA Analysis of the Warsaw Pact Forces: The Importance of Clandestine Reporting», the Central Intelligence Agency Historical Collections. [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y5n27whq>

Рис. 8.1.6. Демонстрація в Празі проти вторгнення військ Варшавського договору до Чехословаччини (1968 р.)

ження систем протиракетної оборони; торговельну угоду; угоди про співпрацю в охороні довкілля, медичній науці й охороні здоров'я, науці й техніці, мирному дослідженні й використанні космічного простору; 1973 р. — угода про запобігання ядерній війні; 1974 р. — договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї; 1979 р. — договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2, англ. SALT-2) (Рис. 8.1.7¹).

Угода 1972 р., яка передбачала надання СРСР режиму найбільшого сприяння в торгівлі, не набула чинності, бо Конгрес США 1974 р. прийняв поправку Джексона-Веніка до Закону про торгівлю США, яка обмежувала торговельні відносини США з країнами, які порушують або серйозно обмежують право громадян на вільну еміграцію (СРСР не хотів видавати громадянам єврейського походження документи для виїзду за кордон).

1975 р. глави 35 держав підписали в Гельсінкі Підсумковий акт Наради з безпеки і співпраці в Європі та зобов'язалися поважати суверенітет, незалежність, територіальну цілісність, непорушність кордонів; відмовитися від застосування сили й погроз її застосувати; не втручатись у внутрішні справи один одного; поважати основні права і свободи громадян. Гельсінський підсумковий акт зменшив імовірність того, що

¹ David Hume Kennerly [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y6446p3w>

Рис. 8.1.7. Дж. Форд і Л. Брежнев підписують спільну заяву за підсумками переговорів про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (м. Владивосток, 24 листопада 1974 р.)

країни Європи врегульовуватимуть суперечки силою, і підсилив боротьбу з тоталітаризмом у країнах східного блоку. Після підписання Гельсінських угод у СРСР з'явилися правозахисні організації («гельсінські групи»), котрі збирали й оприлюднювали матеріали про те, як радянська влада зневажає права і свободи громадян. СРСР дотримувався принципів Гельсінського акта вибірково, а саме поважав міждержавні кордони в Європі, але переслідував політичних інакходумців (дисидентів) усередині країни.

У 1970-х рр. конфронтація між блоками поступилася місцем співпраці й мирному співіснуванню. Поліпилились американсько-радянські відносини, послабилася міжнародна напруженість, сповільнилася гонка озброєнь, зменшилася загроза ядерної війни. Ця нова тенденція отримала назву розрядки міжнародної напруженості або просто розрядки (англ. *détente*).

Політика розрядки спиралась на прагматичну основу й не виключала війн, конфліктів, криз. Але наддержави вже не балансували на межі війни та не погрожували ядерною зброєю. Розрядка сформувала своєрідні правила міжнародної поведінки, які допомогли наддержавам уникнути світової війни.

Протистояння наддержав вийшло за межі Європи, поширилось на інші частини світу й стало глобальним. Регіональні конфлікти в часи холодної війни були складовою американсько-радянського суперництва. Наддержави постачали протидержавним сторонам зброю, надавали військових радників, забезпечували політичну підтримку. США і СРСР були втягнуті в непряму конфронтацію через арабсько-ізраїльський конфлікт, корейську війну (1950–1953), в'єтнамську війну (1955–1975), збройний конфлікт в Анголі (1975–1991), війну між Сомалі й Ефіопією (1977–1978).

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. американсько-радянські відносини погіршилися, політика розрядки закінчилася, зросла міжнародна напруженість, відновилися конфронтація, набирала нових обертів гонка озброєнь, загострилися ідеологічні суперечності, посилилася взаємна недовіра, відродилася атмосфера холодної війни.

У 1976–1977 рр. у європейській частині СРСР було розгорнуто балістичні ракети середньої дальності (БРСД), які могли вражати цілі на території Європи. Північно-атлантичний альянс зажадав демонтажу радянських БРСД. У грудні 1979 р. керівництво НАТО ухвалило в 1983–1985 рр. розмістити на території Європи американські БРСД «Першинг-2» та крилаті ракети «Томагавк» для відновлення рівноваги сил. Водночас НАТО висловило готовність обговорити з СРСР питання БРСД, щоб знайти

взаємоприйнятний варіант його розв'язання. У Женеві почалися переговори про обмеження ядерних озброєнь у Європі (Рис. 8.1.8¹).

У грудні 1979 р. СРСР почав вводити війська до Афганістану. На знак протесту низка країн Заходу бойкотували літні Олімпійські ігри 1980 р. в Москві. У січні 1980 р. президент Дж. Картер звернувся до Сенату з проханням зняти з ратифікації договір ОСО-2. Але обидві сторони дотримувались умов ОСО-2.

1981 р. президент США Рональд Рейган (1981–1989) запропонував обмежити кількість ядерних озброєнь у Європі шляхом прийняття «нульового варіанту», відповідно до якого США відмовляться розгортати ракети в Європі, а СРСР демонтує БРСД в європейській частині країни. Цей варіант був неприйнятним для Москви, бо радянські ракети вже були розгорнуті на території Європи,

а США лише планували розмістити аналогічне озброєння в країнах Західної Європи. СРСР відхилив пропозицію США, але погодився на час переговорів запровадити односторонній мораторій на розгортання БРСД в європейській частині країни. 1982 р. США та СРСР почали переговори про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) або Strategic Arms Reduction Talks (START).

Протягом 1980–1981 рр. у Польській Народній Республіці (ПНР) відбувалися стихійні акції протесту, маніфестації, страйки під економічними й політичними гаслами. Було засновано Незалежну самоврядну профспілку «Солідарність» під керівництвом Леха Валенси, яка об'єднала опозиційні групи та прагнула повалити комуністичний режим. Політичне протистояння загострювалось. У грудні 1981 р. керівництво ПНР запровадило в країні воєнний стан, який обмежив права громадян і надав правоохоронцям додаткові повноваження. Почалися репресії проти опозиції. Влада переслідувала й арештовувала опозиційних активістів. Країни Заходу надавали матеріальну та інформаційну підтримку польській опозиції. США запровадили економічні санкції проти ПНР і СРСР. У липні 1983 р. воєнний стан у ПНР скасували, а політ'язнів невдовзі амністували. «Солідарність» продовжила опозиційну діяльність, а Польща згодом стала однією з перших східноєвропейських країн, які стали на шлях змін.

Рис. 8.1.8. Запуск БРСД «Першинг-2» (лютий 1983 р.)

¹ United States Department of Defense [Public domain]. URL : <https://tinyurl.com/y6tf4wh9>

США за президентства Р. Рейгана спробували змінити співвідношення сил у світі на свою користь й забезпечити собі воєнну перевагу шляхом створення нових зразків озброєнь. У березні 1983 р. Р. Рейган анонсував програму Стратегічної обраної ініціативи (COI) або Strategic Defense Initiative (SDI), яка передбачала створення системи ПРО з елементами космічного базування для захисту території США від радянських ракет. У Вашингтоні розраховували, що нова гонка озброєнь у космічному просторі виснажить економіку СРСР, змушеного витратити великі кошти на розробку засобів нейтралізації нових американських озброєнь.

У вересні 1983 р. американські ракети було доставлено в пункти дислокації у Великій Британії, ФРН, Італії. У відповідь СРСР 24 листопада 1983 р. скасував мораторій на розміщення БРСД в європейській частині країни, а 8 грудня 1983 р. вийшов з Женевських переговорів про обмеження ядерних озброєнь у Європі. Радянські мобільні оперативно-тактичні ракетні комплекси було розміщено в НДР і Чехословаччині. СРСР розгорнув додаткові ядерні засоби морського базування та наблизив свої атомні підводні човни з балістичними ракетами до Атлантичного й Тихоокеанського узбережжя США.

Зовнішня політика СРСР змінилася після обрання генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Горбачова (1985–1991). Відновилися американсько-радянські переговори, проводилися регулярні саміти за участю лідерів наддержав, закінчилась епоха блокової конфронтації.

Р. Рейган і М. Горбачов провели в Женеві (листопад 1985 р.) та Рейк'явіку (жовтень 1986 р.) переговори, які не принесли практичного результату, але дали змогу відновити двосторонній діалог. СРСР запропонував домовитися про ліквідацію всіх американських і радянських БРСД у Європі («нульовий варіант») та наполягав на відмові американців від програми COI. Обговорювалися повна заборона хімічної зброї, знищення її запасів та запобігання подальшому розповсюдженню. 8 грудня 1987 р. у Вашингтоні Р. Рейган і М. Горбачов підписали Договір про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (ДРСМД) (Рис. 8.1.9¹).

Президент США Джордж Герберт Вокер Буш (1989–1993) і керівник СРСР Михайло Горбачов налагодили досить довірчі стосунки й доволі успішно співпрацювали з міжнародних питань. 19 листопада 1990 р. представники НАТО та ОВД у Парижі підписали Договір про скорочення звичайних збройних сил у Європі. 31 липня 1991 р. Дж. Г. В. Буш та М. Горбачов підписали в Москві Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, англ. START-1).

У Східній Німеччині відбувалися демонстрації з вимогою демократичних реформ і свободи виїзду з країни. Керівництво НДР втрачало вплив на події в країні. Невпинно зростала кількість східних німців, які хотіли виїхати до ФРН. Падіння Берлінської стіни (9 листопада 1989 р.) та відкриття кордону між Східним і Західним Берліном актуалізувало питання об'єднання Німеччини (Рис. 8.1.10²).

¹ RIA Novosti archive, image #168159 / Yuriy Kuydin [CC-BY-SA 3.0]. URL : <https://tinyurl.com/y4oj7gtd>

² Lear 21 at English Wikipedia [CC BY-SA 3.0]. URL : <https://tinyurl.com/y5892gv9>

Канцлер ФРН Гельмут Коль запропонував план возз'єднання Німеччини. Перспективи реалізації цієї ініціативи залежали від світової спільноти, яка мала узгодити міжнародні аспекти об'єднання Німеччини. США та їх союзники підтримували ідею відновлення німецької державної єдності. Позиція радянської сторони була непослідовна. Спочатку М. Горбачов підтримував існування двох суверенних німецьких держав — ФРН і НДР, але потім погодився на об'єднання Німеччини.

Рис. 8.1.9. Підписання донесення про ліквідацію останніх ракет SS-23 Spider (ОТР-23 «Ока») (1989 р.)

СРСР демонстрував готовність до компромісів, бо сподівався на фінансову підтримку від Заходу. Невдовзі ФРН надала продовольчу допомогу СРСР. Москва втрачала вплив на ситуацію в НДР, де до влади законно прийшла опозиція. Це послаблювало переговорні позиції СРСР. Воєнно-політичний статус майбутньої Німеччини став останнім каменем спотикання на шляху до німецької єдності. Спершу М. Горбачов виступав за нейтральний статус об'єднаної Німеччини, але пізніше не став заперечувати проти її входження до НАТО. 3 жовтня 1990 р. відбулося возз'єднання Німеччини.

Наприкінці 1980-х рр. революції охопили країни Центральної та Східної Європи, які перебували в стані соціально-економічної й політичної кризи. Протягом 1989–1990 рр. влада в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, Болгарії, Румунії перейшла від комуністів до опозиційних демократичних сил. Революційні події в країнах соціалістичного табору називають «оксамитовими революціями» та «осінню народів» (кульмінація припала на осінь 1989 р.).

У СРСР слабшала центральна влада й наростали відцентрові тенденції. У 1988–1990 рр. союзні республіки прийняли Декларації про суверенітет, в яких встановили пріоритет власного законодавства над загальносоюзним («парад суверенітетів»). 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Президент СРСР М. Горбачов ініціював переговори між керівниками республік про укладання нового союзного договору («новоогарьовський процес»).

Дж. Буш-старший і його адміністрація не передбачали й не заохочували розпад СРСР. У Вашингтоні хотіли мирної трансформації радянського режиму та поступового впровадження змін і реформ. Американські високопосадовці побоювалися про-

Рис. 8.1.10. Падіння Берлінського муру (1989 р.)

блем, які могли виникнути через швидкий або насильницький розпад СРСР. Їх лякала перспектива територіальних, економічних і військових суперечок між республіками та втрати контролю над ядерними арсеналами. Прагнення союзних республік до незалежності могло поставити під загрозу американсько-радянський діалог про ядерне роззброєння. Тому США хотіли пом'якшити суперечності й послабити напругу між центральною владою в Москві та республіканськими лідерами. Американська адміністрація балансувала між підтримкою союзного центру й налагодженням діалогу з радянськими республіками без заохочення їх до незалежності. 1 серпня 1991 р. Дж. Буш-старший під час візиту до Києва виступив з промовою у Верховній Раді УРСР, у якій підтримав ідею підписання нового союзного договору та схвалив реформи в СРСР.

Падіння Берлінської стіни, об'єднання Німеччини, повалення комуністичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи призвело до виведення з них радянських військ, розпуску РЕВ (27 червня 1991 р.), розпаду ОВД (1 липня 1991 р.) і зникнення радянської сфери впливу в Європі. Холодна війна добігла кінця. Системна дезінтеграція СРСР тривала далі. Радянські республіки одна за одною проголошували

незалежність. Зокрема, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білорусь) лідери Росії, України, Білорусі підписали документ, яким оголосили про розпуск СРСР. У преамбулі Біловезької угоди зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування». Східний блок зійшов з міжнародної арени.

Отже, в часи біполярного світу існувало дві наддержави — США та СРСР, які разом із союзниками входили до східного й західного блоків. Між цими блоками існували політичні, соціально-економічні, ідеологічні розбіжності. Міжблокова конфронтація набула ознак холодної війни. США і СРСР розв'язали гонку ракетно-ядерних озброєнь, суперничали в регіональних конфліктах, змагалися за сфери впливу та прагнули до глобального лідерства. З розпадом східного блоку змінився баланс сил у світі й припинила існувати біполярна структура міжнародних відносин.

8.2. Україна у складі СРСР: модернізація за залізною завісою

Після Другої світової війни в українських землях склалася вкрай непроста ситуація, тому перед державою та суспільством постали численні виклики. В першу чергу вони спрямовувалися на подолання наслідків війни, відновлення зруйнованих міст і сіл в Українській РСР. Людські втрати й матеріальні збитки були катастрофічні. Загибло близько 9 млн осіб., демографічні втрати досягли понад 13,5 млн осіб: загиблі, ті, хто залишив Україну (біженці, «переміщені особи», «остарбайтери») і не повернувся, ненароджені. На Україну припадало 42% військових втрат СРСР. Загальна сума збитків, завданих народному господарству та населенню України, становила 1,2 трлн крб. у цінах 1940 р. (Рис. 8.2.1¹).

Зовнішня трансформація України в останні роки війни й у перше післявоєнне десятиліття була суттєва: територія зросла на 110 тис. км², підвищився міжнародний статус республіки. Українська РСР отримала право участі в договірних відносинах на підставі закону ВР СРСР «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин...» (1944), 1945 р. стала співзасновницею Організації Об'єднаних Націй і поступово долучилася до інших форм міжнародної співпраці. За кілька років УРСР набула права участі в діяльності головних інституцій системи ООН, увійшла до низки міжнародних організацій (на 1953 р. їх було 9, на 1960 р. — 31). Водночас кроки щодо інтеграції УРСР у світове співтовариство контролювало союзне керівництво. Правосуб'єктність УРСР під час укладання міжнародних угод була обмежена. Так, за результатами післявоєнного врегулювання державних кордонів України з представництвами Польщі (1944, 1945, 1951), Чехословаччини (1945) й Румунії (1947) лише дві угоди з п'яти підписували представники УРСР.

Реалізація стратегічних проектів із посилення впливу СРСР у геополітичному просторі, в т. ч. в результаті розширення територій та укріплення кордонів почалася практично водночас із вигнанням нацистів з території України. В останні роки

¹ «Перемога на Правобережній Україні...». URL : <https://tinyurl.com/sacx29y>

Рис. 8.2.1. Фрагмент кінострічки «Україна у вогні» режисера О. Довженка

війни й перші післявоєнні були організовані масові примусові переселення. Найгучніші з них: масові депортації українців у 1944–1946 рр. із західних областей у північно-східні райони РСФСР та взаємні обміни населенням між Польщею й УРСР, депортація кримських татар (1944), операція «Вісла» (1947), операція «Захід» (1947), переселення за результатами угоди з Польською Республікою (1951), виселення під гаслами «дії у відповідь» у віддалені краї СРСР.

Повністю змінювалися економічні, політичні, соціальні та культурні процеси на територіях, які приєдналися. Здійснилася централізація в управлінні економікою регіону за великих капіталовкладень. В результаті було уніфіковано з радянською (робітники, селяни, інтелігенція) місцеву соціальну структуру; реалізовано масштабні індустріалізацію й колективізацію; зосереджено увагу на розвитку культури та освіти: ліквідовано неписьменність і малописьменність, розширено мережу закладів освіти, запроваджено низку соціальних програм, розпочато русифікацію. У промисловості було модернізовано виробничу базу, створено та відновлено близько 2,5 тис. промислових підприємств. Обсяг валової продукції в західних областях у 1945–1950 рр. зріс у 2,5 рази. З'явилися нові галузі промисловості: приладобудівна, машинобудівна, трикотажна, взуттєва. Водночас радянська тоталітарна модель широко застосовувала до населення примус, придушувала інакодумство безперервними репресіями, під час регулярних пропагандистсько-просвітницьких заходів, у ході «чисток» творчої інтелігенції, які мали на меті відновити розхитаний під час війни контроль за інтелектуальним життям СРСР.

Відбудова в західних областях України ускладнювалася боротьбою оунівського підпілля проти радянської влади (за офіційними даними, до середини 1950-х рр. бойовики «збройного підпілля» здійснили 14,5 тис. диверсій і терактів, жертвами яких стали 30 тис. радянських посадовців і активістів, а після загибелі Р. Шухевича в березні 1950 р. оунівці зосередилися переважно на пропаганді й саботажі).

Загалом в економіці УРСР реалізовувалася довоєнна модель розвитку народного господарства на основі загальносоюзного плану: акцент робився на відновленні важкої індустрії й військово-промислового комплексу (на це спрямовувалося 80%

всіх капіталовкладень за рахунок скорочення фінансування сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери). Надмірно високі плани заготівель сільсько-господарської продукції для забезпечення внутрішніх потреб і виконання зобов'язань за експортними контрактами призвели до голоду 1946–1947 рр., під час якого загинуло 800 тис. осіб.

В історіографії післявоєнні етапи розвитку СРСР зазвичай синхронізують з діяльністю очільників держави. Так, період до 1953 р., смерті Й. Сталіна, класифікують як «*пізній сталінізм*»; наступне десятиліття, — боротьба за владу й перемога в ній М. Хрущова (1953–1964), — отримало назви «*десталінізація*», «*відлига*»; роки правління Л. Брежнєва і його наступників: Ю. Андропова й К. Черненко (1964–1985) позначені дефініціями «*криза політичної системи*», «*застій*», «*неосталінізм*», «*період побудови розвиненого соціалізму*»; роки, коли частина компартійного керівництва на чолі з М. Горбачовим намагалася демократизувати суспільні процеси, не змінюючи суті командно-адміністративної системи (1985–1991), відомі як «*перебудова*».

Ця періодизація дає змогу конкретизувати відмінності на тлі загальних тенденцій розвитку СРСР. Насамперед політична система в Радянському Союзі передбачала повний контроль держави над усіма сферами життя. В другій половині ХХ ст. варіації методів впливу дещо модифікувалися, проте залишалися незмінними такі ознаки командно-адміністративної системи:

- керівництво комуністичної партії всіма господарськими процесами;
- державна власність на всі ресурси;
- відмова від приватної ініціативи;
- централізоване визначення цілей і командні методи управління;
- директивно-планове функціонування системи;
- централізований розподіл усіх ресурсів (і в забезпеченні виробництва, і в споживанні);
- екстенсивне виробництво;
- широке використання примусу.

Пізній сталінізм — це період тотального контролю держави над суспільством. Також друга половина 1940-х — початок 1950-х рр. — період, коли громадяни СРСР героїчно відбудували зруйноване війною господарство. Таким чином, економічні досягнення першого післявоєнного десятиліття були суперечливі. Промисловість України в цілому пододала наслідки війни, а важка індустрія (паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна, військова) зробила великий крок уперед. У свою чергу, надіндустріалізація зумовила відставання в соціальній сфері та знизила рівень життя. В сільському господарстві теж склалася критична ситуація, бо капіталовкладення в промисловість (здебільшого галузі важкої індустрії загальносоюзного значення) становили 55,6%, а на потреби аграрного сектору виділяли тільки 6,5%. Суспільство очікувало змін. І 1953 р (помер Й. Сталін) став переломним. Коли найвищі чиновники почали боротися за владу, активізувалися в'язні систе-

ми таборів ГУЛАГ (найбільші за розмахом повстання 1953 р.: Норильське, Воркутинське, Кенгірське).

В цих умовах компартійні керівники нарешті усвідомили, що нова дійсність потребувала підходів, відмінних від сталінських, тому:

- започаткували реорганізацію каральної системи;
- звернули увагу на те, що слід невідкладно стабілізувати ситуацію в сільському господарстві й, насамперед, частково перерозподілили потоки коштів в аграрному секторі;
- допустили обговорення нових стратегій в економіці: вперше озвучили ідею про необхідність вирівняти темпи розвитку промисловості групи А й групи Б (щоправда, згодом рух у даному напрямку припинився).

М. Хрущов, отримавши першість у боротьбі за владу, окреслив низку головних завдань (Рис. 8.2.2¹). На XX з'їзді КПРС (1956) він частково розкритикував культ особи Сталіна. Ця промова відкрила нову еру в історії Радянського Союзу та його республік. Серед нових кроків були припинення масового терору й реорганізація правоохоронної системи; корегування ідеології (декларація про творення загальнонародної держави), очищення від спадщини Й. Сталіна в громадському житті; політика реабілітації й амністування окремих категорій в'язнів системи ГУЛАГ.

Лібералізація політичної системи проявлялась у всіх сферах. Порівняно з попереднім десятиліттям новації в економіці містили модернізаційні риси на рівні як управління (заміна галузевої вертикальної системи управління на територіальну — перехід до Раднаргоспів, 1957–1965 рр.), так і різних галузей господарства (загалом темпи промислового розвитку республіки перевищували середні по СРСР).

5 лютого 1954 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила передати Кримську обл. до складу УРСР зі складу РРФСР. На підставі цієї постанови 19 лютого 1954 р. вийшов указ президії Верховної Ради СРСР, який за Конституцією УРСР не був легітимний. Тому 26 квітня 1954 р. нарешті ухвалили закон, затверджений як слід. Саме з прийняттям згаданих документів територія УРСР остаточно сформувалася.

Наслідки реформ М. С. Хрущова виявилися суперечливими, бо старі елементи управління перепліталися з новими. Це не забезпечувало швидкого зрівняння з Заходом. Різні галузі економіки не було збалансовано (посилився розрив між важкою і легкою промисловістю). Першочергово підтримували галузі й академічні наукові проекти, що обслуговували військово-промисловий комплекс (далі — ВПК). При цьому швидко вичерпувалася сировина, країна відставала від світових держав у витратах трудових і матеріальних ресурсів, була перенасичена підприємствами без замкнених технологічних циклів. Урбанізація прискорювалася, змінювалася географія промисловості, а великі маси селян примусово переселяли у зв'язку з будівництвом комплексу гідроелектростанцій.

В ході виконання хрущовських масштабних програм, — освоєння цілини, кукурудзяна кампанія, рух за те, щоб наздогнати й перегнати США з м'ясо-молочного

¹ ЦДАГО України. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 26, 38, 90, 91. URL : <https://tinyurl.com/wdg4bzw>

виробництва, — аграрії зіштовхнулися з «індустріалізацією» (перетворення селянина-колгоспника на сільськогосподарського робітника), наступом на особисті підсобні господарства, зокрема з ліквідацією індивідуального тваринництва, зі збереженням екстенсивних підходів за низького рівня механізації й автоматизації.

За керування М. Хрущова соціальне законодавство поповнилося документами, спрямованими

на поліпшення умов праці та підвищення рівня життя людей. Внутрішній ринок наповнювали непродовольчими товарами. Поліпшувалися соціальне забезпечення, медичне обслуговування, організація дозвілля та доступ до освіти. Налагодились облаштування міст (масово будували малогабаритні житлові п'ятиповерхівки — «хрущовки»), забезпечення комунальних послуг тощо. Натомість удосконалення побуту в селах залежало від місцевої ініціативи й матеріальних можливостей колгоспів.

Соціально-економічне становище на початку 1960-х рр. проявило, що за результатами реформ М. Хрущова в економіці недоліки почали перевищувати здобутки. Оскільки десталінізація та лібералізація були непослідовні, за подібним сценарієм розвивалася ситуація й у громадсько-культурному просторі.

Відносна лібералізація радянського суспільства пожвавила літературно-мистецьке життя представників різних поколінь. Можливостями уникнути жорстких рамок соцреалізму користувалися літератори, художники, музиканти, діячі театру й кіно та ін. Форми діяльності обирали різні: творча, професійна реалізація, участь у громадському житті. Інтелігенція активно відгукнулася на десталінізацію: виступила з ініціативами реабілітації й амністії українських митців, долучилася до реорганізації культури, відстоювала українську мову.

Паралельно українській соціум системно уніфікували за радянськими стандартами. Послідовною ідеологізацією, суть якої — курс «на зближення і злиття націй», були охоплені майже всі групи суспільства. Інструментами поширення російського впливу були школа, вищі заклади освіти, армія, міжреспубліканські обміни спеціалістами, навіть церква. 1961 р. на черговому з'їзді КПРС проголосили курс на побудову комуністичного суспільства. Серед заходів у цьому напрямі були антирелігійна кампанія і масова атеїстизація населення.

Рис. 8.2.2. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов під час візитів до України (кінець 1950-х — початок 1960-х рр.)

В умовах непослідовного впровадження демократичних принципів постала численна опозиція. Шістдесятники не були прямими противниками режиму, втім, сформували альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір, активно включились у громадську діяльність. Одна з гучних справ: у 1962–1963 рр. А. Горська, В. Симоненко і Л. Танюк відкрили місця поховання розстріляних НКВС на Лук'янівському й Васильківському цвинтарях, у Биківні, про що заявили до міської ради.

Представники українського руху опору, переконавшись у безперспективності збройних методів, переключилися на мирний правовий шлях боротьби, спрямованої на здобуття незалежності: в другій половині 1950-х рр. в Україні виникла низка антирадянських осередків і груп.

У кінці 1950-х — на початку 1960-х рр. на тлі все нових труднощів у економіці причини для невдоволення мали практично всі групи населення. Протести проявлялись у різних сферах як приховано (анонімно), так і публічно.

З культурництва, шістдесятництва, опозиційної національної діяльності поступово формувався й міцнів дисидентський рух невдоволених радянською системою. До причин появи руху належали формальність існування державних засад УРСР, придушення проявів національних настроїв на західноукраїнських землях, згортання десталінізації, утиски національного культурно-духовного життя, порушення конституційних норм щодо свободи совісті й віросповідання, істотні прорахунки в соціально-економічній політиці КПРС, зростання розриву між рівнем життя в країнах Європи й СРСР, анти тоталітарні виступи в країнах народної демократії (Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині), світова деколонізація 1950-х — 1960-х рр., активізація міжнародного правозахисного руху.

На тлі дестабілізації суспільства вкотре перерозподілися сили в найвищих ешелонах компартійного союзного керівництва. В жовтні 1964 р. владу здобув Л. Брежнев. Шукати важелі для відродження економіки, стабілізації ситуації у взаємодії влади з суспільством (в особі опозиції) та ін. новий керманіч узявся старими перевіреними консервативними методами.

В умовах посилення централізації влади й зосередження її в руках союзної партійно-державної номенклатури, частково стратегія розвитку Української РСР залежала від авторитету першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. У межах своїх можливостей П. Шелест домагався більших інвестицій в економіку республіки (Рис. 8.2.3¹), відстоював принцип, за яким УРСР мала отримувати від СРСР стільки, скільки сама вкладала в розвиток країни. Звісно, про реальну економічну самостійність республіки не йшлося. Спрямування розвитку України в першу чергу обумовлювалися потребами Радянського Союзу.

В економіці союзне керівництво поверталось до централізованого управління шляхом «косигінської» реформи (1965). Серед її положень: удосконалення планування; поєднання з науково-технічним прогресом; спроби поєднати централізоване керівництво з господарською самостійністю підприємств; посилення матеріаль-

¹ ЦДАГО України. Ф. 330. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 11. URL : <https://tinyurl.com/qnretlz>

ного стимулювання; увага до підвищення матеріальної заінтересованості підприємств та ін.

Результати реформи для економіки України виявилися суперечливими. Спершу нововведення стимулювали розвиток господарства УРСР: прискорилося зростання виробництва, підвищилась оплата праці робітників, було частково переформатовано економічні зв'язки між місцями збуту товарів і виробництвом. На кінець 1960-

Рис. 8.2.3. Перебування П. Шелеста, М. Хрущова та Т. Живкова на Київській овочевій фабриці (31 січня 1964 р.)

х рр. стало очевидно, що спроба впровадити елементи ринкових відносин у радянську економіку провалилася. На початку 1970-х рр. керівництво держави відмовилося від реформи.

До 1985 р. негативні тенденції в економіці республіки наростали. На фоні появи все нових підприємств і відповідно когорти робітників у трудових ресурсах республіки нехтувалися потреби в модернізації виробництва, вдосконаленні форм і методів організації праці, раціональному використанні сировини, палива тощо. До екстенсивного розвитку владу спонукали як небажання змінювати систему, так і фінансові можливості законсервувати наявний стан. З початку світової кризи (1973) різко зросли ціни на нафту, що дало СРСР доступ до нафтодоларів.

Виробництво нарощувалося передусім у важкій індустрії. Найбільші успіхи були пов'язані зі здобутками ВПК. Виготовлення зброї, ракетних комплексів, розбудова військових полігонів, концентрація боєприпасів, хімічної зброї масового знищення, зосередження в галузі найкваліфікованіших робітників, інженерно-технічних працівників, науковців, можливості використовувати найкращі сировину й матеріали, впровадження здобутків НТР, — це далеко не повна характеристика ознак галузі, для розвитку якої, зокрема в Україні, задіяли основний промисловий і науковий потенціал. Утім, навіть у пріоритетному індустріальному господарстві в роки десятиї п'ятирічки (1976–1980 рр.) (Рис. 8.2.4¹) вже відчувалося сповільнення економічного розвитку.

Зміцнювався зв'язок науки з виробництвом. Розпочали роботу 29 науково-дослідних інститутів АН УРСР. Основними напрями їх діяльності були дослідження з пріоритетних галузей народного господарства; кібернетики; ракетно-космічної сфери;

¹ Ударник 10 п'ятилетки СССР. URL : <https://tinyurl.com/w97c93m>

Рис. 8.2.4. Знак ударника десятиї п'ятирічки

ядерної енергетики; хімії, зокрема хімічної технології, біохімії; фізіології й теоретичної медицини; загальної біології. Але багато розробок так і не впровадили на практиці.

Традиційно виробництво предметів споживання відставало. Рівень життя залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинених капіталістичних країн. Екологічна ситуація погіршувалася.

Стан сільського господарства теж не додавав оптимізму. Як і в промисловості, вжиті в другій половині 1960-х — 1970-х рр., заходи (скасування обмежень щодо особистих підсобних господарств; урахування реальних планів заготівлі й установаження прибуткових розрахунків по закупівельних цінах; упорядкування цін на сільськогосподарську техніку та запчастини; матеріальне зацікавлення колгоспників та надання їм із 1974 р. паспортів; меліорація земель і застосування наукових

досягнень та ін.) дещо пошквалили розвиток галузі, щоправда ненадовго й не в усіх напрямках. Україна загалом задовольняла власні потреби в продовольстві, проте «перелому» в аграрній політиці не відбулося. На початку 1980-х рр. криза в сільському господарстві загострилася. Проголошена 1982 р. продовольча програма ситуації не поліпшила.

Схильність держави першочергово нарощувати енергетичну й промислову потужність призвела до масштабних трансформацій у соціально-територіальній структурі республіки. 1965 р. частка міського населення становила 51%, 1985 р. — 65%. Основним джерелом поповнення міст були міграції. Тому в українському селі поменшало молоді, постаріла сільська громада, а смертність уперше перевищила народжуваність. Основні причини відпливу з села полягали у тяжких умовах праці, великій різниці в оплаті працівникам промисловості й сільського господарства, відставанні в торговельному, медичному, культурному обслуговуванні та облаштуванні сіл і селищ міського типу. За всіх суперечностей соціальний статус робітників був привабливішим. Вихідці з села, здобувши освіту, також поповнювали лави інтелігенції. Особливо привілейований статус мала партійно-радянська номенклатура. Її соціальна першість впливала з близькості до влади, системи розподілу дефіцитних товарів, підкріплювалася матеріальними статками.

Процеси в економіці впливали на розвиток освіти, яку реформували й у другій половині 1960-х — 1970-х рр. Країна потребувала кваліфікованої робочої сили, тож значну увагу приділяли підготовці трудового ресурсу. Окрім того, освіта була важливою ланкою ідеологічної системи. 1977 р. в Конституції СРСР проголошено, що в радянській країні побудовано соціалістичне суспільство й почався рух до комунізму. Системно ідеї розвиненого соціалізму впроваджувалися тоді, коли комуністичну

партію в УРСР очолював В. Щербицький, безкомпромісний прихильник радянської системи, непримиренний у боротьбі проти «українського націоналізму».

З огляду на масштабну ідеологізацію й контроль над будь-якими проявами інакодумства, населення республіки переважно малокритично сприймало невідповідність проголошуваних постулатів реаліям. Водночас серед представників різних соціальних груп з'явилися ідеалісти, що кинули системі виклик.

З середини 1960-х і в 1970-х рр. владі довелося системно боротися проти дисидентського руху, спрямованого передусім на захист гарантованих Конституціями СРСР і УРСР прав і свобод громадян. Увагу українських правозахисників привертала свобода еміграції, становище політичних в'язнів в СРСР, боротьба «репресованих народів» за свої права, гоніння на вірян. Безперспективність петиційних кампаній (на адресу найвищого політичного керівництва, правоохоронних органів), репресії влади проти учасників руху стали причиною мітингів у Києві, формування громадських організацій.

Результативність діяльності опозиції проявилася не лише в протестах у республіці, а й в організації міжнародного розголосу, особливо за підтримки української діаспори. Саме вони систематично й відкрито оприлюднювали в світовому інформаційному просторі відомості про Голодомор 1932–1933 рр.; організували регулярні дослідження з історії України в кількох університетах США і Канади; публікували заборонені в Радянському Союзі твори українських авторів.

В СРСР у градації неформальних рухів об'єднання, які мали антикомуністичне спрямування та обстоювали право народів на самовизначення (опозиційні владі), класифікували як антисоціальні. У радянському повсякденні на знак своєрідного протесту виникали й молодіжні неформальні організації. Окрім згаданих антисоціальних, розрізняли соціально-позитивні, спрямовані на формування соціальної активності, а також асоціальні (розважальні), наприклад молодіжні субкультури: хіпі, панки, металісти, бітломани, рокери, спортивні фанати.

В умовах одержавлення культури окремі представники інтелігенції теж знаходили, як проявити мистецький опір офіційному курсові. Нонконформізм в українському мистецтві 1960-х — 1980-х рр. проявлявся у відродженні національної культури, зверненні до фольклору, зіставленні себе зі світовим мистецьким процесом, неприйнятті офіційної ідеології, пошуку правди. Загалом, за висновками науковців, в Україні у другій половині 1950-х — у 1980-х рр. тоталітарному режиму протидіяла реальна опозиція, що активно розвінчувала радянські стандарти життя, впливала на формування політичної та правової культури співвітчизників.

Середина 1980-х рр. позначилася черговим етапом змін. Через вичерпання ресурсів за відсутності внутрішніх резервів для модернізації падали основні економічні показники, СРСР втрачав економічні позиції на міжнародній арені, загострилися соціальні проблеми. Водночас наростала криза в політиці й ідеології. Генеральним секретарям ЦК КПРС Ю. Андропову і К. Черненко суттєво заважав керувати країною вкрай незадовільний стан здоров'я. 1985 р. їх наступник на цьому посту М. Горбачов проголосив курс на оновлення життя в СРСР — перебудову.

На першому плані стояло завдання стабілізувати економіку. Влада традиційно не наважилася зруйнувати основи командно-адміністративної системи. Втім, численні невдачі в економічних перетвореннях, світова криза, Чорнобильська катастрофа змусили союзне керівництво переглянути стратегію економічного розвитку держави та радикально реформувати управління господарством, зокрема відродити приватний сектор економіки. Як показала практика, введення *елементів* ринкової системи зі збереженням основ директивної врешті призвело до краху.

Реформувати радянську політичну систему влада почала не відразу. Рішення відмовитися від диктатури партії й готовність до компромісів озвучили влітку 1988 р. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень, політика гласності.

Проте зміна гасел у Москві не означала зміни політики на місцях. В Україні й далі проводився консервативний курс В. Щербицького. Відсутність серйозних зрушень і нагромадження різнопланових проблем сколихнули українське суспільство. Громадська активність розвивалася з неформального руху, який включав чимало об'єднань і охоплював широку палітру соціальних інтересів: культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні та ін. Швидко виокремилася низка організацій і об'єднань, які формували громадську думку (Український культурологічний клуб, Товариство друзів Лева, комітет захисту Української католицької церкви, асоціація Зелений світ, Товариство української мови). Їх діяльність поступово набувала розголосу.

Опозиційна громадськість активно використовувала можливості, дозволені політикою гласності. Набули масовості рухи за відродження української мови, легалізацію українського минулого — повернення історичної правди та ліквідації «білих плям» тощо. Культура активно демократизувалась і оновлювалася через публічний інформаційний простір: численні нові ЗМІ, гурти (літературний — «Бу-Ба-Бу», 1985), фестивалі («Червона Рута», 1989 (Рис. 8.2.5¹)), діяльність митців — поетів, літераторів, художників, музикантів, фахівців театру й кіно. Активізувалося релігійне відродження: зростала кількість вірян, відновлювали діяльність заборонені конфесії.

З кінця 1980-х рр. демократичні сили відкрито використовували національну символіку. В авангарді боротьби за докорінні зміни була українська інтелігенція, орієнтована на незалежність України. 1989 р. широка коаліція національно-демократичних сил утворила об'єднання Народний Рух України за перебудову.

Партійне керівництво ігнорувало вимоги опозиційних сил про демократизацію суспільства. На початок 1990 р. Компартійні та радянські структури все частіше зазнавали гострої критики. Натомість в Україні почала зароджуватися багатопартійність. Перші українські партії мали широку ідеологічну палітру, виникли у Львові, Києві, Дніпропетровську, Донецьку.

Наростали кризові явища в усіх сферах життя суспільства. 1989 р. з прилавків один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Дефіцит став звичним. Унаслі-

¹ 17 вересня 1989-го відбувся перший фестиваль української пісні «Червона Рута». URL : <https://tinyurl.com/y4tt4mea>

Рис. 8.2.5. Фестиваль «Червона рута» 1989 р.

док непослідовної та непродуманої політики партійного й радянського керівництва суспільство стрімко розшаровувалось і поляризувалося. Влітку цього року на арену політичної боротьби в СРСР вийшли робітники, найбільш організовано проявили себе шахтарі. Шахтарський страйк швидко охопив увесь Донбас. Його центром став Донецьк. Страйкарі вимагали поліпшення умов життя та праці, підвищення заробітної плати, націоналізації майна КПРС, деполітизації правоохоронних органів, ліквідації парткомів на підприємствах тощо. 1990 р. на шахтарських мітингах пролунали політичні вимоги.

На зламі 1990-х рр. Україна впевнено рухалася до суверенітету. Вибори до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р. кардинально змінили внутрішньополітичну ситуацію в республіці — склад ВР УРСР оновився на 90%. 16 липня 1990 р. було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України (ще раніше, 12 червня 1990 р. про державний суверенітет заявила РРФСР).

24 серпня 1991 р. парламент ухвалив Акт проголошення незалежності України. Українське суспільство офіційно висловило підтримку незалежності України на Всеукраїнському референдумі (1 грудня 1991 р.): «за» проголосувало 90% опитуваних. До початку 1992 р. незалежність України визнали 68 держав.

Перелік умовних скорочень

БРСД — балістичні ракети середньої дальності.
КНДР — Кореїська Народно-Демократична Республіка.
КНР — Китайська Народна Республіка.
НАТО — Організація Північноатлантичного договору.
НДР — Німецька Демократична Республіка.
ОВД — Організація Варшавського договору.
ОСО — Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.
ПНР — Польська Народна Республіка.
ППО — протиповітряна оборона.
РЕВ — Рада економічної взаємодопомоги.
СНО — Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь.
СОІ — програма Стратегічної оборонної ініціативи.
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік.
США — Сполучені Штати Америки.
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка.
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина.
ЦК КПРС — Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу.
ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка.

1. Проаналізуйте формування зовнішньополітичної стратегії Заходу щодо СРСР після завершення Другої світової війни.
2. Коли було створено НАТО й ОВД? Які країни входили до їх складу в часи холодної війни?
3. Розкажіть про причини виникнення та перебіг Карибської кризи.
4. Які країни володіли ядерною зброєю в часи холодної війни?
5. Розкажіть про накопичення та скорочення ядерних озброєнь під час холодної війни.
6. Охарактеризуйте передумови виникнення та особливості перебігу розрядки міжнародної напруженості в 1970-х рр.
7. Яке місце в міжнародних відносинах часів холодної війни займала німецька проблема?
8. Коли й чому припинив існування східний блок? Які це мало наслідки?
9. Виділіть позитивні і негативні наслідки хрущовських реформ для Української РСР. В чому проявилися їх суперечливість і непослідовність?
10. Розкрийте основні економічні досягнення та прорахунки радянської України у післявоєнний період.
11. Охарактеризуйте особливості розвитку опозиційного руху в УРСР у різні періоди після Другої світової війни.

Біполярний світ (двополярність, біполярність) — 1) світовий порядок, при якому існувало дві наддержави — США та СРСР, між котрими точилася холодна війна; 2) поділ світу на протиборчі блоки — західний на чолі зі США і східний, очолюваний СРСР.

Західний (капіталістичний) блок — країни-учасниці НАТО, які протистояли східному блоку в часи холодної війни. Вони називали себе ще «західним світом» та «вільним світом».

Східний (радянський, комуністичний, соціалістичний) блок — СРСР і його союзники й сателіти з Європи (країни-члени Варшавського пакту), Азії (Монголія, В'єтнам, Лаос, Кампучія, КНДР, КНР до 1961 р.), Америки (Куба з 1961 р.). За часів СРСР побував термін «країни народної демократії».

Північноатлантичний альянс (НАТО) — військово-політичний союз країн Європи та Північної Америки, створений 1949 р. для гарантування безпеки країн-членів з використанням політичних і військових засобів. На 2017 р. до НАТО входять 29 країн: Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція, Греція, Туреччина, Німеччина, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Албанія, Хорватія, Чорногорія.

Організація Варшавського договору (ОВД) — військово-політичний союз європейських соціалістичних країн, створений на основі Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаний в 1955 р. у Варшаві. До складу ОВД входили СРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Болгарія, Румунія, Албанія (вийшла 1968 р.). Ця організація припинила існування 1991 р.

Гонка озброєнь — кількісне і якісне суперництво держав або військових блоків за перевагу в збройних силах, прагнення кожної зі сторін швидко накопичити величезні запаси зброї та встановити військовий паритет з супротивником або обігнати його.

Розрядка — період у відносинах між країнами Заходу та радянським комуністичним блоком, який характеризується послабленням міжнародної напруженості, зниженням рівня протистояння двох систем і розширенням співпраці між США та СРСР у різних сферах. Початок переговорів між США й СРСР про обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1969 р. є початком розрядки. Введення радянських військ до Афганістану 1979 р. поклато політиці розрядки кінець.

«Відлига» часів М. Хрущова — неофіційна назва періоду в історії СРСР та, відповідно, Української РСР, пов'язаного з перебуванням на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова і його реформами. Вислів публіцистичний і походить від однойменної повісті Іллі Еренбурга «Відлига». Описані події та вихід твору припали на 1953–1954 рр. і започаткували поняття «післясталінської відлиги», характеризуючи зміни, що настали після смерті Й. Сталіна 1953 р.

«Застій» — неофіційна назва періоду історії радянського суспільства від обрання першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєва і до приходу на цей пост М. Горбачова

ва. В СРСР отримав офіційну назву «розвинений соціалізм». Пізніше, за доби перебудови, з'явилася образна назва «застій», що мала акцентувати на системній кризі в СРСР у всіх сферах життя: економіці, політиці, соціальній сфері. Незважаючи на деяке покращення життя порівняно з попередніми періодами, перебування Л. Брежнєва при владі позначилося зростанням авторитарно-консервативних тенденцій в усіх ланках громадсько-політичного життя.

1946 р. — «Довга телеграма» Джорджа Кеннана та Фултонська промова Вінстона Черчилля.

1948–1949 рр. — перша Берлінська криза.

1949 р. — створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

1953 р. — перше обрання першим секретарем КПУ українця за походженням А. Кириченка. Ця подія багато значила для «українізації» партійного апарату й управлінської еліти УРСР.

1955 р. — створення Організації Варшавського Договору (ОВД).

1957 р. — 1) ЦК КПУ ухвалив вимогу передати Українському Держплану контроль над усією республіканською економікою. 2) Галузевий принцип управління народним господарством був замінений на територіальний. З'явилися Раднаргоспи. Територію УРСР було поділено на 11 економічних адміністративних районів, управління якими здійснювали республіканські органи влади.

1958–1963 рр. — Друга Берлінська криза.

1962 р. — Карибська криза.

1968 р. — підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

1972 р. — підписання Тимчасової угоди про деякі заходи з обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1).

1972–1973 рр. — 1) «Великий погром», коли відбулися масові політичні арешти і ув'язнили багатьох провідних діячів національно-культурного відродження. 2) На травневому (1972 р.) пленумі ЦК КПРС П. Шелеста звільнено з посади першого секретаря ЦК КПУ і на його місце обрано В. Щербицького.

1978 р. — на основі Конституції СРСР від 1977 р. розроблено Конституцію УРСР, у якій уперше на законодавчому рівні закріплено поняття «розвинутого соціалістичного суспільства».

1979 р. — підписання Угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2).

1987 р. — Підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (ДРСМД).

1991 р. — Укладання Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

1991 р. — розпад ОВД і СРСР.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 5–47.

«Холодна війна» (1946–1991 рр.). Документи і матеріали. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упор/ О. І. Овчаренко. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. С. 71–119, 134–146, 167–170.

Хрущев Н. Воспоминания: избранные фрагменты / авт. предисл. С. Н. Хрущев. М. : Вагриус, 1997. С. 167–213, 229–310, 363–435. (Серия «Мой 20 век»).

Шелест П. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран та ін.; За ред. Ю. Шаповала. К. : Генеза, 2004. С. 95–300.

Основна література

Всесвітня історія: навч. посіб. / [Б. М. Гончар та ін.]. К. : Знання, 2011. С. 691–698.

Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. К. : Знання України, 2004. Т. 1. С. 130, 144–145, 151–152, 259, 373–374, 398, 421, 433, 511–512.

Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. К. : Знання України, 2004. Т. 2. С. 26, 128, 193, 217–220, 359–360, 373–374, 386, 499–500, 504, 677–678.

Додаткова література

Бажан О. Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 516–518.

Дюрозель, Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. К. : Основи, 2005. С. 419–420, 424–427, 433–442, 447–450, 501–507, 512–519, 522–525, 561–578, 673–678, 703–712, 716–726.

Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. 2-ге вид., виправл. і доповн. К. : Знання, 2012. С. 91–98.

Крушинський В. Ю., Манжола В. Ю. Міжнародні відносини та світова політика. 1945–1980. Дати. Події. Факти: навчальний посібник. К. : Либідь, 2007. С. 10–16.

Макарчук В. Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939–1945 рр.) / В. С. Макарчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 451–460.

Мартиненко А. К., Мартиненко Б. А. Міжнародні відносини 1945–1975 років: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Ліра-К, 2007. С. 50–76, 132–141, 150–154, 173–181, 186–206, 215–218, 240–244, 285–294.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. К. : Либідь, 2003. С. 60–96, 132–220.

Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій; [пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана]. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. С. 72–103, 189–194, 215–238.

Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Солдатенко (керівник). К. : Парламентське видавництво, 2007. С. 429–480.

Шаповал Ю., Якубець О. Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 12.

Шаповал Ю. Петро Шелест. К. : Фоліо, 2013. С. 10–67. (Серія «Знамениті українці»).

Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. К. : Дух і Літера, 2000. С. 301–345.

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

**З телеграми повіреного в справах США в СРСР Джорджа Кеннана
державному секретареві США («Довга телеграма» Кеннана)**

Москва, СРСР, 22 лютого 1946 р.

[...] Радянська влада, на відміну від влади в гітлерівській Німеччині, не є ні схематичною, ні авантюрною. Вона не діє на основі встановлених планів. Вона не ризикує без необхідності. Будучи несприйнятливою до логіки розуму, вона дуже чутлива до логіки сили. З цієї причини вона може легко відступити і зазвичай так чинить, якщо на будь-якому етапі вона стикається з сильною протидією. Отже, якщо супротивник має достатню силу і виразно доводить свою готовність вдатися до неї, йому рідко доводиться робити це. За належного підходу до ситуацій, що виникають, виключеним є розвиток подій, пов'язаний із втратою престижу.

Порівняно із Західним світом у цілому Ради все ще залишаються значно слабшою силою. Отже, їх успіх залежатиме від реального рівня згуртованості, твердості й енергійності, якого зможе досягти Західний світ. Ми можемо впливати на цей чинник [...].

[...] Вся радянська пропаганда за межами радянської сфери безпеки є в основному негативною і деструктивною. Отже, їй відносно легко буде протиставити будь-яку і дійсно конструктивну програму [...].

«Холодна війна» (1946–1991 рр.). Документи і матеріали. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упор. О. І. Овчаренко. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. С. 87–88.

**З промови Вінстона Черчилля у Вестмінстерському коледжі
(Фултонська промова)**

м. Фултон, штат Міссурі, США, 5 березня 1946 р.

[...] Через увесь континент від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці на Європу опустилася залізна завіса. По той бік завіси опинилися усі столиці древніх держав Центральної і Східної Європи — Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія. Усі ці відомі міста і мешканці в цих районах опинилися в межах того, що я називаю сферою радянського впливу. Вплив цей проявляється у різних формах, однак уникнути його не може ніхто. Більш того, всі вони зазнають відчутного зростаючого контролю з боку Москви [...].

[...] Комуністичні партії східноєвропейських держав, які завжди були вельми нечисленними, набули величезної ролі в житті своїх країн, що явно не пропорційно кількості членів партії, а тепер прагнуть встановити усюди тоталітарний контроль. Уряди в усіх цих країнах інакше як поліцейськими назвати не можна, й до сьогодні, за винятком Чехословаччини, у них немає справжньої демократії.

Туреччина і Персія дуже занепокоєні територіальними претензіями, котрі до них висувуються Москвою, і тим тиском, якого вони зазнають у зв'язку з цим. А у Берліні росіяни роблять спроби створити щось на кшталт комуністичної партії з тим, щоби вона стала правлячою в окупованій ними зоні Німеччини, і з цією метою надають спеціаль-

ні привілеї низці лівих німецьких лідерів. А між тим, після боїв у червні минулого року американські і британські війська, відповідно до досягнутих раніше угод, відійшли на захід вглиб аж до 150 миль, причому по усій лінії фронту, довжиною майже у 400 миль, тим самим віддавши цю велику територію нашим російським союзникам, хоча вона і була завойована західними арміями. І якщо нині Радянський уряд зробить спробу, всупереч бажанню Заходу, сепаратними діями створити у своїй зоні прокомуністичну Німеччину, це викличе нові та вельми серйозні проблеми в британській і американській зонах, оскільки надасть переможеним німцям можливість влаштувати торг між Радами і західними демократіями. Які би висновки не робилися з цих фактів, — а усе це факти, а не мої пусті вигадки — ми бачимо сьогодні не ту демократичну Європу, за яку ми воювали. І це не та Європа, яка може стати гарантом створення міцного миру [...].

[...] Однак у багатьох країнах в усьому світі далеко від кордонів Росії створені комуністичні п'яті колони, що діють у цілковитій єдності і в абсолютному підпорядкуванні директивам, які вони отримують із комуністичного центру. Комуністичні партії, або п'яті колони в усіх цих країнах становлять велику і, на жаль, зростаючу небезпеку для християнської цивілізації, й винятком є лише Британська Співдружність і Сполучені Штати, де комуністичні ідеї поки що не отримали значного поширення [...].

[...] Я не вірю, що Радянський Союз хоче нової війни. Швидше, вона хоче, так це побільше плодів минулої війни і можливості нескінченного нарощування своєї могутності з одночасною експансією своєї ідеології. Сьогодні, поки ще є час, наше головне завдання полягає у відвертанні нової війни та у створенні в усіх країнах необхідних умов для розвитку свободи і демократії, й вирішувати це завдання ми повинні якнайскоріше [...].

*Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни /
Укл. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 14–18.*

3 промови Гаррі Трумена на засіданні Конгресу («Доктрина Трумена»)

12 березня 1947 р.

Серйозність ситуації, що склалася сьогодні у світі, вимагає мого виступу перед об'єднаною сесією Конгресу. Зовнішня політика і національна безпека нашої країни знаходяться під загрозою. Один аспект нинішньої ситуації, яку я пропоную зараз для вашого розгляду і винесення ухвали, стосується Греції і Туреччини. Сполучені Штати отримали від грецького Уряду прохання про фінансову і економічну допомогу. Попередні повідомлення від американської економічної місії в Греції та інформація від американського посла в цій країні, підтверджують переконання грецького Уряду, що допомога конче необхідна, щоб Греція могла залишитися вільною країною [...].

[...] Сусід Греції, Туреччина, також заслуговує нашої уваги. Майбутнє Туреччини, як незалежної і економічно значущої країни, не менш важливе для демократичного світу, ніж майбутнє Греції. Ситуація, в якій Туреччина опинилася сьогодні, значно відрізняється від ситуації в Греції. Туреччину обійшли стороною ті біди, які були

в сусідній країні. І протягом війни Сполучені Штати і Великобританія надавали Туреччині матеріальну допомогу.

Проте зараз Туреччина потребує нашої підтримки, щоб здійснити необхідну модернізацію для збереження її територіальної цілісності. Британський уряд повідомив нас, що через його власні труднощі він більше не може надавати фінансову і економічну допомогу Туреччині. Як і у випадку з Грецією, ми виявились єдиною країною, яка спроможна надати цю допомогу. Одна з головних цілей зовнішньої політики Сполучених Штатів — створення необхідних умов, в яких ми та інші народи світу будемо в змозі захистити спосіб життя людей, вільний від будь-якого примусу. Це було вирішальною причиною війни з Німеччиною і Японією. Наша перемога була отримана над країнами, які прагнули нав'язати свою волю і свій спосіб життя іншим націям.

Щоб гарантувати мирний розвиток народів, вільних від примусу, Сполучені Штати взяли участь у створенні Організації Об'єднаних Націй. Організація Об'єднаних Націй була створена з метою забезпечення свободи і незалежності всіх її членів. Ми повинні підтримувати вільні нації, їх демократичні установи і їх національну цілісність проти агресивних зазіхань з боку тоталітарних режимів, що підривають мир у всьому світі шляхом прямої або непрямой агресії, і, отже, і безпеку Сполучених Штатів.

Народам багатьох країн світу нещодавно нав'язали тоталітарні режими всупереч їх бажанню. Уряд Сполучених Штатів часто протестував проти політики примусу і залякування, в порушення Ялтинської угоди, в Польщі, Румунії і Болгарії. Я повинен також заявити, що в багатьох інших країнах були схожі події [...].

[...]Я вважаю, що Сполучені Штати повинні підтримувати вільні народи, які чинять опір агресії озброєної меншості або зовнішньому тиску. Я вважаю, що ми повинні допомогти у звільненні народів, щоб вони самі могли вирішувати свою власну долю. Я вважаю, що наша допомога повинна бути передусім економічною і фінансовою, що приведе до економічної стабільності і таким чином справить свій вплив на політичні процеси [...].

[...] Ми повинні здійснити безпосередні і рішучі дії. Тому я прошу, щоб Конгрес надав для допомоги Греції і Туреччині 400 мільйонів доларів протягом періоду, що закінчується 30 червня 1948 року. Окрім цих грошей, було б добре, щоб Конгрес дозволив відправку американського цивільного і військового персоналу до Греції і Туреччини на прохання цих країн, щоб допомогти в задачах державної модернізації і заради нагляду за використанням фінансової і матеріальної допомоги [...].

Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 26–30.

3 промови держсекретаря США Джорджа Маршалла в Гарвардському університеті («План Маршалла»)

5 червня 1947 р.

[...] Правда полягає в тому, що на наступні три або чотири роки потреби Європи в іноземному продовольстві та інших найважливіших продуктах — в основному з Америки — настільки перевищують її нинішню платіжну спроможність, що їй

потрібно надати значну додаткову допомогу, або вона зіткнеться з дуже серйозним загостренням ситуації в економічній, соціальній і політичній сферах.

Крім деморалізуючого ефекту для світу в цілому і можливих заворушень, які можуть виникнути внаслідок відчаю знедолених народів, всім повинні бути очевидні наслідки для економіки Сполучених Штатів. Логічно, що Сполучені Штати мусять зробити те, що спроможні зробити, щоб допомогти в стабілізації світової економіки, без якої не може бути ніякої політичної стабільності і ніякої упевненості в мирі. Наша політика спрямована не проти якої-небудь країни або доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю і хаосу. Її мета — відродження світової економіки, щоб за її допомогою створити такі політичні і соціальні умови, в яких можуть існувати вільні установи [...].

Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 31–32.

Стаття 5 Північноатлантичного договору

Вашингтон, округ Колумбія, США, 4 квітня 1949 р.

Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні.

Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, вжиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

*Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_008.*

3 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

1 липня 1968 р.

Стаття I

[...] Кожна з держав-учасниць цього Договору, що володіє ядерною зброєю, зобов'язується не передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні посередньо, рівно як і ніяким чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання у будь-який інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями.

Стаття II

Кожна з держав-учасниць цього Договору, що не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї чи інших ядерних

вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні посередньо; не виробляти та не придбавати у будь-який інший спосіб ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, рівно як і не добиватися та не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв [...].

*Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098*

3 промови президента США Рональда Рейгана («Доктрина Рейгана»)

16 лютого 1985 р.

[...] Однією з найбільш надихаючих подій останніх років є те, що рух, спрямований проти комунізму, за свободу, охопив увесь світ. У Радянському Союзі і у Східній Європі ми бачимо дисидентів, в Польщі — рух «Солідарність». Ми бачимо борців за свободу в Афганістані, Ефіопії, Камбоджі та Анголі. Ці відважні чоловіки і жінки борються за відміну ганебної доктрини Брежнєва, яка підтверджує, що з падінням країни в темряву комуністичної тиранії, їй вже ніколи не вдасться побачити знову світло свободи [...].

Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 33.

3 Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь

31 липня 1991 р.

[...] Союз Радянських Соціалістичних Республік і Сполучені Штати Америки, далі іменовані Сторонами, усвідомлюючи, що ядерна війна мала б спустошливі наслідки для всього людства, що вона ніколи не повинна бути розв'язана, у ній не може бути переможців, будучи переконаними, що заходи щодо скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь та інші зобов'язання, викладені в цьому Договорі, будуть сприяти зменшенню небезпеки виникнення ядерної війни, а також зміцненню міжнародного миру і безпеки, визнаючи, що інтереси Сторін і інтереси міжнародної безпеки вимагають зміцнення стратегічної стабільності [...].

*Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_050*

Уривок зі спогадів Микити Хрущова¹

1946 р. був дуже засушливим, сільське господарство дуже постраждало [...] В цілому я побачив, що державний план по хлібу не буде виконаний. Посадив я групу агрономів і економістів на розрахунки. Я думав, якщо відверто доповісти все Сталіну та доказати правдивість слів цифрами, то він повірить. [...] Я сподівався, що і на цей раз я доведу, що ми праві, і Сталін зрозуміє, що тут не саботаж [...] Я надіслав документ Сталіну. Тоді він відпочивав у Сочі. [...] Сталін прислав мені грубу, образливу телеграму, де говорилося, що я сумнівна людина: пишу записки, в яких доказую, що Україна не може виконати держзаготівель. Ця телеграма подіяла на мене вбивчо. Я розумів трагедію, яка нависла не тільки особисто над моєю персоною, а й

¹ Переклад з російської В. Ю. Бузая.

над українським народом, над республікою: голод став неминучим і скоро розпочався [...] Почали надходити сигнали, що люди помирають. В окремих місцях почалося людоджерство [...] Я доповідав про все Сталіну, а у відповідь отримав лише гнів: «М'якотілість! Вас обманюють, спеціально доповідають аби розжалобити Вас і змусити використати резерви!» [...].

Хрущев Н. Воспоминания: избранные фрагменты / авт. предисл. С. Н. Хрущев. М. : Вагриус, 1997. С. 202–205. (Серия «Мой 20 век»).

Фрагмент з навчального посібника Ярослава Грицака

[...] Восени 1946 р. Хрущов доповів Сталіну про голод на півдні України і попросив зменшити норми держпоставок. Сталін обізвав Хрущова брехуном, а ЦК ВКП(б) наказав посилити роботу щодо виконання плану державної хлібозаготівлі. Опальний Хрущов був зміщений з посади першого секретаря ЦК КПУ, а його місце з березня по грудень 1947 р. зайняв безжалісний Лазар Каганович. Незважаючи на голод, у 1947 р., державний план в Україні було виконано на 99,7% [...].

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник]. К. : Генеза, 1996. С. 272.

Уривки зі спогадів Петра Шелеста

[...] Газети, радіо повідомили про смерть Й. В. Сталіна, і це був дійсно всенародний, гіркий до сліз траур. За завданням міськкому КП(б)У я разом з парткомом провів траурний мітинг на заводі. Виступати мені було дуже важко, багато хто з присутніх буквально ридма ридав. У всіх на вустах було одне запитання: а що ж буде далі? Так, дійсно, запитання серйозне: що буде? Нам казали, що є партія, ленінський ІДК — все це так. Але пішов керівник — авторитет партії, народу, з яким ми жили 30 років, при цьому виховалося ціле покоління. З історії відомо, що змінюється керівник — змінюється і політичний курс. Тим паче це тривожно в масштабі нашої величезної держави [...].

Шелест П. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран та ін.; За ред. Ю. Шаповала. К. : Генеза, 2004. С. 104–105.

***1

[...] Я вже писав, наприклад, про книгу Дзюби. А вийшло, що деякі письменники, такі, як Гончар Олесь, відмовилися брати участь в кампанії проти цієї книги. Але це ж справа кожного! Проти Гончара виступили мої товариші по ЦК, хотіли його вивести зі складу ЦК і т. п. Я поїхав тоді в ЦК КПУ порадитися з Підгорним. Розповів йому. Він відповів: «Петре, тримайся тієї лінії, яка була. Україна і Росія, якщо вони розділяться, то не буде і Союзу. Не буде Союзу! На кого ж, якщо не один на одного, нам рівнятися?». Свого часу говорили, що, коли я був у Києві, там проводилась якась «українізація». Наприклад, мовляв, усі викладачі зобов'язані були говорити тільки українською мовою. А як була справа. Рекомендація була така тільки тим викладачам, які знають українську мову, і в аудиторії, яка розуміє українську мову. В цілому ж кори-

¹ Переклад з російської В. Ю. Бузана.

стуватися українською та російською мовою рівноправно. А сам український народ, трудящі, робітники, селяни, інтелігенція — в більшості інтернаціональний народ. Націоналізм — це страшно. Проти нього держава має зуміти і владу застосувати. Про масовий націоналізм у наш час і мови не було. Фактів таких просто не було. Я не міг не знати, тому що розвідка працювала, КДБ працював. Були свої люди, були завербовані люди. Що ж тут приховувати? Немає чого тут приховувати. Були спеціальні люди, завербовані в КДБ як інформатори. Це цілком закономірно. Ніяка країна без розвідки і контррозвідки не може жити. Не може жити! Це очі й вуха держави! [...].

Шелест П. Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М. : Оригинал, 1995. С. 579.

Уривок зі «Щоденників» Олесь Гончара

[...] Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови — Щербицький. З садистською послідовністю виганяє українську мову з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 крб., чи то пак 30 срібляників. Як я в ньому помилявся! Як уся наша інтелігенція співчувала йому, коли, потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам, який він нещасний [...] Оце ж відплатив — і письменникам, і всій нації, і матері рідній [...].

Гончар О. Щоденники: [в 3 т.] / упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Гончар. К. : Веселка, 2002–2004. Т. 3: 1984–1995. 2004. С. 81.

РОЗДІЛ 9

СУЧАСНА УКРАЇНА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РОЗВИТКУ

9.1. Ідея єдиної Європи в історичній ретроспективі

9.2. Євроінтеграція: від післявоєнного періоду до сьогодення

9.3. Передумови, етапи європейської інтеграції України

9.1. Ідея єдиної Європи в історичній ретроспективі

Походження слова «Європа» як назви континенту зазвичай пов'язують з міфом про те, як Зевс викрав фінікійську царівну Європу. Цей міф став улюбленою темою античної літератури й образотворчого мистецтва. Між тим, чимало науковців вважають, що етимологія грецького слова «Європа» має фінікійське коріння й дослівно означає «Країна сонця, що заходить», «Вічна країна».

Цю назву спочатку використовували в суто географічному сенсі: Європу ототожнювали з центральною Грецією. Надалі вона поширилась і на весь європейський континент. Наразі чимало істориків, зокрема автор світового бестселеру «Європа: Історія» Норман Дейвіс, вважають Грецію (передусім афінську демократію) «матір'ю» Європи, колискою Заходу і мало не основним витокom Європи.

За Геродотом, сучасна йому «ойкумена» складалася з трьох континентів: Азії, Африки та Європи. Європа відокремлювалася від Африки Середземним морем, від Азії — протокою Босфор, а її східний кордон проходив по річці Дон. Значною мірою таке виокремлення було пов'язане з греко-перськими війнами, коли Європу й Азію почали різко протиставляти одна одній.

Проте не Античність, а саме епоха Середньовіччя дала поштовх різноспрямованим і водночас пов'язаним процесам політичного розвитку Європи — становленню держав-націй, утвердженню національної ідентичності народів Європи й виникненню ідеї їх політичного єднання.

Історично головні чинники формування ідеї такого об'єднання були досить прагматичними. Це, перш за все, християнізація та військові загрози, що змусили шукати оптимальні варіанти гарантування миру й безпеки на неспокійному європейському субконтиненті. Відрізнялися історичні форми європейського об'єднання — від завоювання до спроб творити спільні інститути для вирішення спільних завдань.

Також історію Європи можна розглядати як постійну зміну періодів інтеграції та дезінтеграції як наслідків реалізації відповідних ідей і діяльності провідних європейських політиків.

В історії Європи виникало чимало «проектів» об'єднання, що передбачали своєрідні інтеграційні міжетнічні та міжнаціональні державоподібні утворення або й унії. Одним із перших об'єднувачів виступив Карл Великий, який наприкінці VIII ст. розпочав будувати Франкську імперію в Західній Європі. Саме християнський чинник відтоді став визначальною ознакою європейської ідентичності та європейської єдності. Монарх своїми завоюваннями, які велися під гаслами християнізації варварських народів і племен, ненадовго об'єднав значну частину Західної й Центральної Європи, позначивши її геополітичні кордони.

Зважаючи на тривалу боротьбу між християнством та ісламом, саме «воєнний фактор» відігравав принципово важливу роль у консолідації Європи.

Військово-політичне протистояння між двома релігіями червоною ниткою проходять через усю історію Західної Європи від VIII до кінця XIX ст. Тут слід згадати і реконкісту, і хрестові походи, і турецьке захоплення Константинополя, і війни європейських держав з Туреччиною та ін.

Окрім зовнішньої «ісламської загрози» в середні віки низка інших чинників всевітньоісторичного значення також уплинули на формування політичного поняття «Європа» та ідей її об'єднання. Передусім це стосується епохи Відродження. Гуманізм поряд з християнством став однією з тих сполучних ланок, які творили інтелектуальну основу для взаєморозуміння й солідарності «владних еліт» (як ми це зараз називаємо) в Європі (Рис. 9.1.1¹), яку роздирали внутрішні чвари. Тоді ж виникли ідеї індивідуальності, самоцінності особистості.

В інтелектуальному плані подальша еволюція поняття «Європа» багато в чому завдячує представникові італійського відродження Нікколо Мак'явеллі. Саме він переніс «ідеальну самоцінність особистість» у політичне середовище, зробивши її «державцем». Використовуючи практику відносин між італійськими князями, мислитель розробив політичну теорію, яка залишається актуальною дотепер. Макіавеллі відкинув

¹ Норман Дейвіс — автор фундаментальної праці «Європа. Історія». URL : <https://alchetron.com/Norman-Davies>; Обкладинка книжки Нормана Дейвіса «Європа. Історія». URL: https://www.yakaboo.ua/europe-a-history.html#media_popup_photos

християнську (католицьку) доктрину божественного походження світської влади й запропонував виходити з існування суверенних європейських держав, а не єдиної Священної Римської імперії. У трактаті «Міркування про першу декаду Тита Лівія» він порушив питання про переваги Федеративного союзу держав сучасної йому Європи.

На всіх ключових етапах історії Європи висувалося чимало теоретичних концепцій єднання її держав.

В історіографії такі проекти європейської єдності або об'єднання Європи сучасні науковці позначають терміном «Європеїзм».

До початку XVIII ст. Європу почали згадувати в дипломатичних документах як політичний термін і саме відтоді таке поняття стало загальноновизнаним.

Щодо правових аспектів формування об'єднаної Європи, слід зазначити, що в XIV–XVIII ст. з'являються перші проекти договорів, у яких робилася спроба стимулювати правовими засобами об'єднанчі зусилля європейців.

Уперше використання інтеграційної ідеї для забезпечення миру в Європі запропонував французький юрист епохи Філіпа Красивого П'єр Дюбуа. Саме його вважають автором ідеї «Сполучених Штатів Людства». У трактаті «Derecuperatione terrae sanctae» («Про звільнення землі обітованої»), написаному на початку XIV ст., він запропонував політично об'єднати Європу, аби відвоювати Палестину для християнства.

При цьому основною умовою успішної реалізації цієї мети, вважав Дюбуа, мало стати встановлення миру в Європі, для забезпечення якого необхідно створити загальну політичну організацію, яка б об'єднала всі християнські держави (т. зв. проект європейської конфедеративної унії «Християнської Республіки» з загальною організацією — асамблеєю, 1306 р.).

Для вирішення суперечок між учасниками й запобігання загрози переростання цих суперечок у збройні конфлікти мав бути створений, на думку П. Дюбуа, європейський третейський суд у складі трьох світських і трьох духовних арбітрів. Витрати повинні були нести сторони, що позиваються. Апеляційною інстанцією пропонувалося зробити Папу Римського, що було цілком у дусі того часу.

Схожі пропозиції висловлював дипломат і радник чеського (богемського) короля Іржі Подебрада Антуан Маріні.

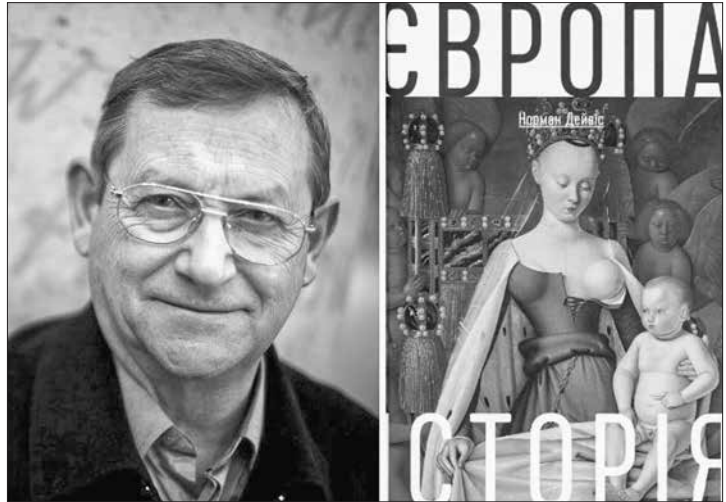

Рис. 9.1.1. Норман Дейвіс (народ. 1939 р.) та обкладинка його праці «Європа. Історія»

Специфічною формою державно-політичної інтеграції за часів середньовіччя стали унії. Польсько-литовська унія (1385, 1569 рр.) є прикладом асиміляційного об'єднання під прапором християнізації литовських племен з утворенням конфедерації на східних кордонах середньовічної Європи. На початку XVI ст. всю Північну Європу було зібрано під рукою данської королеви Маргарити I (Кальмарська унія). Проте середньовічні унії були штучними утвореннями й відповідали швидкоплинним цілям, тому вони розпадались, іноді — з трагічними наслідками.

Політичний аспект інтеграційної ідеї набув подальшого розвитку на початку XVII ст. переважно у формі проекту «Великого плану Генріха IV». Він передбачав створення Федеративного союзу європейських держав в інтересах «вічного миру». Базові засади такого союзу розробили французький король Генріх IV та його міністр, герцог де Сюллі. Саме тоді вперше було висунуто пропозицію створити регіональну політичну інституцію під назвою «Рада Європи».

Важливу роль для формування і розвитку суспільства, держави, права та економіки нового типу в Європі й світі відіграла Англійська революція XVII ст. Одна з перших буржуазних революцій у Європі, вона привела до влади новий прогресивний соціальний прошарок — буржуазію, дала поштовх розвитку ринкових відносин, демократії та парламентаризму, сприяла утвердженню ліберальної правової системи з принципом верховенства права і приматом прав людини. Все це згодом було покладено в основу концептів правової держави й громадянського суспільства. А саме на них і побудовано сучасну систему Європейського Співтовариства.

Цікаво, що саме англієць став тією людиною, яка передбачила утворення Євро-союзу ще за 300 років до його створення. Цією людиною був політичний діяч і мислитель Вільям Пенн (Рис. 9.1.2¹).

У праці «Есе про сьогоднішнє і майбутнє світу в Європі шляхом створення Європейського Конгресу, Парламенту або палати держав» (1693), вражений трагічними наслідками кривавих воєн у країні, В. Пенн виклав власні філософські міркування про шляхи досягнення миру. Для забезпечення тривалого миру автор запропонував заснувати «Європейську лігу» в статусі конфедерації держав Європи, створити єдиний регіональний представницький орган для розробки універсальних норм європейського права (прототип Європейської Ради, Європейської Комісії і Європейського парламенту) «для взаємного дотримання государями». Головні принципи діяльності об'єднання — рівноправність усіх держав-членів і збереження державного суверенітету. Мислитель підтримував також ідею створення спільної європейської армії.

Проект Вільяма Пенна щодо збереження миру й безпеки в Європі значно випередив свій час, а його автора нині нерідко називають одним із перших європейських федералістів.

Серед авторів європейських об'єднувачих проектів XVII–XVIII ст. слід також згадати французів — Е. Лакруа, який пропагував створення спільних європейських орга-

¹ Вільям Пенн. URL : <http://worldofaphorism.ru/kratie-biografii/vilyam-penn>

нів для боротьби з зовнішньою загрозою і гарантування внутрішнього миру, абата де Сент-П'єра, який у трактаті «Проект вічного миру» (1713) закликав створити союз західноєвропейських держав на основі конституційної угоди з зоною вільної торгівлі та формуванням Сенату.

У тому ж XVIII ст. ідеї європейської єдності почали осмислювати просвітники й філософи. Відомі «федералістськими» настроями філософи Ж-Ж. Руссо та І. Кант. Ще 1795 р. Іммануїл Кант пропонував створити політичну унію, закликав Європу об'єднатися на спільних інтелектуальних цінностях. Німецький філософ вважав, що вічний мир не може виникнути сам по собі, бо природним станом людства є війна. І мир може бути тільки «встановлено», а зробити це ймовірно лише за допомогою підписання якогось загального договору. Логічним наслідком такої тези стала ідея про необхідність запровадити в Європі республіканське правління, засноване на принципах свободи і рівності всіх громадян перед законом.

Особливу увагу привертає новаторська ідея англійського філософа Дж. Бентама про створення військового контингенту держав об'єднання («Європейського братства») для примусового забезпечення виконання рішень спільного суду європейських держав. Створення європейського військового контингенту як колективного збройного формування певною мірою можна вважати прообразом сучасних європейських збройних формувань. Отже, концепт європеїзму, зародившись у думках інтелектуальної еліти, поступово усталився.

Слід відзначити при цьому ще два важливі аспекти. Перший пов'язаний з великими географічними відкриттями, завдяки яким Європа під прапором християнства опанувала великі території на інших континентах, перетворюючи їх на нові ринки збуту й підпорядковуючи своєму впливу інші народи. Цей період став передумовою епохи колоніалізму, європоцентризму і проголошення переваги західної цивілізації.

Другий аспект стосується розкриття творчого потенціалу й самоцінності індивіда в епоху Відродження, яка відкрила для європейців царство індивідуальних свобод. І це багато в чому зумовило бурхливий розвиток прав людини в наші дні.

Другий аспект стосується розкриття творчого потенціалу й самоцінності індивіда в епоху Відродження, яка відкрила для європейців царство індивідуальних свобод. І це багато в чому зумовило бурхливий розвиток прав людини в наші дні.

XIX ст. збагатило «ідею Європи» багатьма новими підходами. Це було століття великих соціальних потрясінь, бурхливого зростання капіталізму, колоніальних захоплень, зародження визвольних рухів і стрімкого розвитку технічного прогресу тощо.

Рис. 9.1.2. Вільям Пенн (1644–1718 рр.)

Рис. 9.1.3. «Наполеон Бонапарт веде своє військо по Аркольському мосту».
Художник — Орас Верне (1826 р.)

Слід згадати передусім Велику французьку революцію (Рис. 9.1.3¹), яка справила величезний вплив на світовий розвиток і на «ідею Європи» насамперед.

Першим досвідом європейської інтеграції стали наполеонівські війни. Французька армія окупувала практично всю континентальну Європу. Імператор мав плани створити «систему європейської федерації», яка б принесла щастя та процвітання всьому континенту. В цій системі мала б діяти єдина для всієї Європи правова система з єдиним європейським кодексом і європейським судом, єдиною європейською валютою, єдиною системою мір і ваги, європейською академією наук тощо. Спираючись на військову силу, без розгляду будь-яких мирних спроб об'єднатися, Наполеон прагнув силовими методами уніфікувати Європу, перетворивши її на конфедерацію під егідою «Великої Франції» та на чолі з імператором. Тож доволі швидко він перетворився з об'єднувача Європи на ворога й тирана, врешті проект Наполеона провалився.

Зовсім не так бачили об'єднання Європи інший француз, видатний соціаліст-утопіст Анрі Сен-Симон (Рис. 9.1.4²) та його учень О. Тьєррі (1814). Проект Сен-Симона мав промовисту назву «Реорганізація європейського суспільства, або Про необхідність

¹ Історичне значення Французької революції. URL : <https://tinyurl.com/ro55tu6>

² Клод Анрі де Сен-Симон (1760–1825). Автор одного з проєктів щодо політичного об'єднання Європи («Реорганізація європейського суспільства, або Про необхідність і засоби об'єднання народів Європи в єдиний політичний організм при збереженні національної незалежності кожного них»). URL : <https://tinyurl.com/w6bv6k6k>

і засоби об'єднання народів Європи в єдиний політичний організм при збереженні національної незалежності кожного них».

І з нинішньої перспективи аргументація А. Сен-Симона видається досить логічною. Філософ обстоював необхідність економічної й політичної співпраці між державами для розбудови єдиної Європи, їх спільну участь у розвитку транспортної інфраструктури, банківської сфери, спільної транскордонної торгівлі, промисловості та ін. Понад те, в проєкті пропонувалося навіть утворити єдину валюту. В інституційному плані найкращою формою правління на національному рівні проголошувалася парламентська демократія. Всі європейські країни, керовані національними парламентами, мали б сприяти створенню «єдиного, спільного для всіх парламенту», який представляв би спільні інтереси європейського суспільства. План А. Сен-Симона щодо політичного об'єднання Європи передбачав також наявність євромонарха, створення європейського уряду, армії.

У правовому аспекті в проєкті йшлося про європейську конфедерацію, єдність якої забезпечувалася б за допомогою таких механізмів, як загальні інститути, реалізація спільних інтересів, дотримання загальних принципів моралі й освіти. І, зрозуміло, єдина Європа мала б служити миру і процвітання, а цьому чималою мірою мало слугувати «оновлене християнство», що зробило би людство щасливим не тільки на Небі, але й на Землі.

Тоді, у XIX ст., цей проєкт зазнав критики як утопічний, але нині ідеї А. Сен-Симона про об'єднання Європи знайшли друге життя. Зокрема, сучасні автори відзначають, що А. Сен-Симон був, можливо, першим, хто вже 150 років тому ясніше за будь-кого показав, що економіка може відігравати вирішальну роль в об'єднанні Європи і що гармонізація національних інтересів потребує узгодження на вищому рівні, ніж той, на якому їх приймають.

Загалом від початку XIX ст. з'явився новий, потужніший чинник детермінації стратегії й тактики міжнародних відносин у Європі. На хвилі Промислового перевороту та розгортання індустріалізації умови почала диктувати інтернаціоналізація промислового виробництва. З 1833 р. почав діяти Митний союз німецьких держав, було уніфіковано монетний обіг і вагові системи. Тривале торговельне протистояння Франції з Великою Британією послабилося з укладенням між двома державами 1860 р. договору, за яким було знижено ввізне мито на британські вугілля, метал, машини та скасовано мита на французькі товари.

В другій половині XIX ст. усе популярнішою ставала ідея Сполучених Штатів Європи. Прийнято вважати, що цей термін першим ужив італійський республіканський діяч, історик і економіст Карло Каттанео.

Рис. 9.1.4. Клод Анрі де Сен-Симон (1760–1825 рр.)

Затягим прихильником федералізації Європи був і великий французький письменник Віктор Гюго. Ідея демократичних США виступала як певна альтернатива монархічному «європеїзму».

Наприкінці XIX ст. свій план майбутнього політичного союзу запропонував один із найвидатніших учених-міжнародників того часу — І. Блюнчлі (Швейцарія). В опублікованій 1878 р. статті «Організація європейського союзу держав» він обґрунтував ідею створення в майбутньому на базі європейських держав такого політичного союзу, який представляв би інтереси всього європейського співтовариства під верховенством виборних загальноєвропейських органів: Федеральної ради та Сенату.

Друга половина XIX ст. ознаменована боротьбою широких мас населення європейських країн за соціальні реформи й розширення виборчих прав, свободу слова і друку. Цьому багато в чому сприяли праці соціалістів-утопістів і зародження комуністичного руху. Нові соціальні прошарки вийшли на авансцену політичної боротьби та почали активно брати участь у формуванні й демократизації суспільної свідомості Європи. Знову, як і в епоху Відродження, відбулося повернення до античних витоків, але тепер уже не тільки в культурному, але й у політичному сенсі.

Фундаментально європейські політичні цінності цього разу переглянув англійський банкір та історик-любитель Дж. Грот. У капітальній праці — 12-томній «Історії Стародавньої Греції», над якою він працював 30 років і яка досі не втратила актуальності, він зробив висновок, що колискою європейської демократії була афінська демократія, а не християнство. Саме там народилася полісна політична свобода в тому типі демократії, яку й наразі неможливо перевершити. Його праця спричинила революційний переворот у концепції історії європейської цивілізації, коріння котрої, як він доводив, лежить не стільки в Римі, скільки в Афінах.

Стрімкий розвиток капіталізму, а, отже, соціальних суперечностей, відкрив двері в століття революцій, тим самим поховавши на багато десятиліть ідею європейського союзу держав. Розвинені країни, відчувши свою економічну міць, робили вибір на користь сили зброї, а не розуму. Перша світова війна привнесла в європейське політичне життя дух ксенофобії, шовінізму та реваншизму. В результаті розпаду імперій Гогенцоллернів, Габсбургів і Романових Європа перетворилася на строкатий конгломерат невеликих держав, які визнавали авторитет «великих держав», але ревно відстоювали свої інтереси й незалежність. За таких умов ідея Сполучених Штатів Європи значно втратила привабливість.

Після закінчення Великої війни західноєвропейська громадськість усвідомила, що зростає небезпека нової світової війни. Це збільшило кількість прихильників демократичного варіанту «європейської ідеї».

1923 р. австрійський філософ, письменник, політик, граф Ріхард Куденхове-Калергі опублікував книгу «Пан-Європа» (Рис. 9.1.5¹), видання якої викликало жваву дискусію про майбутнє європейського континенту.

¹ Richard Coudenhove-Kalergi vers 1930. URL : <https://tinyurl.com/w3apbtg>

Автор запропонував струнку систему загальноєвропейських інститутів: Федеральна рада, що складається з представників держав, Федеральна асамблея, в яку з національних парламентів мали направлятися представники, а також Федеральний суд і Федеральна скарбниця. Для європейських країн, на думку Р. Куденхове-Калергі, існувала одна можливість зберегти незалежність і вплив — створення пан'європейської конференції та поетапне об'єднання.

Р. Куденхове-Калергі став також засновником Пан'європейського союзу, суспільно-політичного руху, що діє й досі, та справив неабиякий вплив на європейську інтеграцію ХХ ст. Слабкістю проекту, описаного в Маніфесті, було те, що в ньому пропонувалося зберегти необмежений суверенітет держав-учасників: це ставило втілення проекту в повну залежність від доброї волі їх національних еліт.

Останнім видатним теоретиком європейської ідеї першої половини ХХ ст. можна вважати французького міністра закордонних справ Арістіда Бріана, який 1 травня 1930 р. розіслав 26 європейським країнам — членам Ліги Націй — офіційний Меморандум, чим створив чималий резонанс у суспільно-політичних колах Європи. В Меморандумі пропонувалися сміливі практичні кроки до політичного об'єднання Європи. Зокрема, автор Меморандуму пропонував колегам почати з зустрічей для обміну думками щодо об'єднання Європи, після чого мали б обговорюватися обсяги коштів, які слід було передати майбутній загальноєвропейській організації, і, нарешті, підписання Пакту загальних принципів Європейської конфедерації.

Структура державної влади в запропонованій конфедерації повинна була мати виражені державні ознаки, зокрема поділ влади. Планувалося сформувати представницький, виконавчий і адміністративний органи єдиної держави. Найвища представницька інстанція — Європейська конференція, мала включати представників урядів усіх країн-учасниць. Передбачалася також щорічна ротація головування на конференції. Виконавчий орган — Європейський комітет, мав формуватися з делегатів конференції. Основними принципами конфедерації А. Бріан вважав:

- пріоритет військової безпеки і політичного союзу щодо союзу економічного;
- принцип гнучкої федерації, яка гарантувала б захист учасника та одночасно забезпечувала б усім переваги колективної солідарності;
- створення спільного ринку, раціональна організація виробництва й обігу в Європі;
- прогресивну лібералізацію, а також руху товарів, капіталів і людей.

Хоча цей проект зазнав невдачі (1932 р. А. Бріан помер), а конференція, котру він запропонував, так і не відбулася, багато з запропонованих принципів стали затребувані в недалекому майбутньому. На початку ХХ ст. Європа й увесь світ рухались

Рис. 9.1.5. Ріхард Куденхове-Калергі (1894–1972 рр.)

у напрямку нової, найстрашнішої за всю історію війни, яка надовго поклала край пошукам європейського порозуміння. З початком Другої Світової війни «європейську ідею» було відкинуто, тож над усім світом нависла страшна загроза, коли в боротьбу за право стати об'єднувачами Європи вступили два лідера тоталітарних держав Адольф Гітлер та Йосип Сталін.

9.2. Євроінтеграція: від післявоєнного періоду до сьогодні

Ідея об'єднання Європи дістала новий імпульс після завершення Другої світової війни. Одна з найбільших в історії соціальних катастроф, завдавши людству колосальних гуманітарних та економічних втрат, суттєво вплинула на усвідомлення нагальної потреби прискорення євроінтеграції. Питання налагодження тривалого стійкого миру, так само як відновлення зруйнованого війною господарства країн не могли бути вирішеними без посилення політичних і економічних зав'язків між західноєвропейськими державами.

Реалією післявоєнної Європи стало створення «біполярного світу», в якому домінували комуністичний СРСР та капіталістичні США — країни з антагоністичними політичними системами. При цьому радянський контроль над Східною Європою, країни якої невдовзі перетворилися на сателітів СРСР, мовби географічно поділяв світ на Схід і Захід. Отже, поширювана в післявоєнні часи ідея спільної вразливості «цивілізованих країн» перед «червоною загрозою» так само відіграла чималу роль у активізації об'єднання Західної Європи.

Можна стверджувати, що біля витоків європейської інтеграції в її сучасній формі стояв Вінстон Черчилль. Його промова «Трагедія Європи», виголошена 19 вересня 1946 р. у Цюріхському університеті (Рис. 9.2.1¹), сприяла піднесенню європейської солідарності. Прем'єр-міністр Великої Британії закликав європейців покінчити «з національними чварами», перш за все з франко-німецьким антагонізмом, і утворити на континенті «щось на зразок Сполучених Штатів Європи». Як перший практичний крок у цьому напрямку В. Черчилль запропонував створити свого роду «Раду Європи».

Послідовниками такої ідеї невдовзі стали такі відомі французькі та німецькі політики, як Жан Монне і Робер Шуман, а пізніше Шарль де Голль і Конрад Аденауер.

З площини теорії та утопії Європейська ідея почала перетворюватись на практичні дії після того, як у травні 1948 р. в Гаазі відбувся Конгрес Європи, скликаний з ініціативи політиків, мислителів та низки національних і міжнародних організацій. На форумі представники 16 європейських країн та спостерігачі зі США й Канади обговорили низку різноманітних інтеграційних планів — аж до негайного створення федеративної держави.

У жовтні 1948 р. у Брюсселі виникла організація під назвою Європейський рух, метою якої було поширити ідеї європейської інтеграції. А вже 5 травня 1949 р. з ініціативи Бельгії, Франції, Нідерландів, Люксембургу, Великої Британії, Італії та скан-

¹ 19 сентября 1946 г. Выступление Уинстона Черчилля в Цюрихском университете, которое считается точкой отсчета в создании Совета Европы. URL : <https://tinyurl.com/wz4cv9k>

Рис. 9.2.1. Виступ Вінстона Черчилля в Цюрихському університеті (19 вересня 1946 р.)

динавських країн було створено Раду Європи — першу європейську міжнародну організацію співпраці. Спочатку вона опікувалася співпрацею з економіки, соціального розвитку, культури, законодавства, науки й техніки. Надалі завданням Ради Європи стали зміцнення і розвиток демократії, охорона прав людини, вирішення суспільних проблем та підтримка європейської культурної самобутності.

Але передусім післявоєнній Європі довелося вирішувати такі невідкладні завдання: відновлення зруйнованого війною господарства, організація системи безпеки, що дало б змогу запобігати новим війнам і захистило людські права.

Проблему відновлення економіки допомогла подолати допомога США («план Маршалла», 1947). Водночас ці питання була покликана вирішувати створена 1948 р. Організація європейської економічної співпраці (ОЄЕС), яка на той час поєднувала 16 держав Західної Європи й Туреччину.

Захист прав людини взяла на себе Рада Європи, а безпеку на континенті мав гарантувати Брюссельський пакт 1948 р., що його підписали п'ять європейських держав та утворений 1949 р. за участі США військово-політичний блок НАТО (Північноатлантичний альянс).

Утім, усі ці організації не могли забезпечити повномасштабної європейської інтеграції в дусі реалізації європейської ідеї. Адже вони залишалися організаціями міжурядової співпраці суверенних держав зі збереженням права вето. І все-таки на шляху євроінтеграції почав відчуватися помітний поступ.

Де-факто Європейський Союз почав свою історію 9 травня 1950 р. — саме тоді, коли міністр закордонних справ Франції Робер Шуман (Рис. 9.2.2¹) запропонував нову форму політичної організації Європи.

Нею мав стати спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, Федеративної Республіки Німеччини та інших західноєвропейських країн. Як своєрідний засіб зміцнення миру й стабільності на континенті, він мав унеможливити саму думку про війну між європейськими націями. Поставивши під міжнародний контроль видобуток вугілля і виробництво сталі, учасники договору вирішували таким чином два завдання: сприяти модернізації національних держав (основою яких тоді були металургія та важка промисловість), а також усунення можливості таємної підготовки якоїсь з країн до нової війни. Ця пропозиція ввійшла в історію як «план Шумана», а 9 травня стало днем народження Європейського Союзу й нині щороку святкується як День Європи. З 2003 р. День Європи відзначається і в Україні.

18 квітня 1951 р. «план Шумана» було реалізовано через підписання ще одного важливого документа — Паризького договору про створення Європейського союзу з вугілля та сталі (ЄСВС; інша назва — Європейське об'єднання вугілля і сталі, ЄОВС). До складу організації увійшли шість держав: Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург.

День Європи разом з прапором ЄС, європейським гімном та єдиною валютою — євро (Рис. 9.2.3²) виражає політичну сутність Європейського Союзу.

«Європейська шістка» стала в подальшому своєрідним локомотивом європейської інтеграції, а організація цілком заслужено вважається початком реальної економічної та політичної інтеграції Європи. Варто відзначити, що попри те, що В. Черчилль виступив ініціатором створення Євросоюзу, надалі Велика Британія відмовилася брати участь в ЄОВС через побоювання, що буде обмежено її національний суверенітет.

Наступним кроком на шляху поглиблення економічної інтеграції стало те, що 25 березня 1957 р. країни-члени Європейського об'єднання вугілля та сталі підписали Римську угоду про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергетики — Євроатома (Рис. 9.2.4³). Важ-

¹ Декларація Шумана (травень 1950 р.). URL : <https://tinyurl.com/w7b9pph>; Photo de couverture : Statement by Robert Schuman © European Communities, 1950 / Source: EC — Audiovisual Service / Photo : Karel van Millegem. URL : <http://specqueparis.mystrikingly.com/blog/declaration-schuman-68-ans-apres-ou-en-est-on>

² Επίδομα γέννας: Η αίτηση και τα κριτήρια. URL : <https://tinyurl.com/tyy9zy3>

³ Imagini de la semnarea Tratatului de la Roma. URL : <https://tinyurl.com/r26k6an>

Рис. 9.2.2. Робер Шуман (1886–1963 рр.) та Європейська конвенція прав людини

ливо мати на увазі, що ЄЕС (Спільний ринок) від початку створювався як митний союз шести держав, покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталів і людей, а Євратом мав сприяти об'єднанню мирних ядерних ресурсів цих держав.

Розвиток європейських співтовариств і їх перетворення на сучасний Європейський союз відбувалися шляхом одночасної структурної еволюції та інституційної трансформації в згуртованіший блок держав, з переданням усе більшої кількості функцій управління на наднаціональний рівень (так звана євроінтеграція, або поглиблення союзу держав).

1959 р. члени ЄЕС створили Європейський парламент — представницький консультативний, а пізніше й законодавчий орган (Рис. 9.2.5¹).

Рис. 9.2.3. Банкноти Євросоюзу

¹ Фото А. А. Кізлової, 2018 р.

Рис. 9.2.4. Під час підписання Римської угоди про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергетики — Євроатома (25 березня 1957 р.)

Водночас більшало учасників європейських співтовариств. На другому етапі європейської інтеграції до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) вступили Велика Британія, Ірландія й Данія (з 1 січня 1973 р.), тож воно включало вже 9 членів. 1975 р. заявку на приєднання до ЄЕС подала Греція, 1977 р. подали Португалія та Іспанія.

Шлях цих держав до євроінтеграції виявився непростим. Усі вони тільки-но вставали на шлях демократичного розвитку: Португалія після «революції гвоздик» у квітні 1974 р., Греція — після падіння диктаторського режиму «чорних полковників» у липні 1974 р., Іспанія — після смерті диктатора Франко в листопаді 1975 р. Ускладнювала цей процес також конкуренція їхніх товарів — овочів, фруктів, вин на спільному ринку, де домінували Франція й Італія. Це викли-

кало напружені й тривалі переговори. Врешті-решт у 1981–1985 рр. Грецію, Португалію та Іспанію прийняли до ЄЕС.

Об'єднання Європи перманентно потребувало вдосконалення фінансово-економічної сфери, зокрема стабілізації валютно-кредитної сфери й тіснішої координації дій учасників Товариства. Тому 1979 р. керівні органи ЄЕС ухвалили ввести Європейську валютну систему (ЄВС). Основними завданнями ЄВС мали стати формування «європейської зони валютної стабільності», зменшення інфляції, прискорення економічного розвитку, зростання зайнятості в країнах ЄЕС. Нову європейську валютну оди-

ницю екою було прив'язано до долара США, а її вартість визначалася за певною формулою на базі «кошика валют» країн-учасниць у м. Рим, 25 березня 1957 р.

При цьому враховувалася частка валового національного продукту та зовнішньоторговельного обігу окремих країн. Головна ж перевага екою полягала в тому, що її вартість представляла якусь середню величину, тому була менше схильною до кон'юнктурних коливань. Європейська валютна система надалі довела стабільність, хоча Співтовариству не вдалося цілковито подолати розбіжності в економічній політиці своїх учасників.

Тривала й інституалізація Європейського Союзу, тобто творення певних інститутів — форми організації відносин з установленими правилами, нормами та їх саморегуляцією. 1974 р. було засновано Європейську раду на рівні глав держав і урядів. Того самого року вона прийняла дві принципово важливі рекомендації: про обрання Європарламенту загальним голосуванням та про заснування Політичного союзу. Перші вибори до Європарламенту відбулися в червні 1979 р., завдяки чому він отримав додаткову легітимність і були створені передумови до розширення його повноважень.

Перемовини й консультації про заснування Політичного союзу наштовхнулися на традиційне протистояння захисників прерогатив національних держав та прихильників утворення наднаціональних органів. На сесії Європейської ради в Мілані у червні 1985 р. канцлер ФРН Г. Коль і президент Франції Ф. Міттеран запропонували спільний проект Договору про Європейський Союз, який передбачав узгоджену зовнішню та оборонну політику. Найвищі державні керівники Федеративної Республіки Німеччини й Французької Республіки заявили про прагнення «побудувати союз Європи» навіть у разі, якщо їх дії підтримають не всі члени Співтовариства. Таким чином, було закладено передумови для додання європейській інтеграції окрім еко-

Рис. 9.2.5. Вхід до головного приміщення Європейського парламенту в Брюсселі

номічного ще й політичного виміру. Своєю чергою, розширення й поглиблення інтеграції в 1970–1980-ті рр. створило передумови для підписання Єдиного європейського акта 1985 р.

Черговий етап Європейської інтеграції ознаменувався тим, що 11 грудня 1991 р. усі держави, що входять до Європейського співтовариства, підписали Маастрихтський договір про створення Європейського союзу.

Цей Договір запровадив нові форми співпраці між урядами країн-членів, зокрема зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також у правосудді та внутрішніх справах. Через доповнення чинної системи Співтовариства такою угодою про міжурядову співпрацю, Маастрихтським договором фактично було засновано Європейський Союз. Договір набув чинності 1 листопада 1993 р. після того, як його ратифікували всі сторони.

На цьому етапі до ЄС приєдналися ще такі країни як Австрія, Фінляндія (з Аландськими островами) і Швеція (з 1 січня 1995 р.).

Ще одним важливим документом, який сприяв подальшій консолідації ЄС, став Амстердамський договір (підписаний 1997 р., набув чинності 1999 р.), відповідно до якого було створено Посаду Високого представника у справах спільної зовнішньої політики й політики безпеки, декларувалися створення «простору свободи, безпеки та правопорядку», координація в сферах правосуддя, боротьби з тероризмом і організованою злочинністю тощо.

Четвертий етап європейської інтеграції позначився найбільшим за всі часи розширенням. 9 жовтня 2002 р. Європейська комісія рекомендувала до вступу 10 держав-кандидатів з населенням близько 75 млн. осіб та сукупним ВВП за паритетом купівельної спроможності — приблизно 840 млрд. доларів США. А вже 2004 р. такі держави, як Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта теж стали новими членами ЄС.

1 січня 2007 р. до ЄС увійшли Болгарія та Румунія, а з 1 липня 2013 р., 28-м членом Євросоюзу стала Хорватія. Слід зазначити, що попри всі ці успіхи, євроінтеграція виявилася доволі складною, нерідко зустрічала опір навіть у середовищі самої Європи. Таке явище назвали євроскептицизмом. Як поняття воно з'явилося попервах у Великій Британії серед противників членства країни в ЄС 1971 р. Відтоді термін став загальноприйнятим.

Його застосовують як щодо тих політичних сил і політиків, котрі назагал не сприймають інтеграції в ЄС, так і щодо тих, хто виступає проти окремих політик союзу, зокрема проти введення єдиної валюти євро, євроконституції, наддержавних утворень, федералізації союзу та ін. Головна проблема полягає насамперед у тому, як узгодити підтримку національних держав та їх суверенітету з подальшою інтеграцією до ЄС, адже є побоювання, що це може розмивати національний суверенітет держав.

Євроскептицизм нерідко пов'язаний з національним егоїзмом. Зокрема наразі євроскептицизм значною мірою викликаний невдоволенням через світову еконо-

мічну кризу та неоднозначну міграцію з країн Третього світу до Європи. На хвилі цього невдоволення 23 червня 2016 р. 52% британців проголосували за вихід з Європейського Союзу, Велика Британія стала першою країною, яка почала виходити з ЄС (т. зв. Brexit).

Євроскептицизм поширений наразі й у Греції, що певною мірою пов'язано з проблемами її слабкої економіки та впливом лівих в уряді. Водночас саме фінансова підтримка Євросоюзу допомагає цій країні долати негаразди. Наразі нові загрози євроінтеграції виникли в Іспанії, де прагнення до державної незалежності висловлює Каталонія, що, згідно з позицією офіційного Мадрида, має автоматично означати її вихід з ЄС.

Слід наголосити, що євроінтеграція, крім усього іншого, потребує й вироблення солідного теоретичного базису. Найбільш розробленою нині вважається теорія неофункціоналізму. В економічному аспекті ця доктрина концентрується на потребі в співпраці задля вирішення конкретних народно-господарських завдань; у політичному — робиться акцент на взаємодії між національними політичними елітами. Останні стимулюють розвиток інтеграції, яка, в свою чергу, допомагає визначити і сформулювати національні державні інтереси не з національної перспективи, а з погляду загального вищого інтересу, тобто з позицій наднаціональності. І як наслідок цього політичні еліти держав-членів мають самі дійти висновку, що для реалізації спільних вищих інтересів більше підходять наднаціональні інститути, ніж національна держава.

Слід підкреслити, що на початкових етапах розвитку західноєвропейської інтеграції доктрина неофункціоналізму була вельми популярною.

Прикладом є створення в 1970-х рр. Європейської Ради — основного директивного політичного органу ЄС, який досі відіграє провідну роль в ухваленні стратегічних рішень Союзу. Отже, в основі доктрини неофункціоналізму лежить теза про динамічну передачу компетенції держав-членів на «наднаціональний рівень», тобто органам Європейського союзу. Однак практика інтеграційних процесів показала, що ця теза далеко не завжди «спрацьовує». Історія творення Євросоюзу знає чимало подібних конфліктів (наприклад, між Францією і Комісією ЄС в 1965–1966 рр.), які наочно демонструють, що держави-члени не готові розлучатися зі своїми суверенними повноваженнями. Тим часом саме роль національних урядів і національних еліт має вирішальне значення для розвитку інтеграції: тільки їхня політична воля до компромісу уможливорює цю інтеграцію.

І вони передають частину своєї компетенції на наднаціональний рівень, лише ретельно зваживши, чи відповідає це їхнім інтересам.

До негативних моментів у розвитку ЄС можна віднести також багатофакторний вплив на розвиток інтеграції, особливо з боку третіх країн, а також збільшення кількості держав-членів з 15 (до 2004 р.) до 27 на сьогодні. Це робить інтеграцію важкокеруваною, особливо, якщо врахувати, що багато хто з нових держав-членів не відповідають ні політичним, ні економічним, ані юридичним стандартам ЄС. Після приєднання до Євросоюзу нових країн, рівень економічного розвитку яких помітно нижчий за

середньоевропейський, лідери ЄС опинились у ситуації, коли основний тягар бюджетних витрат на соціальну сферу, дотації сільському господарству лягає саме на них. Водночас ці країни не бажають збільшувати частку відрахувань до загальносоюзного бюджету понад певний установлений документами ЄС рівень — 1% ВВП.

Ще одна проблема в тому, що після розширення Євросоюзу менш ефективним, ніж досі, виявився принцип прийняття найважливіших рішень шляхом консенсусу. На референдумах у Франції і в Нідерландах 2005 р. проект єдиної Конституції ЄС було відхилено, тож Євросоюз, як і раніше, живе за низкою основоположних договорів.

Істотно ускладнює розробку теорії інтеграції невизначеність правової природи Європейського союзу. У доктрині нема єдиної думки щодо цього.

До Європейського союзу нині входять 27 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція та Естонія.

Так, як суб'єкт міжнародного права ЄС є міжнародною міжурядовою організацією і водночас має елементи наднаціональності, зокрема автономний правопорядок, але він не є державою. Внаслідок переплетіння в структурі й діяльності ЄС рис, характерних для федеративного і конфедеративного об'єднання держав, його подекуди називають «Союзом особливого роду» і навіть «політичною системою» в тому сенсі, що як така він може замінювати державу або існувати паралельно з нею.

Отже, «багатоликість» європейської ідеї, яка стала виразно проявлятися при її реалізації, свідчить про її пряму залежність від розвитку міжнародних відносин як у ЄС, так і у світі загалом. Попри всі економічні й політичні проблеми, які час від часу постають перед ЄС, багаторічний досвід євроінтеграції не пройшов дарма і сприяє подальшому розвитку та зміцненню єдиної Європи.

9.3. Передумови, етапи європейської інтеграції України

За всіма історичними і культурними вимірами Україна є європейською державою, яка географічно розміщена в самому центрі Європи. Це останнє визначає її вкрай важливе геополітичне положення — на перетині транспортних і торгових шляхів між Сходом та Заходом і на межі сфер впливу двох структур безпеки — НАТО й Організації договору про колективну безпеку Співдружності Незалежних Держав (ОДКБ).

Протягом усієї тривалої історії Україна завжди перебувала у сфері європейських впливів. На українських землях було засновано давньогрецькі міста-держави та давньоримські колонії Північного Причорномор'я. Першою ж ранньофеодальною державою стала Русь. Ця держава, що зміцніла за норманів-вікінгів, згодом перейняла християнську релігію й багату культуру від Східної Римської імперії — Візантії. Подальше перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, а згодом — Речі Посполитої суттєво вплинуло на місцеву суспільно-політичну і культурну ситуацію. Вплив ренесансу й бароко, будівництво середньовічних фортець і замків, упровадження Магдебурзького права, першодрук книжок, заснуван-

ня університетів — усе це засвідчує проникнення європейської культури на українські території. Втім, перебування в складі Російської імперії та СРСР загальмувало європеїзацію України.

Після розвалу СРСР і здобуття 1991 р. незалежності українці прагнули жити в демократичній, економічно розвинутій, соціально орієнтованій країні, взірцем якої були країни Європи. Тож серед основних напрямків зовнішньої політики, які були визначені після проголошення незалежності України, простежувався європейський вектор.

Українська держава поступово вибудовувала курс на інтеграцію до Європи і вступ до Європейського Союзу, який поряд зі США та Російською Федерацією увійшов попервах до трійки її стратегічних партнерів.

Від самого початку альтернативою євровибору виступала політична й економічна інтеграція зі Співдружністю Незалежних Держав — СНД. Цьому було чимало резонних причин. До того ж усталені економічні зв'язки з колишніми республіками СРСР підштовхували українське керівництво в першу чергу до налагодження відносин з державами, які утворилися на пострадянському просторі. Однак колишні партнери по СРСР, котрі долали власні політичні й економічні труднощі, не могли суттєво допомогти Україні у вирішенні таких нагальних завдань як упровадження нових технологій, сприяння інтеграції у світову економіку тощо.

Щодо Європейського Союзу, то він одразу визнав Україну партнером у міжнародних відносинах. 2 грудня 1991 р. в Декларації Євросоюзу щодо України було відзначено демократичність Всеукраїнського референдуму й закликало Україну підтримувати відкритий і конструктивний діалог з ЄС.

Вже у вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи, а в червні 1996 р. було затверджено Стратегію інтеграції до ЄС. У липні 1996 р. Україна стала повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи — впливової регіональної організації, що об'єднувала 17 країн.

Значний поступ було зроблено й на шляху інтеграції України до європейських організацій безпеки та НАТО. Відносини Україна — НАТО було започатковано зразу після здобуття її незалежності та розпаду Радянського Союзу. В січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи високого рівня Ради північноатлантичного альянсу. 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО Вернера до Києва, а 8 червня того самого року — візит Президента України Леоніда Кравчука до штаб-квартири НАТО.

Але тільки 1994 р. було започатковано регулярні, а згодом і постійні контакти та співпрацю України з Альянсом. Тоді розпочалися консультації України з НАТО в так званому форматі «16 + 1» (16 на той час держав-членів Альянсу та Україна). Того ж року Україна першою з країн Співдружності Незалежних Держав приєдналася до програми зі співпраці в галузі безпеки й оборони між НАТО та окремими країнами-партнерами.

Відтоді Україна неодноразово доводила готовність робити внесок у зміцнення євроатлантичної безпеки своєю підтримкою Альянсу та окремих країн-членів у проведенні миротворчих операцій та врегулюванні криз. Українські військовослужбов-

ці провели кілька десятків спільних з іншими країнами-членами та країнами-партнерами НАТО військових навчань на території України й за кордоном.

Відносини між Україною та НАТО вийшли на якісно новий рівень, коли в липні 1997 р. в рамках Саміту глав держав і урядів НАТО у Мадриді було підписано Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО, в якій Україну було визнано «невід'ємною частиною нових демократій Центрально-Східної Європи й одним із ключових факторів забезпечення стабільності в цьому регіоні та на континенті загалом».

Ця Хартія стала основоположним документом, що визначає відносини між Альянсом і Україною. Важливо й те, що тоді ж Україна вперше задекларувала намір прискорити інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур.

Головним нормативним документом, на підставі якого Україна і ЄС почали будувати свої відносини, стала Угода про партнерство і співпрацю, яку підписали Президент України Леонід Кучма та генсек НАТО Хав'єр Солана. Вона визначила зміст, структуру та становила основу співпраці. Підписана 14 червня 1994 р., набула чинності лише 1 березня 1998 р. і ознаменувала новий етап розвитку відносин між Україною та ЄС. Цей документ було спрямовано як на розвиток економічної співпраці й політичного діалогу між ними, так і на підтримку зусиль України щодо розвитку демократії та верховенства права

11 червня 1998 р. Указом Президента України Л. Кучми «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» визначено основні напрями інтеграції, що містили такі завдання:

- адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини;
- економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною та ЄС;
- інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки;
- політична консолідація й зміцнення демократії;
- адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС;
- культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;
- галузева співпраця;
- співпраця у галузі охорони довкілля тощо.

У грудні 1999 р. було прийнято прихильну до України Спільну стратегію ЄС (надалі її замінив План дій Україна — Євросоюз, підписаний 21 лютого 2005 р.). Наступним етапом такої співпраці мали стати підготовка угоди про вільну торгівлю та надання Україні статусу Асоційованого члена ЄС. Важливим документом у системі Україна — ЄС була й Декларація Європейської Комісії «Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин зі східними та південними сусідами» (2003).

Євроінтеграція України виявилася доволі складним, тривалим і болісним процесом. Серед різних причин цього науковці виділяють два основні фактори:

- стан посттоталітарного українського суспільства;
- відчутний тиск з боку Російської Федерації, яка намагається відновити своє геополітичне домінування на пострадянському просторі.

2004 р. за рахунок прийняття нових членів розширився ЄС, котрий реально став західним сусідом України. Водночас Україна отримала спільний кордон з чотирма країнами НАТО — Угорщиною, Польщею, Румунією і Словаччиною.

Це, своєю чергою, активізувало спроби Російської Федерації реалізувати проект євразійської інтеграції — Євразійського економічного співтовариства. За часів президента Л. Кучми та прем'єр-міністра В. Януковича Україна приєдналася до творення Єдиного економічного простору (ЄЕП) разом із Росією, Білоруссю та Казахстаном (2003). Це викликало невдоволення прихильників євроінтеграції, які наголошували, що одночасна участь України у двох геополітично полярних інтеграційних угрупованнях — ЄС і ЄЕП — неможлива.

Період після Помаранчевої революції, за президентства Віктора Ющенка, позначився помітним прогресом у євроінтеграційному курсі України.

2005 р. нове політичне керівництво визнало цей курс беззаперечним пріоритетом для України.

2007 р. між Європейським Союзом та Україною розпочалися переговори щодо Угоди про асоціацію, а 2008 р. — щодо поглибленої й всеохопної зони вільної торгівлі (ЗВТ) як невід'ємної складової цієї Угоди.

Основою двосторонніх відносин між ЄС і Україною на цей час була Угода про партнерство і співпрацю. Практичним інструментом імплементації останньої (з урахуванням загальних принципів Європейської політики сусідства) став План дій Україна — ЄС на 2005–2008 рр., термін чинності якого далі було продовжено ще на рік і завершено 2009 р. (Рис. 9.3.1¹).

24 листопада 2009 р. на заміну цьому Плану дій схвалили Порядок денний асоціації Україна — ЄС. Він був двостороннім документом, який регулював відносини між ними і фактично містив перелік реформ, котрі має здійснити Україна у співпраці з ЄС.

У період правління президента Віктора Януковича курс України на євроінтеграцію був непослідовним. Президент України та пропрезидентська Партія регіонів, з одного боку, агітували за посилення східного вектору зовнішньої політики — політики дружби і співпраці з Росією.

З іншого боку, владна політична сила пропагувала євроінтеграцію, обіцяючи врешті-решт привести Україну до Європи. В листопаді 2013 р. на 3-му саміті ЄС «Східне партнерство» у Вільнюсі очікувалось підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Тим часом президент Віктор Янукович перейшов до політики гальмування євроінтеграційного курсу України. 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України на чолі з М. Азаровим оголосив призупинення підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. За тиждень — 28 листопада 2013 р. на саміті у Вільнюсі Грузія та Молдова зробили чергові кроки до співпраці з ЄС. Натомість українська делегація на чолі з В. Януковичем відмовилась підписати Угоди про асоціацію.

Такий непередбачений поворот у політиці офіційний Київ пояснював економічними ризиками для України, які можуть виникнути у зв'язку з вимогами Міжнародного

¹ Україна хоче інтегруватися, а ЄС — гарантії. URL : <https://tinyurl.com/s7cer6w>

Рис. 9.3.1. Президент Єврокомісії Жозе Мануел Баррозу вітає Президента України Віктора Ющенка у штаб-квартирі ЄС, Брюссель (27 січня 2009 р.)

валютного фонду та внаслідок скорочення товарообігу зі східними сусідами України, й закликав до «вимушеної паузи» в євроінтеграції. Альтернативою зближенню України з ЄС було запропоновано проект Митного союзу з Російською Федерацією, Казахстаном і Білоруссю.

Європарламент назвав таке рішення Києва «однією з основних втрачених можливостей».

Водночас дії президента

В. Януковича спричинили масові виступи населення, внаслідок яких він утратив президентські повноваження.

Після Революції гідності проєвропейську політику в Україні було відновлено. 13 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову, якою підтвердила курс країни на інтеграцію з Європейським союзом (Рис. 9.3.2¹).

В документі віддзеркалилися «першочергові кроки в цьому напрямку». А вже 21 березня 2014 р. було підписано політичну частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Економічну частину угоди було підписано 27 червня 2014 р. Довгі роки попередньої роботи дали Верховній Раді України та Європейському парламенту змогу 16 вересня 2014 р. ратифікувати Угоду про асоціацію між ЄС та Україною, що уможливило тимчасове застосування відповідних положень Угоди про асоціацію з 1 листопада 2014 р. (було також погоджено, що тимчасове застосування розділу про Зону Вільної Торгівлі розпочнеться з 1 січня 2016 р.).

Відповідно до статей 461–463 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами 2014 р. було створено Раду асоціації Україна — ЄС. Вона замінила Раду зі співпраці між Україною та ЄС, яка діяла згідно з положеннями Угоди про партнерство та співпрацю. Засідання Ради асоціації Україна — ЄС мали проводитись на рівні міністрів щонайменше раз на рік, а також тоді, коли цього вимагають обставини.

Перше засідання новоствореної Ради асоціації відбулося 15 грудня 2014 р. у м. Брюссель. Засідання Ради асоціації, як і до цього Ради з питань співпраці, традиційно відбуваються на території ЄС — у містах Брюссель або Люксембург. Делегацію України на засіданнях Ради Прем'єр Арсеній Яценюк та президент Євро-

¹ Ілюстраційне фото. Прапор ЄС на мітингу під час Революції гідності. Київ, грудень 2013 року. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28131486.html>

Рис. 9.3.2. Прапор Євросоюзу на мітингу під час Революції Гідності. Київ, грудень 2013 р.

пейської Ради Герман ван Ромпей під час підписання «політичної» частини Угоди про асоціацію України з ЄС (21 березня 2014 р.) асоціації очолює Прем'єр-міністр України, делегацію ЄС — Віце-президент Європейської Комісії — Високий Представник ЄС із закордонних справ і безпекової політики. Рада асоціації складається з членів Уряду України, з одного боку, та членів Ради Європейського Союзу й членів Європейської Комісії — з іншого боку. Основними завданнями Ради асоціації є контроль і моніторинг щодо застосування та виконання Угоди та періодичний перегляд функціонування Угоди у світлі її цілей. При цьому рішення Ради асоціації обов'язкові для сторін.

Євроінтеграцію було проголошено цивілізаційним вибором України на державному рівні. Відтак у системі зовнішньополітичних пріоритетів України вона зайняла особливе місце. На XVII саміті Україна — ЄС, який відбувся 27 квітня 2015 р. у Києві, Президент України П. Порошенко наголосив, що перспектива членства у ЄС є стратегічним орієнтиром українських прагнень до перетворення і ключовою метою, заради якої проводяться реформи. Вперше Україна брала участь у саміті в статусі держави, котра уклала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом.

Важливе місце відводилося Євроатлантичній інтеграції, яка визначала захист безпекових інтересів України, участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступову інтеграцію до НАТО. Підтримка НАТО в Україні в червні 2017 р. досягла вагомого показника — 47% (п'ять років до цього, згідно з даними соціологічних досліджень, відповідному варіанту гарантування безпеки країни надавав перевагу в кращому разі лише кожен восьмий мешканець України, 13%). При

цьому ідея вступу України до НАТО 2012 р. помітно поступалася за популярністю ідеї позаблокового статусу України (42%) і була значно менш популярна серед українців, ніж підтримка військового союзу з Росією та іншими країнами СНД (26%).

Важливим кроком української євроінтеграції стало також укладення Угоди про зону вільної торгівлі між Україною і ЄС, спрямовану на зменшення та скасування тарифів, які сторони застосовують щодо товарів, лібералізацію доступу до ринку послуг, а також на приведення українських правил та регламентів, що стосуються бізнесу, у відповідність до правил та регламентів ЄС для забезпечення вільного руху товарів і послуг між двома сторонами та взаємного недискримінаційного ставлення до компаній, товарів і послуг на території України та ЄС.

Формально тимчасове застосування розділу IV Угоди про асоціацію розпочалося лише 1 січня 2016 р. Але з кінця квітня 2014 р. запрацювали автономні торговельні преференції Європейського Союзу, які відкрили ринок ЄС для українських товарів на тих самих умовах, що й у рамках поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі. За цей час у торгівлі відбувся значний поступ. За результатами 2017 р. український експорт товарів в ЄС виріс на 30% та досяг \$17,5 млрд. Це є найвищим показником з 2012 р., коли Україна ще не втратила частину своїх територій.

При цьому Україна 2017 р. входила до ТОП-10 найбільших постачальників агропродукції до ЄС (8-ме місце). Водночас, за багатьма позиціями Україна посідала перші місця, займаючи суттєві ніші ринку: по пшениці — 32% від загального імпорту ЄС, кукурудзі — 62%, ячменю — 74%, вівсу — 68% тощо.

2017 р. позначився в євроінтеграційному курсі України непересічними подіями (Рис. 9.3.3¹). 13 липня на саміті Україна — ЄС у Києві було завершено ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та набуття чинності безвізового режиму з Євросоюзом для громадян України. 1 вересня 2017 р. фактично набула чинності Угода про асоціацію.

Значення цієї Угоди (Рис. 9.3.4²) полягає в тому, що вона визначила якісно новий формат відносин між Україною та ЄС і є стратегічним орієнтиром соціально-економічних реформ в Україні, а поглиблена зона вільної торгівлі між Україною і ЄС, яка є частиною Угоди, визначає правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, а також регуляторного наближення до спільного ринку ЄС. Разом з тим, виконання Угоди пов'язане з низкою труднощів, насамперед — для української сторони. Угода містить надзвичайно великий масив міжнародно-правових норм договірної природи, застосування яких ініціює міжнародні зобов'язання нашої країни щодо реформування чинного законодавства. Окрім прямих вимог в Угоді є також положення про необхідність узгоджувати українське законодавство з наднаціональними нормами ЄС та спеціальними регламентами, директивами й рішеннями ЄС.

Попри суттєві перехідні періоди, окремі з яких можуть тривати аж до 1 вересня 2030 р., внесення відповідних змін до законів і підзаконних актів є надсклад-

¹ Документ про безвіз між Україною та ЄС підписано. URL : <https://tinyurl.com/ukueyp6>

² День Європи в Україні. URL : <https://tinyurl.com/vmhzvkvj>

ним завданням для органів законодавчої та виконавчої влади України.

Щодо безвізового режиму між Україною і Європейським союзом, то він дав громадянам України змогу 11 червня 2017 р. вільно перетинати міждержавні кордони країн ЄС без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу. Тож українці, які мають біометричні паспорти, можуть приїжджати в країни ЄС з діловою чи туристичною метою або в сімейних справах на термін до 90 днів протягом 180-денного періоду за рік. Єдиною країною, законодавство якої передбачає, що негромадяни Євросоюзу, які перетнули кордон в рамках безвізу, мають право працювати в Польщі. В цьому випадку українцю оформлять додаткові документи. Тобто в рамках безвізу українці можуть приїхати до Польщі й самі знайти вакансію та отримати необхідні документи для працевлаштування. Отже, отримання безвізу — серйозний виклик для України, оскільки

не лише відкриваються нові можливості для розвитку потенціалу країни та її громадян, але й виникають наслідки (позитивні та негативні), які впливатимуть на ринки робочої сили й фінансів, на сфери освіти і туризму.

Рис. 9.3.3. Церемонія підписання рішення Євросоюзу про запровадження безвізового режиму для громадян України (17 травня 2017 р.)

Рис. 9.3.4. Відзначення Дня Європи в Україні

Рис. 9.3.5. Президент України Володимир Зеленський і президент Європейської Ради Дональд Туск (м. Брюссель, 5 червня 2019 р.)

Тож ЄС (Рис. 9.3.5¹) сьогодні залишається союзником і певним орієнтиром для України. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада України проголосувала за рішення про внесення змін до Конституції України в частині визначення зовнішньополітичного курсу на вступ до ЄС і НАТО. Водночас високою лишається прихильність українців до євроінтеграції. За даними соціологічних опитувань, близько 50% населення підтримують вступ України до Євросоюзу та європейське спрямування офіційної політики сучасної України.

1. Розкажіть про найдавніші спроби об'єднати Європу: в чому полягав їх зміст, яку роль відігравав «воєнний фактор» у консолідації Європи?
2. Чому ідея об'єднати Європу отримала новий імпульс саме після завершення Другої світової війни?
3. Коли й де було утворено Раду Європи — першу європейську міжнародну організацію співпраці?
4. Охарактеризуйте основні етапи розширення ЄС.
5. Розкрийте зміст явища «евроскептицизму».
6. За якими вимірами, на Вашу думку, сучасну Україну можна вважати європейською державою?
7. Охарактеризуйте основні етапи євроінтеграції України.
8. В чому полягає суть надання Україні статусу Асоційованого члена ЄС?
9. Охарактеризуйте значення для України та її громадян набуття чинності безвізового режиму з Євросоюзом.

¹ Візит Президента України до інституцій ЄС і НАТО у Брюсселі. URL : <https://tinyurl.com/t77zu3x>

Паневропеїзм — політико-правова доктрина інтеграції європейських країн на федеративних засадах, термін, що означає підтримку ідеї об'єднання Європи (переважно в рамках Європейського Союзу) і подальшого поглиблення європейської інтеграції, зокрема в контексті політичної суперечки про поточний та майбутній статус ЄС і його політики. Як ідея виник після Першої Світової війни 1914–1918 рр. Її сформулював граф Р. Куденхове-Калергі (Австрія) у книзі «Пан-Європа» (1923 р.), розвинувши в книгах «Боротьба за Пан-Європу» та «Європа прокидається». 1925 р. тогочасний прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо обґрунтував думку про створення Сполучених Штатів Європи.

Співдружність Незалежних Держав, СНД — регіональна міжнародна організація, до якої входять деякі пострадянські країни. Покликана регулювати співпрацю між державами, які раніше перебували в складі СРСР (не всіма). СНД не є наддержавним утворенням і функціонує на добровільних засадах. Україна, не підписавши Статут СНД від 22 січня 1993 р., де-юре не є державою-членом співдружності, а має статус держави-засновниці та держави-учасниці СНД. З квітня 2014 р. співпрацю України в рамках СНД зведено до мінімуму. Україна вийшла з низки багатосторонніх угод у рамках СНД та припинила членство в багатьох органах галузевої співпраці. 19 травня 2018 р. Президент підписав Указ про остаточне припинення участі України у статутних органах СНД.

Євроінтеграція України — розбудова й поглиблення відносин між Україною та ЄС здійснюється на принципах політичної асоціації й економічної інтеграції. Основними стратегічними документами для досягнення цих цілей є Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами — з іншого боку, а також Порядок денний асоціації Україна — ЄС.

Європеїзм — ідейна течія, що виступає за економічне і політичне об'єднання країн Європи на основі загальнолюдських цінностей, історичної, духовної й соціальної спільності її народів; сукупність рис, властивостей та якостей, притаманних західноєвропейському життю, культурі тощо.

Європейський Союз або Європейська Унія (ЄС/ЄУ, англ. European Union, EU) — економічний і політичний союз 27 незалежних держав-членів, розташованих у Європі. Юридично в ЄС не виділено столиці, але де-факто таким є місто Брюссель, де базуються більшість інституцій Європейського союзу. ЄС діє через систему незалежних наднаціональних інституцій та спільно узгоджених рішень держав-членів. Найважливішими інституціями ЄС є Європейська комісія, Рада Європейського Союзу, Європейська Рада, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк і Європейський парламент, який обирають кожні 5 років громадяни Європейського Союзу.

Євроскептицизм — термін, яким позначають недовірливе, негативне ставлення до інтеграції в рамках Європейського союзу. Євроскептицизм як поняття з'явився у Великій Британії серед противників членства країни в ЄС 1971 р. З того часу термін поши-

рився на багато інших країн Європи. Окрім загального неприйняття інтеграції в ЄС, євроскептики виступають проти окремих політик союзу, зокрема проти введення єдиної валюти євро, євроконституції, наддержавних утворень, федералізації союзу та ін.

9 травня 1950 р. — де-факто почав свою історію Європейський Союз, коли міністр закордонних справ Франції Робер Шуман запропонував нову форму політичної організації Європи т. зв. «план Шумана».

1959 р. — створено Європейський парламент як представницький, консультативний, а пізніше й законодавчий орган.

Вересень 1995 р. — Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Червень 1996 р. — затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС.

14 червня 1994 р. — підписано Угоду про партнерство та співпрацю між Україною і ЄС — головний нормативний документ, який визначив зміст, структуру й ставив основи їх співпраці.

1 березня 1998 р. — Угода про партнерство та співпрацю між Україною і ЄС набула чинності й ознаменувала новий етап розвитку відносин між Україною та ЄС.

11 червня 1998 р. — Указом Президента України Л. Кучми «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» визначено основні напрями та завдання інтеграційного процесу.

28 листопада 2013 р. — на саміті у Вільнюсі українська делегація на чолі з В. Януковичем відмовилась підписати Угоду про асоціацію з ЄС.

13 липня 2017 р. — на саміті Україна — ЄС у Києві було завершено ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та набув чинності безвізовий режим з Євросоюзом для громадян України.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Джерела

Мапа Європи за 1000 років. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=J3hIgy9eOuQ>

План Шумана. 9 травня 1950 р. URL : <https://ec.europa.eu/avservices/focus/index.cfm?focusid=1606&sitelang=en>

Офіційні Сайти Євросоюзу. URL : www.euractiv.com/EurActiv/новини

Євросоюзу, політика, торгівля, промисловість; www.coe.int Рада Європи. URL : www.cultureactioneurope.org/CultureActionEurope

Представництво ЄС в Україні. URL : <http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/>

Заява Президента України та Президента Європейського Парламенту щодо безвізового режиму для України. 17 травня 2017 р. URL : https://www.youtube.com/watch?time_continue=134&v=HPGUAVgMViw

Основна література

Андросова Т. В., Янчев А. В., Козуб В. О. Європейська інтеграція: навч.-метод. посібник. Харків : ХДУХТ, 2012. С. 11–27, 44–58, 72–85, 102–111, 120–130, 140–151, 166–178,

Історія становлення відносин Україна-ЄС // Міністерство юстиції. URL : <https://tinyurl.com/qw4xolj>

Додаткова література

Віднянський С. В. Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції // Науковий вісник Дипломатичної академії України. К., 2003. Вип. 9. С. 18–31.

Врадій О. Сучасний етап еволюції політичної системи Європейського Союзу: виклики для України // Антологія творчих досягнень 2012. К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. 2012. Вип. 6. С. 228–238.

Грубінко А. Идея европейской политической интеграции в истории международных отношений и Великобритании // Historia i Świat. 2016. № 5. С. 247–262.

Гнатюк М., Черногор Я. Зародження ідей об'єднання Європи // Віче. 2010. № 20. С. 13–15.

Кермач Р. Ставлення українців до НАТО: актуальні тенденції, приховані мотивації та завдання на майбутнє. Громадська думка Інформаційно-аналітичне видання. № 30. К. : Громадська думка. 2017. 15 с.

Сушко О. В. Формування нового типу асоціативних відносин у Східній політиці Європейського Союзу: приклад України // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. 2012. Вип. 107, Ч. 1. С. 130–140.

Толстов С. В. Європейський Союз: статус і роль у міжнародній системі // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 112. Ч. I. С. 80–93.

Чекаленко Л. Д. Витоки європейської інтеграції // Зовнішні справи. 2015. № 5. С. 23–25.

Електронні ресурси

Трюхан В. В. Лекція. Євроінтеграція — історія та сучасність. URL : <http://skillsacademy.com.ua/lectures/view/62>
Урочиста церемонія підписання рішення ЄС про запровадження безвізового режиму для громадян України, 17 травня 2017 р. URL : <https://tinyurl.com/ta45l9g>

Virtual reality tour of the European Parliament, 23.09.2016. URL : <https://tinyurl.com/vwn9mjm>

Virtual tour of the European Parliament in Brussels _2017, 29.07.2017. URL : <https://tinyurl.com/ufquuj8>

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ

3 промови Вінстона Черчилля «М'язи світу» у Вестмінстерському коледжі, м. Фултон, штат Міссурі, США. 5 березня 1946 р.¹

Простягнувшись через весь континент від Штеттина на Балтійському морі й до Трієста на Адріатичному морі, на Європу спустилася залізна завіса. Столиці держав Центральної та Східної Європи — держав, чия історія налічує багато і багато століть, — виявилися по інший бік завіси [...]. Вплив цей проявляється в різних формах, але уникнути його не може ніхто. Понад те, ці країни зазнають усе більш відчутного контролю, а нерідко і прямого тиску з боку Москви. Лише Афінам [...] було надано можливість вирішувати своє майбутнє на вільних і рівних виборах, що проводяться під наглядом Великої Британії, Сполучених Штатів і Франції. Польський уряд, підконтрольний Росії та явно заохочуваний з неї, робить щодо Німеччини жакливі та більшою частиною необґрунтовані жорсткі санкції [...]. Комуністичні партії східноєвропейських держав, які ніколи не відрізнялися численністю, придбали непомірно величезну роль у житті своїх країн, явно не пропорційну кількості членів партії, а тепер прагнуть дістати й повністю безконтрольну владу.

Уряди в усіх цих країнах інакше як поліцейськими не назвеш, і про існування справжньої демократії в них, за винятком хіба що Чехословаччини, говорити, принаймні, в даний час, не доводиться.

¹ Переклад з російської С. О. Костилювої.

Туреччина та Персія не на жарт стривожені територіальними претензіями, що їм пред'являє Москва, і тим тиском, що їх супроводжує, а в Берліні росіяни намагаються створити щось на зразок комуністичної партії, з тим, щоб вона стала правити в підконтрольній їм окупаційній зоні Німеччини, і з цією метою надають цілій низці німецьких лідерів, які сповідують ліві погляди, особливе заступництво. А між тим, коли в червні минулого року завершилися останні бої, американські та британські війська, відповідно до раніше досягнутої домовленості, відійшли на захід на глибину аж до 150 миль, причому по всій лінії фронту, протяжність якої становить майже 400 миль, тим самим поступившись цією величезною територією нашим російським союзникам, хоча її й завоювали армії західних країн. І якщо тепер Радянський уряд спробує, всупереч бажанню Заходу, побудувати в своїй окупаційній зоні прокомуністичну Німеччину, то це призведе до виникнення в британській і американській зонах нових і дуже серйозних проблем [...]. Які б висновки не було зроблено з фактів, які я виклав, — але ж це реальні факти, а не мої домисли, — ми бачимо сьогодні не ту демократичну Європу, заради розбудови якої билися у війні. І це не та Європа, яка може стати гарантом міцного миру.

Повоєнний світ не може стати по-справжньому безпечним без розбудови нової, єдиної Європи, жодна з націй якої не повинна відчувати себе геть відкинутою з європейської сім'ї народів. Причиною обох світових воєн, свідками яких ми були, як і будь-яких інших воєн колишніх часів, були чвари між найбільшими і найдавнішими європейськими народами.

Вже двічі за останні чверть століття ми бачили, як Сполучені Штати, всупереч своїй волі і своїм традиціям [...] були все ж втягнуті у війну об'єктивними силами [...] й американська допомога в обох випадках багато в чому забезпечила перемогу нашої правої справи, що дісталася, на жаль, ціною величезних жертв і руйнувань. Уже двічі Америка змушена була посилати мільйони своїх синів за Атлантичний океан, де вони знаходили війну і хаос, але відтепер війна й хаос самі знаходять ту країну, де хотіли б запанувати, в якій би точці Землі вона не розміщувалася — чи там, де сонце сходить, чи там, де воно заходить, чи в проміжку між цими точками. Ось чому ми повинні, діючи в рамках Організації Об'єднаних Націй і відповідно до її статуту, робити все, що від нас залежить, заради досягнення великої мети — забезпечення міцного миру в Європі. Важливіше цієї місії, як мені здається, нічого бути не може [...].

Черчилль У. Мускули мира. Речь в Вестминстерском колледже, г. Фултон, штат Миссури, США. 5 марта 1946 г. // Черчилль У. Мускулы мира. М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 482–485.

3 промови Вінстона Черчилля «Трагедія Європи» у Цюрихському університеті Швейцарія. 19 вересня 1946 р.¹

Нам необхідно побудувати щось на зразок Сполучених Штатів Європи. Це дало б сотням мільйонів людей змогу повернутися до повсякденних радощів і надій, заради яких тільки й варто жити. Створити таке об'єднання дуже просто. Для цього потріб-

¹ Переклад з російської С. О. Костилюєвої.

на лише рішучість сотень мільйонів чоловіків і жінок творити добрі справи замість злих, отримуючи в нагороду благословення замість прокльонів. Багато що в цьому напрямку намагався зробити «Пан-Європейський Союз», у починаннях якого активну участь брали граф Куденхове-Калергі й відомий французький державний діяч і патріот Арістід Бріан. Існувало також безліч інших проектів та планів, і багато які з них втілилися в створеній після Першої світової війни Лізі Націй, на яку покладалися надзвичайно великі надії.

На жаль, Ліга Націй надій цих не виправдала, але не тому, що в основу її діяльності було закладено неправильні принципи та концепції, а тому, що цих принципів і концепцій не дотрималися ті країни, що в неї входили [...].

На мій погляд, першим кроком з відтворення європейської сім'ї народів має бути налагодження партнерства між Францією та Німеччиною.

Тільки так, і ніяк інакше Франція може знову набути провідну роль в Європі. Духовне відродження Європи без участі Франції Німеччини з їх найбільшим духовним спадком просто неможливо. Структура Сполучених Штатів Європи, якщо це співтовариство буде побудовано на надійній, добре продуманій основі, повинна бути такою, щоб економічний рівень кожної держави, що входить до нього, не мав визначального значення. [...] Кожна з історично сформованих німецьких земель і кожне з колишніх німецьких князівств, об'єднавшись у єдину федеральну систему на вільній, взаємовигідній основі, посяде своє гідне місце серед інших країн спільноти Сполучених Штатів Європи. Але я не збираюся викладати тут детальну програму побудови нових взаємин між країнами, сотні мільйонів громадян яких прагнуть жити щасливо й вільно, в достатку й безпеці, користуючись тими «чотирма свободами», про які говорив великий Рузвельт, і керуючись принципами, проголошеними в Атлантичній хартії. Якщо народи Європи справді захочуть цього, їм потрібно буде лише висловити свою волю, а тоді вже знайдуться і методи, і конкретний механізм для втілення їх загального бажання в життя.

Але я повинен попередити вас, що часу для цього залишається обмаль.

Так, зараз ми насолоджуємося перепочинком від військових зіткнень. Бої припинилися, гармати замовкли, але небезпека того, що вони говоритимуть з новою силою, далеко ще не минула. Якщо ми справді хочемо сформувати Сполучені Штати Європи (причому не так уже й важливо, яку назву та структуру вони матимуть), то починати потрібно прямо зараз.

Из речи Уинстона Черчилля «Трагедия Европы» в Цюрихском университете. Швейцария. 19 сентября 1946 г. // Черчилль У. Мускулы мира. М. : ЕКСМО-Пресс, 2002. С. 498–502.

З Декларації, яку оприлюднив міністр закордонних справ Франції Робер Шуман, м. Париж, 9 травня 1950 р.¹

[...] Панове, тепер ідеться не просто про слова, але про сміливу і конструктивну дію, яку скоїла Франція, про акт, який може мати колосальні наслідки. Ми сподіваємося, що такими вони і будуть.

¹ Переклад з російської С. О. Костилюєвої.

Дії Франції спрямовано перш за все на досягнення миру. Щоби мир міг бути забезпечений, необхідно, щоб існувала Європа. Через п'ять років, день у день, після беззастережної капітуляції Німеччини, Франція робить перший рішучий крок до творення Європи — і долучає Німеччину до цього творення. В результаті повністю зміняться умови європейського життя, і стануть можливими спільні дії, які досі були нездійсненними. З усього цього народиться надійно об'єднана й міцно збудована Європа. Європа, в якій рівень життя зросте завдяки об'єднанню виробництв і розширення ринків, що призведе до зниження цін.

Європа, в якій Рур, Саарська область і французькі вугільні басейни будуть об'єднані спільною мирною працею під наглядом представників Об'єднаних націй. [...].

Мир у всьому світі може бути збережений лише в результаті творчих зусиль, пропорційних небезпекам, які йому загрожують.

Організована і життєздатна Європа може зробити в цивілізацію свій внесок, необхідний для підтримки мирних взаємин. [...].

Європу буде створено не відразу й не в готовою; вона виникне на основі реальних справ і фактичної солідарності. Об'єднання європейських націй потребує усунення вікового протистояння між Францією та Німеччиною: розпочата дія має стосуватися насамперед Франції й Німеччини.

З цією метою французький уряд пропонує спрямувати зусилля тільки в одну, але вирішальну точку.

Французький уряд пропонує передати спільне франко-німецьке виробництво вугілля й сталі під керівництво загального Вищого Органу влади як організації, відкритої для участі всіх країн Європи.

Створення спільного виробництва вугілля й сталі відразу ж закладе основи загально-го економічного розвитку як першого етапу європейської Федерації й змінить долю регіонів, раніше приречених на виробництво зброї, постійною жертвою якого самі ж вони і ставали. [...] Створення цього потужного спільного виробництва, відкритого для всіх країн, охочих до нього приєднатися, призведе до того, що в усіх країн-учасниць з'являться основні елементи для індустріального виробництва на тих самих підставах, і буде закладений фундамент їх економічного вирівнювання. Таке виробництво буде запропоновано як зразок для решти світу, без будь-якої різниці й винятку, з метою сприяти підняттю рівня життя і зміцненню миру. Європа зможе, використовуючи свої зрослі можливості, надалі втілювати одне зі своїх завдань: розвиток Африканського континенту. [...] Шляхом об'єднання базових виробництв і створення Вищого Органу влади, рішення якого будуть обов'язковими для Франції, Німеччини та інших країн, що вступили, буде закладено перші конкретні підстави європейської Федерації, необхідної для збереження миру. Щоб і далі досягати визначених цілей, французький уряд готовий почати переговори, виходячи з таких передумов. [...].

Для досягнення цих цілей, за наявності нерівних стартових умов у країнах-учасниках, мали бути вжиті деякі тимчасові заходи, що включають проведення плану виробництва й інвестування, запровадження механізму вирівнювання цін, створення фонду рекон-

версії для полегшення раціоналізації виробництва. Циркуляція вугілля та сталі між країнами-учасницями буде негайно звільнена від усіх митних зборів і не підлягатиме диференціальним транспортних тарифів. Поступово виявляться умови, які спонтанно забезпечують найбільш раціональне розміщення виробництва, виходячи з найвищого рівня продуктивності. На противагу інтернаціональним картелям [...] планована організація сприятиме злиттю ринків і розширенню виробництва. Основні принципи й зобов'язання, викладені раніше, стануть предметом договору, який укладуть і підпишуть держави. Переговори, необхідні для уточнення заходів, що вживаються, буде продовжено за сприяння арбітра, призначуваного за спільною згодою. [...] Вищий Орган влади, який відповідає за функціонування системи в цілому, буде складатися з незалежних членів, які призначаються від урядів на паритетній основі; Голову обиратимуть за спільною згодою інші країни-учасниці. Відповідні положення забезпечать необхідні шляхи оскарження рішень Вищого Органу влади. Представник Об'єднаних Націй при цьому органі буде зобов'язаний двічі на рік представляти публічну доповідь в ООН, в якому буде даватися звіт про функціонування нового організму, особливо про те, що стосується дотримання мирної спрямованості його роботи. Установа Верховного Органу влади нітрохи не зумовлює режим власності підприємств. У здійсненні своєї місії Верховний Орган буде враховувати повноваження Міжнародного органу управління Руром і всі зобов'язання, накладені на Німеччину, доти, доки ці зобов'язання існують.

Шуман Р. За Європу, пер. с фр. М. : Московская школа политических исследований, 2002. С. 90–94.

Про Договори щодо створення Європейського економічного співтовариства (Римський договір), м. Рим, 25 березня 1957 р.

[...] Договір про створення ЄЕС, підтвердив у своїй преамбулі, що держави, які підписали його були «визначені, щоб закласти основи для більш тісного союзу народів Європи». Таким чином, держави-члени спеціально підтвердили мету прогресивної політичної інтеграції.

Висувалося завдання створення загального ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили, заснованого на митному союзі. У ході побудови загального ринку повинна була бути забезпечена економічна інтеграція держав, створена основа для майбутнього економічного й валютного співтовариства, створений сам механізм для керування інтеграційними процесами.

Договір передбачав поетапне будівництво загального ринку.

Співтовариства наділялися необхідними інститутами й матеріальними засобами.

Були передбачені 4 головних інститути:

1) Рада (складалась з офіційних представників урядів держав-членів на рівні міністрів).

2) Комісія (на відміну від Ради, складалась з міжнародних чиновників, правда вони призначалися тільки за умови одностайної ухвали) складалась з незалежних комісарів. Таким чином, Комісія виступала в ролі наднаціонального органу.

3) Парламентська асамблея.

4) Суд Європейських співтовариств.

Як наслідок, ЄЕС відома як організація «Спільного ринку» (ринок був розрахований лише на вільний обіг товарів, а вільне пересування людей, капіталів і послуг піддавалось численним обмеженням). Держави-учасниці погодилися демонтувати всі тарифні бар'єри протягом 12-річного перехідного періоду. У зв'язку з економічним успіхом, чому сприяв вільний торговий обмін, тимчасовий термін був скорочений, і в липні 1968 року всі тарифи між державами ЄЕС були скасовані. У той же час, загальний тариф був створений для всіх продуктів, що походять з третіх країн.

Підписання Римського договору означало поступовий підхід до створення ЄС.

URL : http://studies.in.ua/pravo_es-shporu/2455-dogovr-pro-stvorennya-yevropeyskogo-ekonomchnogo-sptovarisstva.html

3 Угоди ЄС — Україна про партнерство та співробітництво

16 червня 1994 р.

Стаття 1. Цією Угодою встановлюється Партнерство між Співтовариством і його державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку.

Стаття 2. Поважання демократичних принципів та прав людини, як зазначено, зокрема, в Хельсінському Заключному акті та Паризькій хартії для нової Європи, так само як принципів ринкової економіки [...] є основою внутрішньої та зовнішньої політики Сторін та становлять істотний елемент партнерства та цієї Угоди.

Стаття 3. Сторони вважають важливим для подальшого добробуту і стабільності в регіонах колишнього Радянського Союзу, щоб нові незалежні держави, які з'явилися в результаті розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (які надалі іменуються «Незалежні Держави»), підтримували і розвивали співробітництво між собою відповідно до принципів Хельсінкського Заключного акта, міжнародного права та в дусі добросусідських відносин і докладатимуть всіх зусиль для підтримки цього процесу. З огляду на вищезазначене, Сторони вважають, що розвиток їх відносин повинен належним чином враховувати бажання України підтримувати стосунки співробітництва з іншими Незалежними Державами.

Стаття 4. Сторони зобов'язуються розглянути [...] створення зони вільної торгівлі між ними. Рада з питань співробітництва може надавати рекомендації Сторонам щодо таких доповнень. [...] У 1998 році Сторони спільно розглянуть питання, чи дозволять обставини і зокрема прогрес України у справі здійснення ринкових економічних реформ та існуючі на той час в країні економічні умови розпочати переговори щодо створення зони вільної торгівлі.

Стаття 5. Сторони зобов'язуються разом розглянути, за обопільною згодою, поправки, що можуть бути внесені до будь-якої частини Угоди з огляду на зміну обставин, і зокрема у зв'язку із приєднанням України до ГАТТ. [...].

Розділ II. Політичний діалог.

Стаття 6. Сторони встановлюють між собою регулярний політичний діалог, який вони мають намір розвивати і поглиблювати. [...].

Політичний діалог:

— зміцнить зв'язки України із Співтовариством і, таким чином, із співтовариством демократичних держав. Економічне зближення, досягнуте через цю Угоду, приведе до більш інтенсивних політичних відносин;

— ще більш зближить позиції з міжнародних питань, що становлять обопільний інтерес, і тим самим зміцнить безпеку і стабільність;

— передбачатиме, що Сторони намагатимуться співробітничати у питаннях, що стосуються зміцнення стабільності і безпеки в Європі, додержання принципів демократії, поваги і сприяння правам людини, і зокрема правам національних меншин, і у необхідних випадках, проводитимуть консультації з відповідних питань.

Стаття 7. В разі необхідності Сторони проводять між собою консультації на найвищому політичному рівні. [...] .

Стаття 8. Інші процедури та механізми для політичного діалогу створюються Сторонами шляхом встановлення відповідних контактів, обмінів і проведення консультацій, зокрема в таких формах:

— регулярні зустрічі на рівні вищих посадових осіб між представниками України і представниками Союзу;

— максимальне використання всіх дипломатичних каналів між Сторонами, включаючи відповідні контакти у двосторонній так само як і багатосторонній галузях, таких як Організація Об'єднаних Націй, зустріч НБСЕ тощо;

— обмін регулярно інформацією з питань, що становлять взаємний інтерес стосовно політичного співробітництва в Європі;

— будь-які інші заходи, що сприятимуть зміцненню та розвитку політичного діалогу.

Стаття 9. Політичний діалог на парламентському рівні здійснюється в рамках Комітету Парламентського Співробітництва, який створюється згідно із статтею 90 цієї Угоди [...].

16 червня 1994 р. URL : <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/mediafiles/files/pacukr.pdf>

Зі Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу».

Затверджена Указом Президента України 11 червня 1998 р.

[...] Стратегія визначає основні напрями співробітництва України з Європейським Союзом (ЄС) — організацією, яка в процесі свого розвитку досягла високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку.

Національні інтереси України потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС. В результаті очікуваного найближчими роками розширення ЄС — вступу до ЄС Польщі та Угорщини — Україна межуватиме з ЄС, що створить принципово нову геополітичну ситуацію. У зв'язку з цим є необхідним чітко та всебічне визначення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України до європейського політичного (в тому числі у сфері зовнішньої політики і політики безпеки), інформаційного, економічного та правового простору [...].

Затверджена Указом Президента України 11 червня 1998 р.

URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/615/98>

Зі Спільної стратегії Європейського Союзу щодо України. Бачення ЄС його партнерства з Україною

1. Стратегічне партнерство між Європейським Союзом (ЄС) та Україною, яке ґрунтується на спільних цінностях та інтересах, є невід'ємним фактором зміцнення миру, стабільності та процвітання в Європі. Свобода, незалежність і стабільність України відносяться до найбільших досягнень нової Європи, яка позбулася старих розподільвальних ліній.

Завдяки своєму географічному положенню та розмірам, ресурсам свого населення та своєму розташуванню на вісях Північ-Південь та Схід-Захід, Україна займає унікальне місце в Європі та є визначальною дієвою особою у регіоні.

2. На сьогодні Україна має чудові стосунки з усіма своїми сусідами та зробила важливі кроки в державотворенні та в напрямі консолідації своєї демократії. Той факт, що з часу набуття незалежності Україна завжди була джерелом стабільності в регіоні, незважаючи на внутрішні труднощі та суперечності, є похвальним досягненням. ЄС вітає активну участь України в стабілізації свого регіону та підтримує посилення ролі України у форумах регіонального співробітництва. ЄС також вітає прихильність України до ядерного роззброєння, а також її співпрацю в підтриманні миру та безпеки в Європі та у світі, а саме в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Організації Об'єднаних Націй.

3. Стратегічне партнерство між ЄС та Україною невпинно зміцнювалося з часу набуття Україною незалежності [...].

4. Після завершення процесу розширення, що триває зараз, деякі з майбутніх держав-членів ЄС матимуть спільний зовнішній кордон з Україною.

Розширення Союзу ще більш посилить економічний динамізм та політичну стабільність у регіоні, збільшуючи тим самим можливості співробітництва з Україною.

5. Європейський Союз має наступні стратегічні цілі стосовно України:

— робити внесок у створення стабільної, відкритої, плюралістичної демократії в Україні, що базується на верховенстві права, та підтримку стабільно функціонуючої ринкової економіки на користь усьому народові України;

— співпрацювати з Україною в підтриманні стабільності та безпеки в Європі та усьому світі, та у пошуку ефективних шляхів вирішення спільних проблем, які постають перед континентом;

— розширювати економічне, політичне та культурне співробітництво з Україною, а також співробітництво в сфері юстиції та внутрішніх справ.

6. ЄС визнає європейські прагнення України та вітає проєвропейський вибір України [...] повною мірою визнаючи, що основний тягар відповідальності за майбутнє України лежить на ній самій.

7. Тому Європейська Рада приймає цю Спільну стратегію зміцнення стратегічного партнерства між ЄС та Україною. Європейська Рада визнає, що успішна, стабільна та безпечна Україна найкращим чином відповідає інтересам ЄС. Правовою основою відносин між ЄС та Україною є Угода про партнерство та співробітництво (УПС).

Повне виконання цієї угоди є передумовою успішної інтеграції України в економіку Європи та допоможе Україні ствердити свою європейську ідентичність.

8. ЄС та його держави-члени розвиватимуть узгодженість, послідовність та взаємодоповнюваність усіх аспектів їхньої політики щодо України. [...] Європейська Рада запрошує Україну до взаємовигідної співпраці з ЄС на основі цієї Спільної стратегії.

Схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 р.

URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492

***З Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони,
та Європейським Союзом, Європейським співтовариством
з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку***

Угоду ратифіковано Законом України від 116 вересня 2014 р.

[...] 1. Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.

2. Цілями асоціації є:

а) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок

України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

б) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

с) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН;

д) запровадити умови для посилених економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС [...];

ф) запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес [...].

Угоду ратифіковано Законом України від 116 вересня 2014 р.

URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Наукове видання

Україна в контексті історичного розвитку Європи:

підручник для студентів
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти всіх спеціальностей

Автори:

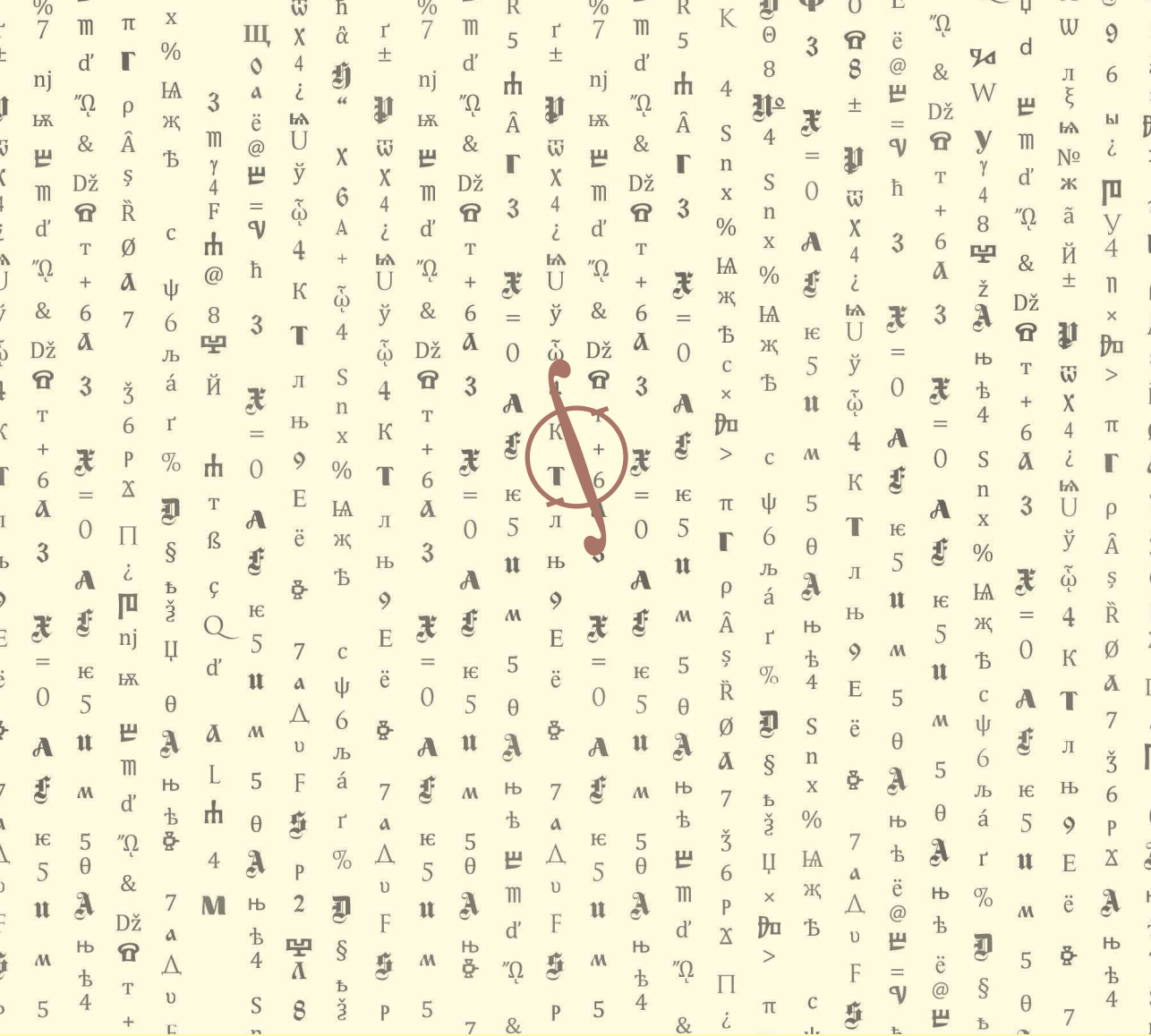
Боєва С. Ю., кандидат історичних наук, доцент (розділ 3); Бузань В. Ю., кандидат історичних наук (розділ 8.1); Кізлова А. А., доктор історичних наук (розділ 1); Костилева С. О., доктор історичних наук, професор (розділ 9); Лабур О. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 8.2); Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор (розділ 7.1, 7.2); Лебедев І. К., кандидат історичних наук, доцент (розділ 5); Лихолат А. І., кандидат історичних наук, доцент (розділ 6); Махінько А. І., кандидат історичних наук (розділ 4); Тарнавський І. С., доктор історичних наук, доцент (розділ 2); Шевчук Т. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 7.1); Чолій С. В., кандидат історичних наук, доцент (вступ).

На обкладинці — «Європа і Зевс». Джерело — Griechische Heldensagen für die Jugend bearbeitet // Berlin: Verlag von Neufeld & Henius, 1902

Підписано до друку 04.04.2021 р. Формат 70×100_{1/16}
Ум. друк. арк. 24,7. Наклад 300 прим. Зам. № 02-703 від 06.04.2021

Видавництво «Арт Економі»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3911 від 05.11.2010 р.
Тел./факс: (044) 361-7-361
Адреса: 01601, Україна, Київ, вул. Еспланадна, 4-6, оф. 822
www.knygar.com.ua
e-mail: admin@knygar.com.ua
facebook.com/knygar.com.ua

Арт Економі
ВИДАВНИЦТВО
засноване 1991 року

У підручнику визначається місце України

в європейському просторі. Історія України постає

у соціально-економічному, політичному

та культурному вимірах у контексті європейської традиції.